

Magdalena Klapper

Wokabularz sandomierski

oraz polskie glosy w starodruku
Vocabularius Breviloquus z 1501 r.
Biblioteki Diecezjalnej
w Sandomierzu sygn. 431

Incipit Breviloquus vocabularius.

A .a. do
mie de
us ecce nescio
loqui. qz puer
ego sum. Diez
re. pmo. Licet
istud sbū mbe
nēū ab ipō pro
pheta alio fine sit enarratū. tñ nō absqz me

Kraków 2024

Wokabularz sandomierski
oraz polskie glosy w starodruku
Vocabularius Breviloquus z 1501 r.
Biblioteki Diecezjalnej
w Sandomierzu sygn. 431

PRACE INSTYTUTU JĘZYKA POLSKIEGO PAN

171

ZESPÓŁ REDAKCYJNY

Urszula Bijak, Maciej Eder, Anna Tyrpa, Piotr Żmigrodzki

POLSKA AKADEMIA NAUK ▪ INSTYTUT JĘZYKA POLSKIEGO

Magdalena Klapper

Wokabularz sandomierski
oraz polskie glosy w starodruku
Vocabularius Breviloquus z 1501 r.
Biblioteki Diecezjalnej
w Sandomierzu sygn. 431

Kraków 2024

Recenzent
prof. dr hab. Aleksandra Janowska

Projekt sfinansowany ze środków na badania naukowe lub prace rozwojowe
oraz zadania z nimi związane, służące rozwojowi młodych naukowców
w Instytucie Języka Polskiego PAN w latach 2022 i 2023.

Redakcja i korekta
Kinga Dolczewska

Projekt okładki
Witold Klapper

Na okładce wykorzystano fotografie k. a1 oraz przedniej wyklejki starodruku
Biblioteki Diecezjalnej w Sandomierzu sygn. 431.

Projekt graficzny, skład i łamanie, druk i oprawa

Argrafpol sp. z o.o.
ul. Żmudzka 21, 51-354 Wrocław
www.argrafpol.pl

ISBN 978-83-68198-03-4

© Copyright by Instytut Języka Polskiego PAN, Kraków 2024

Wydawca
Instytut Języka Polskiego PAN
al. Mickiewicza 31
31-120 Kraków
www.ijp.pan.pl

Spis treści

1. Wprowadzenie	7
Zasady opracowania materiału	8
2. Miejsce <i>Wokabularza sandomierskiego</i> w historii leksykografii	9
2.1. Leksykografia łacińska w początkach ery druku	9
2.2. Głosy i słowniczki rękopiśmienne na marginesach słowników z XV–XVI w. ..	13
2.2.1. Wzbogacanie słowników rękopiśmiennych	14
2.2.2. Wzbogacanie słowników drukowanych	16
3. Stan badań	23
4. Opis zabytku	27
4.1. Starodruk	27
4.1.1. Wygląd i stan zachowania	27
4.1.2. Słownik drukowany	28
4.1.3. Dopiski	28
4.1.4. Proweniencja	30
4.1.5. Datowanie	32
4.2. Słowniczek rękopiśmienny	33
4.3. Polskie głosy w <i>Vocabularius Breviloqvus</i>	42
4.4. Charakterystyka zawartości wokabularza	44
5. Omówienie cech językowych	51
5.1. Pisownia	51
5.2. Fonetyka	55
5.3. Fleksja	57
5.4. Słowotwórstwo	57
5.5. Leksyka	58
5.5.1. Semantyka	58
5.5.2. Nazwy własne	66
5.5.3. Zapożyczenia	67
5.5.4. Regionalizmy	68
5.5.5. Omówienie wybranych wyrazów	69
6. <i>Wokabularz sandomierski</i> jako źródło Sstp i SŁŚP	85
6.1. <i>WokSand</i> w Sstp	85
6.2. <i>WokSand</i> w SŁŚP	87

7. Zakończenie	89
Wykaz skrótów	91
Bibliografia	93
Inkunabuły i starodruki słowników omawiane w pracy	93
Materiały archiwalne	94
Teksty źródłowe	94
Słowniki, atlasy i bazy danych	96
Literatura	97
Indeks omawianych wyrazów	103
Summary	111
Fotografie wybranych kart zabytku (wkładka)	

1. Wprowadzenie

W zbiorach Biblioteki Diecezjalnej w Sandomierzu przechowywany jest starodruk o sygn. 431 zawierający *Vocabularius Breviloquus*. Tym, co wyróżnia ten kodeks na tle licznych zachowanych egzemplarzy *Brewilogu*¹, jest dopisany na pustych kartach słownika rękopiśmienny zbiór 199 łacińskich wyrazów i fraz, z których większość została opatrzona polskimi odpowiednikami. Nazywam go umownie *Wokabularzem sandomierskim* (w skrócie *WokSand*)². Ów łacińsko-polski słowniczek przekładowy oraz kilkanaście polskich glos dopisanych obok haseł *Brewilogu* – swoiste uzupełnienie zawartości słownika drukowanego – to główny temat niniejszego opracowania.

Wokabularz został po raz pierwszy wydany przez Aleksandra Brücknera (1910) na podstawie materiałów nadesłanych przez ks. Józefa Rokosznego. Lektura tego opracowania budziła jednak wątpliwości, czy tekst pozyskany z drugiej ręki jest aby kompletny i poprawny. Artykuł nie zawierał sygnatury druku ani oceny datowania odręcznych zapisek w nim zawartych. Celem podjętych przeze mnie badań była identyfikacja zabytku i weryfikacja jego treści. Kwerenda³, którą przeprowadziłam w Bibliotece Diecezjalnej w Sandomierzu⁴, wykazała, że słownik przetrwał II wojnę światową i jest bardzo dobrze zachowany. Potwierdziły się też przypuszczenia, że polski materiał leksykalny

---

¹ Jest to popularny w średniowieczu anonimowy słownik łaciński z niemieckimi odpowiednikami niektórych haseł. W niniejszej pracy stosuję dwa warianty oryginalnej pisowni jego tytułu (*Brevilogus* i *Breviloquus*), nawiązując do rozwiązania Markusa Rafaela Ackermanna (por. przypis 8); w narracji będę się również posługiwać spolszczoną formą tytułu, tj. *Brewilog*, zwłaszcza w miejscach, w których moim celem nie jest rozróżnienie redakcji rękopiśmiennej od drukowanej.

² Nawiązuję do konwencji nazywania XV-wiecznych zabytków leksykograficznych, którą przyjęto w Pracowni Języka Staropolskiego Instytutu Języka Polskiego PAN w odniesieniu do zabytków z kanonu *Słownika staropolskiego* i projektu „Słownictwo polskie w XV-wiecznych rozariuszach łacińskich. Studium porównawcze”, por. np. *WokTryd – Wokabularz trydencki*, *WokJag – Wokabularz jagielloński*, *WokLub – Wokabularz lubiński*, *WokRacz – Wokabularz Raczyńskich*. Pierwszy człon nazwy ma bardzo ogólny charakter, informuje o braku szczególnych cech budowy i jednostkowym charakterze słownika (w wypadku słowników znanych w więcej niż jednym przekazie, takich jak mamotreky czy rozariusze, nazwa wskazuje na ścisłe związki formalne i treściowe poszczególnych rękopisów). Drugi człon skrótu nawiązuje do miejsca powstania (o ile da się je ustalić) bądź przechowywania słownika, np. *WokLub* pochodzi z księgozbioru klasztoru benedyktyńców w Lubiniu (obecnie znajduje się w Archiwum Archidiecezjalnym w Gnieźnie, sygn. 78d); *WokTryd* należy do zbiorów Archiwum Kapitulnego w Trydencie, sygn. 114; *WokJag* do Biblioteki Jagiellońskiej, sygn. 2454; *WokRacz* – do Biblioteki Raczyńskich w Poznaniu, sygn. 1360/I.

³ Prace zostały sfinansowane ze środków przyznanych na badania naukowe lub prace rozwojowe oraz zadania z nimi związane, służące rozwojowi młodych naukowców w Instytucie Języka Polskiego PAN w roku 2022.

⁴ Pragnę gorąco podziękować Dyrekcji i pracownikom Biblioteki Diecezjalnej w Sandomierzu, a szczególnie pani Dorocie Rejman.

zawarty w *WokSand* istotnie nie został w pełni wyekscerpowany i zasługuje na ponowne, pogłębione opracowanie⁵.

Jako tło dla rozważań o wokabularzu przywołam kilka faktów z historii leksykografii drukowanej oraz wybrane przykłady mniej lub bardziej uporządkowanych zbiorów wyrazowych dopisanych na kartach słowników przez ich użytkowników. Następnie przedstawię stan badań nad *WokSand* i scharakteryzuję jego wydanie z 1910 r., po czym opiszę kodeks BDS 431, wokabularz łacińsko-polski i pozostałe rękopiśmienne dopiski w nim zawarte. Spróbuję też prześledzić losy zabytku, zidentyfikować jego dawnych właścicieli, a także porównać budowę i zawartość *WokSand* z wybranymi opracowaniami leksykograficznymi XV i 1. poł. XVI w. Zajmę się również omówieniem cech językowych materiału leksykalnego *WokSand* i jego wykorzystaniem w *Słowniku staropolskim* oraz *Słowniku łaciny średniowiecznej w Polsce*. Dopełnieniem pracy jest bibliografia i indeks omawianych wyrazów.

Zasady opracowania materiału

W cytatach z omawianego zabytku zachowuję grafikę oryginału z wyłączeniem różnych form grafemów *s*, *r*, *u* oraz *y*. Ligatury oddaję za pomocą osobnych liter (np. *ß* jako *sz*), a wszystkie skróty rozwiązuję. Normalizuję pisownię łączną i rozdzielną wyrazów oraz wielkich i małych liter, w transkrypcji wprowadzam interpunkcję zgodną z normą współczesną. Nie zachowuję podziału na wiersze. Stosuję następujące znaki:

- < > – uzupełnienie brakujących liter,
- [ ] – opuszczenie zbędnych liter,
- [[ ]] – litery skreślone przez pisarza,
- () – komentarze i uściślenia,
- ... – opuszczenie fragmentu tekstu w cytacie,
- * – zapis zepsuty.

Tłumaczenia fragmentów z Pisma Świętego podaję za *Biblią* Jakuba Wujka z 1599 r. (BJW). Pozostałe tłumaczenia z łaciny, o ile nie zaznaczono inaczej, pochodzą ode mnie. Rozwiązania skrótów cytowanych słowników i źródeł znajdują się w Bibliografii.

---

⁵ Wyrazy wdzięczności kieruję do prof. dr hab. Aleksandry Janowskiej za zrecenzowanie monografii, do dr hab. Ewy Deptuchowej, prof. IJP PAN za krytyczne uwagi i wskazówki, do dr hab. Anny Zajchowskiej-Bołtromiuk, prof. ucz., dr Anny Ledzińskiej oraz mgr Iwony Krawczyk za konsultacje paleograficzno-latynistyczne, zaś do dr Patrycji Potoniec za udostępnienie materiałów z kartoteki SXVI.

2. Miejsce *Wokabularza sandomierskiego* w historii leksykografii

Dla dokładniejszego scharakteryzowania *Wokabularza sandomierskiego* konieczne jest przywołanie kilku faktów z dziejów leksykografii łacińskiej 2. poł. XV i początku XVI w., a także z początków słownikarstwa na ziemiach polskich.

2.1. Leksykografia łacińska w początkach ery druku

Gdy w 2. poł. XV w. rozpoczęto w Europie Zachodniej produkcję książek udoskonaloną metodą druku przy użyciu ruchomych czcionek, słowniki łaciny były jednymi z pierwszych obszernych dzieł powielanych mechanicznie, które znalazły się w ofercie wydawniczej. Początkowo były to edycje najpopularniejszych średniowiecznych słowników rękopiśmiennych, takich jak *Catholicon*, *Vocabularius Ex quo* czy *Brewilog*, przydatnych w kształceniu duchowieństwa.

Ukończone w 1285 r. dzieło *Summa grammaticalis quae vocatur Catholicon*⁶ włoskiego dominikanina Jana z Genui (†1298) ukazało się drukiem w Moguncji już w 1460 r. i do końca XV w. doczekało się 24 wydań. Kolejna, tym razem anonimowa, kompilacja leksykograficzna z początku XV w. zatytułowana *Vocabularius Ex quo* została opublikowana w 1467 r. w drukarni Nicolausa Bechtermüntze w Eltville am Rhein (por. Pirożyński 2002: 103), po czym niemieckie oficyny wznawiały ją kilkadziesiąt razy (por. Grubmüller 1967: 101–104). Czcionki, którymi złożono pierwodruki *Catholiconu* i *Vocabularius Ex quo* oraz grupę innych mniejszych objętościowo druków z lat 60. XV w., wykazują podobieństwo do tych użytych w Biblii 42-wierszowej, przypuszcza się więc, że w przygotowaniu edycji obu słowników brał udział również Jan Gutenberg, jednak opinie badaczy na ten temat nie są zgodne (por. Pirożyński 2002: 103–109).

Brewilog, będący jednym z najbardziej rozpowszechnionych średniowiecznych słowników łaciny na ziemiach niemieckich i jednym z głównych źródeł *Vocabularius Ex quo*, czekał na edycję drukowaną niemal dekadę dłużej. Słownik ten powstał najpewniej w ostatniej ćwierci XIV w., a jego najstarsze przekazy pochodzą z przełomu XIV–XV w. z północno-wschodnich Niemiec. Autor, którego tożsamość nie została ustalona, wyjaśnił w prologu, że jego celem było ułatwienie uczącym się łaciny zrozumienia trudnych słów podczas lektury Pisma Świętego i utworów literackich studiowanych w czasie lekcji gramatyki. Wymienił też imiona autorów prac wykorzystanych podczas redagowania słownika. Najważniejsze ze źródeł *Brewilogu* to *Elementarium doctrinae erudimentum* Papiasza (XI w.), *Expositiones difficiliorum de Biblia* Guilelma Britona (poł. XIII w.), *Distinctiones* Alana z Lille (2. poł. XII w.) oraz *Etymologiae* Izydora z Sewilli (VII w.) (por. Ackermann 1999: 203–204).

---

⁶ Opracowanie składa się z czteroczęściowego opisu różnych zagadnień gramatyki łacińskiej oraz obszernego słownika w układzie alfabetycznym.

Nowa kompilacja miała za zadanie łączyć wartość merytoryczną starszych, obszernych leksykonów ze zwięzłością treści, łatwością użytkowania i przystępną ceną. *Brewilog* to uniwersalny słownik językowy ułatwiający naukę łaciny, nie zaś encyklopedia. Składa się z trzech części: pierwsza – *nomina* – zawiera rzeczowniki i przymiotniki, druga – *verba* – czasowniki, zaś trzecia – *indeclinabilia* – nieodmienne części mowy. W obrębie każdej części hasła są ułożone w kolejności alfabetycznej. W artykule hasłowym zawarte są informacje dotyczące cech morfosyntaktycznych danego leksemu (w postaci sigli), opis jego znaczenia bądź znaczeń, niekiedy etymologia oraz przykłady użycia w tekstach (w postaci cytatów i wersusów)⁷. *Brewilog* szybko zyskał popularność, stosunkowo wcześniej na jego kartach zaczęły się pojawiać glosy niemieckie służące do objaśniania pojedynczych wyrazów łacińskich, a niekiedy całkiem zastępujące łacińskie definicje.

Po raz pierwszy *Vocabularius Brewilogus* (z tytułem w pisowni *Breviloquus*⁸, tj. *Breviloquus*) został wydany w latach 1475–1476 w Bazylei nakładem Jana Amerbacha, a do 1500 r. naliczono 25 wznowień z kilku oficyn (por. Pirożyński 2002: 142). Redaktorem odpowiedzialnym za przygotowanie tekstu do druku był Jan Reuchlin (1455–1522). Wprawdzie w samej publikacji nie wymieniono go z imienia, ale wzmianki na temat pracy nad słownikiem pojawiły się w jego wstępie do *De Rudimentis Hebraicis*. Opracowanie *Brewilogu* do druku wspomina również Filip Melanchton w mowie ku czci J. Reuchlina jako jedno z istotnych osiągnięć swego nauczyciela (por. Ackermann 1999: 200).

W opisach katalogowych inkunabułów i literaturze naukowej zwykle mówi się wprost o „*Brewilogu* Reuchlina”, jednak wobec bogatej tradycji rękopiśmiennej tego słownika (por. Brückner 1895: 50; Grubmüller 1978) przypisywanie niemieckiemu humaniście rangi autora nie oddaje jego rzeczywistego wkładu w opracowanie dzieła. *Breviloquus* i *Brewilogus* łączy więcej niż tylko podobieństwo tytułów, edycja drukowana zachowała

⁷ Pogląd, jakoby średniowieczne słowniki łaciny przeznaczone do kształcenia duchownych miały encyklopedyczny charakter, jest często powtarzany w polskiej literaturze przedmiotu. Przykładowo, Władysław Kuraskiewicz, omawiając treść *Vocabularius Breviloquus*, pisze: „Jest to rodzaj encyklopedii z hasłami prawniczymi, lekarskimi, teologicznymi, rodzinnymi itp.” (1986: 736). Tymczasem w *Brewilogu* nacisk jest wyraźnie położony na opis nazw w języku, a nie desygnatów w rzeczywistości. Większość hasel nie zawiera szczegółowych informacji pozajęzykowych, np. o metodach leczenia chorób czy o miejscu występowania i właściwościach roślin bądź minerałów (chyba że te pomagają w ich identyfikacji). Przeciwnie, wiele hasel dotyczących nazw roślin ma definicję „quedam herba” (tłum.: *pewne ziele*). Obszerniejsze opisy, jeśli się pojawiają, najczęściej służą objaśnieniu etymologii bądź polisemii poszczególnych wyrazów. W konsekwencji słownik nie dostarcza systematycznego wykładu wiedzy z żadnej dziedziny z wyjątkiem gramatyki i leksykologii. W *Brewilogu* omawiane jest głównie słownictwo, na które duchowny może natrafić podczas lektury Wulgaty i pism uznanych autorów, wzbogacone materiałem tradycyjnie zamieszczanym w słowniczkach tematycznych (np. nazwami różnych grup roślin i zwierząt, chorób, stopni pokrewieństwa). Komentarz gramatyczny miał ułatwić poprawne używanie poszczególnych wyrazów w mowie i piśmie.

⁸ M.R. Ackermann w pracy na temat J. Reuchlina przyjął dla porządku rozróżnienie tytułów *Breviloquus* w odniesieniu do słownika drukowanego i *Brewilogus* w odniesieniu do jego przekazów rękopiśmiennych. Zabieg ten jest pewnym uproszczeniem, ale odzwierciedla wyraźną tendencję do rozróżniania starszej redakcji od nowej w piśmiennictwie końca XV w. Złatinizowana pisownia tytułu jest innowacją charakterystyczną dla edycji bazylejskiej, choć zdarzały się pojedyncze przypadki zapisywania przez *-qu-* tytułu słowników rękopiśmiennych, może było tak nawet w wypadku egzemplarza, który stał się podstawą wydania w oficynie J. Amerbacha (por. Ackermann 1999: 206).

bowiem zasadnicze elementy makro- i mikrostruktury pierwotnej, rękopiśmiennej wersji: podział listy haseł na trzy części, układ alfabetyczny haseł w poszczególnych częściach, system sigli gramatycznych oraz prolog. Słownictwo i konstrukcja definicji są w znacznej mierze zaczerpnięte z zasobu wielkich średniowiecznych słowników łacińskich, m.in. Papiasza, Osberna z Gloucester, Hugucia z Pizy, Jana z Genui czy Britona. Natomiast krótki wstęp i trzy traktaty gramatyczne poprzedzające *Breviloquus* zdają się należeć do redakcji drukowanej, z tym że J. Reuchlin najpewniej nie jest autorem żadnego z nich⁹.

Rozpoczynający karierę naukową niemiecki filolog miał niewątpliwie wkład w redakcję poszczególnych artykułów hasłowych, choć ustalenie, w jakim stopniu, nie jest łatwe. Wiele zależy bowiem od zawartości rękopiśmiennego egzemplarza *Brevilogu*, który posłużył mu za podstawę wydania. Niemieccy badacze twórczości J. Reuchlina, Roderich Stintzing i Emil Seckel, zauważyli, że w edycji bazylejskiej zawarto znaczny zasób leksyki z zakresu prawa, nienotowany w przekazach redakcji rękopiśmiennej (por. Ackermann 1999: 212), opracowanej raczej z myślą o wykorzystaniu w studiach filologicznych i biblistycznych, nie zaś prawnych. J. Reuchlin włączył do układu alfabetycznego *Vocabularius Breviloquus* szereg haseł (m.in. liczne połączenia wyrazowe z elementami *actio*, *conditio* i *ius*, które mają specyficzne znaczenie jako terminy prawne). W odróżnieniu od typowych haseł, przejętych z *Vocabularius Brevilogus*, nie mają one sigli gramatycznych.

Najbardziej prawdopodobnym źródłem, z którego mogły być zaczerpnięte owe hasła, jest *Vocabularius iuris utriusque*, słownik specjalistyczny przypisywany doktorowi dekretów Jodokowi z Erfurtu (1420–1499), ułożony ok. 1452 r. i szybko spopularyzowany zarówno w przekazach rękopiśmiennych, jak i w edycjach drukowanych. Wznawiano go aż do XVII w. (por. Ackermann 1999: 212–213). Zbieżność kolejności haseł i treści definicji świadczy o tym, że całe bloki słownictwa z zakresu leksyki prawnej zamieszczone w *Vocabularius iuris utriusque* mogły być włączone do *Vocabularius Breviloquus* bez specjalnej obróbki redakcyjnej. Niekiedy definicje wymagały jednak skrócenia bądź scalenia z opisami znaczeń występującymi już w *Vocabularius Brevilogus*, tzn. niespecjalistycznymi¹⁰. Redaktor nie robił tajemnicy z faktu poszerzenia listy haseł swojego opracowania o materiał z innego słownika. Eksplicyt słownika: „Finit vocabularius Breviloquus triplici alphabeto diversis ex autoribus nec non corpore utriusque iuris collectus ad latinum sermonem capessendum utilissimus”¹¹ wyraźnie wskazuje na użycie dodatkowego źródła, co tylko podnosiło atrakcyjność nowej publikacji na rynku wydawniczym (por. Ackermann 1999: 211, 221).

⁹ Guarino z Werony (1374–1460), włoski filolog i pedagog, napisał traktat o dyftongach. Jan Heynlin, znany też jako Johannes de Lapide (†1496), niemiecki teolog, wykładowca i pionier drukarstwa w Paryżu, jest autorem dialogu o interpunkcji datowanego na 1471 r. J. Reuchlin był jego uczniem w Bazylei i Paryżu. Trzeci traktat – o akcentowaniu – jest anonimowy (por. Ackermann 1999: 201–202).

¹⁰ M.R. Ackermann, który szczegółowo analizował leksykę prawną w *Vocabularius Breviloquus*, podaje interesujące przykłady takich skompilowanych haseł. W jednych definicje pochodzące z obu źródeł zamieszczono jedna pod drugą, w innych definicja filologiczna została zastąpiona prawną, w niektórych wreszcie definicje są sformułowane z fragmentów obu wersji (1999: 220–221).

¹¹ Tłum.: *Kończy się słownik Breviloquus (opracowany) w potrójnym porządku alfabetycznym na podstawie rozmaitych autorów i (słownictwa z zakresu) obojga praw, bardzo użyteczny dla tych, którzy chcą osiąść znajomość języka łacińskiego.*

Egzemplarze *Vocabularius Breuiloquus* dostępne polskim użytkownikom na przełomie XV–XVI w. pochodziły z drukarni niemieckich, szwajcarskich bądź francuskich i z założenia nie zawierały słownictwa w języku polskim.

***

W początkach XVI w. zaczęto publikować pierwsze nowożytny słowniki łaciny, uwzględniające nie tylko słownictwo znane ze średniowiecznych opracowań, ale także materiał językowy z antycznych tekstów źródłowych odkrywanych i wydawanych przez filologów doby humanistycznej. W 1502 r. ukazał się pierwodruk *Diccionarium* Ambrożeo z Calepino¹², a po nim wiele innych słowników – drukowanych w znacznych nakładach i wielokrotnie wznawianych (por. Plezia 1959: VIII). Odpowiedzią na rosnącą emancypację języków narodowych były słowniki dwu- i wielojęzyczne – początkowo edycje dawnych słowników rękopiśmiennych, takich jak łacińsko-niemiecka *Gemma gemmarum*, wkrótce także oryginalnych opracowań, np. *Lexicon o diccionario latino-español* (1492) i *Vocabulario español-latino* (1495), których autorem był Antonio de Nebrija.

Pierwsze drukowane słowniki podające polskie odpowiedniki łacińskich wyrazów (obok niemieckich) pojawiły się w ofercie krakowskich oficyn w latach 20. XVI w. Były to stosunkowo niewielkie objętościowo trójjęzyczne opracowania leksykograficzne w układzie rzeczowym, wzorowane na podobnych dziełach zachodnioeuropejskich i czeskich z początku XVI w.

Najwcześniejszym takim opracowaniem była adaptacja łacińsko-niemieckiego dykcjonarza Jana Murmeliusa, który był częścią podręcznika łaciny zatytułowanego *Pappa puerorum* (pierwsze wydanie w 1517 r.). W oficynie Hieronima Wietora przygotowano wersję zawierającą niemieckie i polskie odpowiedniki większości łacińskich wyrazów hasłowych, zatytułowaną *Dictionarius... cum Germanica atque Polonica interpretatione* (pierwsze wydanie w 1526 r.). Zdaniem Elżbiety Kędelskiej jest możliwe, że „angielski humanista L. Coxus... poprawił lub nawet uzupełnił tekst łaciński” (1986: 58). Hieronim Spiczyński z Wielunia „jest prawdopodobnie głównym autorem tekstu polskiego, a Wietor – autorem wersji niemieckiej” (Kędelska 1986: 58; por. też Gruszczyński 1997: nlb.).

Niemal równocześnie na rodzimym rynku wydawniczym pojawił się drugi trójjęzyczny słownik¹³ zawierający polskie słownictwo. Jest to dzieło Franciszka Mymera, zatytułowane *Dictionarium trium linguarum*, wydane po raz pierwszy w oficynie Macieja Szarffenberga w 1528 r. i kilkakrotnie wznawiane. Słownik był wzorowany na łacińsko-czesko-niemieckim *Dictionarius trium linguarum* (wydanym w Wiedniu przez H. Wietora i J. Singreniusa w 1513 r.), ale śląski filolog twórczo przetworzył jego układ i zawartość (por. Kędelska 1986: 62–77; Gruszczyński 1997: nlb.).

Niedługo później, bo w 1531 r., w oficynie Floriana Unglera zostało opublikowane dzieło zatytułowane *Farrago actionum civilium iuris Maydeburgensis*. Jego autor, Jan Cervus z Tucholi, zamieścił w nim dwa niewielkie alfabetyczne słowniki, w których w dwóch kolumnach zestawione były łacińskie i polskie nazwy pokrewieństwa oraz określenia z zakresu prawa, w tym zwroty i zdania. Druga, zmodyfikowana i znacznie

¹² W późniejszych wydaniach zamieszczano w nim odpowiedniki haseł w wielu językach nowożytnych, w tym po polsku – po raz pierwszy w jedenastojęzycznej edycji bazylejskiej z 1574 r. (por. Kuraskiewicz 1986: 739).

¹³ Włodzimierz Gruszczyński określa go mianem nomenklatora ze względu na brak informacji gramatycznych i pragmatycznych przy łacińskich wyrazach hasłowych. *Dykcjonarz* Murmeliusza zawierał takie informacje (por. 1997: nlb. [125]).

poszerzona wersja słowników ukazała się w 1540 r. w *Farraginis actionum iuris civilis... libri septem*. Zdaniem wydawczyni druga wersja jest znacznie dojrzalsza, to obszerny komentarz „do terminów łacińskich po łacinie i pomocniczo po polsku” (Karplukówna 1973: X). Choć liczba polskich wyrazów w edycji z 1541 r. jest znacznie większa niż w pierwotnej, nadal nie wszystkie łacińskie hasła zostały opatrzone rodzimymi odpowiednikami. Do opracowania drugiej wersji słownika Tucholczyk wykorzystał łacińsko-czeski słownik *Lactifer*, wydany w Pilźnie w 1511 r., którego autorem jest franciszkanin Jan z Wodnian (por. Kędelska 1986: 88–105). Co ciekawe, *Lactifer* ma układ inspirowany *Brewilogiem* – trzy pierwsze księgi zajmują odpowiednio *nomina, verba* oraz *indeclinabilia*, pozostałe dziewięć wypełniają natomiast uzupełnienia w postaci szeregu łacińsko-czeskich słowniczków tematycznych (por. Kędelska 1986: 16–18; Voleková 2015: 323).

Pierwszym czterojęzycznym słownikiem zawierającym polskie słownictwo był tzw. *Słowarz* wydany po raz pierwszy w oficynie F. Unglera w 1532 r.¹⁴, a następnie w 1566 r. u Stanisława Scharffenberga. Zatytułowano go *Dictionarius seu nomenclatura quatuor linguarum. Latine, Italice, Polonice et Theutonice... Wokabularz nowy czterech językow: łacińskiego, włoskiego, polskiego, niemieckiego, wszem w tej sławnej koronie i innym narodom barzo użyteczny* (por. Grobelna-Mazurek 2019: 93). Autor opracowania nie jest znany. *Słowarz* to kolejny w polskiej leksykografii słownik w układzie rzeczowym, zawierający ponadto rozmówki i teksty modlitw. Opracowano go (bez wprowadzania większych zmian) na podstawie *Utilissimus vocabularius pro his... quilibet Latinus potest addiscere Italicum, Gallicum et Alamanicum et econuerso quilibet illorum Latinum*, wydanego w Rzymie w 1510 r. w oficynie Jakuba Mazochiusa, zastępując słownictwo francuskie polskim. Był przeznaczony dla osób niepodejmujących formalnej edukacji, w tym świeckich i kobiet (por. Kędelska 1986: 77–87).

Wreszcie w 1564 r. ukazał się w Królewcu *Lexicon Latino Polonicum...* Jana Mączyńskiego – pierwszy ogólny alfabetyczno-gniazdowy słownik łaciny podający polskie odpowiedniki wyrazów hasłowych. Wzorem układu i źródłem materiału łacińskiego było tym razem *Dictionarium latino-germanicum* Piotra Dasypodiusza, którego pierwsze wydanie opublikowano w 1535 r. (por. Plezia 1959: IX–XVI; Kuraszkiewicz 1986: 732; Kędelska 1986: 39). J. Mączyński wzbogacił część łacińską *Leksykonu* materiałem m.in. ze słowników Estienne’a, Kalepina oraz samodzielnie wyszukany (por. Lewandowski 1996: 114–117).

2.2. Głosy i słowniczkowe rękopiśmienne na marginesach słowników z XV–XVI w.

W średniowiecznych rękopisach oraz inkunabułach spotykamy stosunkowo często mniejsze i większe zbiory wyrazów obcych i ich rodzimych odpowiedników¹⁵. Niekiedy są one wyraźnie ustrukturyzowane, np. zestawione ze względu na związki semantyczne

¹⁴ Do dziś zidentyfikowano trzy niekompletne egzemplarze tego druku: w Bibliotece Wyższego Seminarium Duchownego we Włocławku (zaginiony podczas II wojny światowej), w Węgierskiej Bibliotece Narodowej w Budapeszcie oraz w Bibliotece Naukowej w Ołomuńcu (za: Grobelna-Mazurek 2019: 92–94).

¹⁵ Przekrojowe omówienie łacińsko-polskich słowników rękopiśmiennych z XV w. można znaleźć m.in. w publikacjach A. Brücknera (1895), Mariana Plezi (1959), Stanisława Urbańczyka (1967), Wandy Żurowskiej-Góreckiej (1979), Mariusza Leńczuka (2015), Barbary Kaczyńskiej (2019), E. Deptuchowej (2020). Początki łacińsko-polskiej leksykografii drukowanej omawiali m.in. Hieronim Łopaciński (1897), Władysław Kuraszkiewicz (1986) i E. Kędelska (1986).

(słowniczki tematyczne), ułożone alfabetycznie bądź odpowiadające porządkowi lektury objaśnianego tekstu (jak mamotreky), a niekiedy zapisane bez wyraźnego zamysłu kompozycyjnego.

2.2.1. Wzbogacanie słowników rękopiśmiennych

Nieusystematyzowane zbiory wyrazów obcych i ich odpowiedników w innym języku bywają określane mianem *bona vocabula* (por. Brückner 1895: 3–4). W zabytkach sprzed ok. 1500 r. zachowało się kilkadziesiąt przykładów tego typu opracowań, zwykle niewielkiej objętości. Często są one wynikiem doraźnego utrwalania efektów pracy translatorskiej i mogły być sukcesywnie uzupełniane o materiał z nowych źródeł, jednak im bardziej wydłużała się nieuporządkowana lista haseł, tym trudniej było w niej odnaleźć konkretne wyrazy.

Inną metodą powiększania zasobu słownika jest dopisywanie glos na jego marginesach. Adnotacje zawierają przeważnie dodatkowe łacińskie objaśnienia poszczególnych wyrazów, ich odpowiedniki w innym języku bądź zupełnie nowe hasła. Tak długo, jak wystarcza miejsca na zamieszczanie dopisków w pobliżu haseł na odpowiednią literę alfabetu, słownik nie traci na czytelności, a po przepisaniu *addenda* stają się integralną częścią opracowania. Proces wkomponowywania dopisków w tekst główny może zostać powtórzony przez kolejnego pisarza i z czasem powstaje kompilacja, w której trudno wskazać, z jakich źródeł pochodzą poszczególne partie utworu, pojawiają się też coraz wyraźniejsze rozbieżności w liczbie, treści i rozmieszczeniu glos pomiędzy przekazami, a gdzieś tam również błędy. W konsekwencji dochodzi do różnicowania redakcji. W wypadku *Vocabularius Ex quo* jest to pięć głównych łacińsko-niemieckich redakcji rękopiśmiennych i jedna inkunabułowa, ponadto szereg „luźnych opracowań”. Wszystkie znane obecnie rękopisy *Vocabularius Ex quo* zawierające polskie glosy (siedem zachowanych, a także najprawdopodobniej pięć niezachowanych¹⁶) należą do odrębnej redakcji, sporządzonej z myślą o polskich użytkownikach, i są określane mianem rozariuszy (por. Jasińska et al. 2020: 25–31).

Na przykładzie rozariuszy można prześledzić, jak w poszczególnych rękopiśmiennych przekazach modyfikowano zawartość listy łacińskich haseł oraz dopisanego polskiego słownictwa. W *Rozariuszu kapitulnym* (*RozKap*) widoczne są wyraźne ślady prac redakcyjnych. Oprócz glos wewnętrznych, przejętych z przepisane go pierwowzoru, w tekście głównym na niektórych kartach można również znaleźć glosy marginalne – efekt doraźnych uzupełnień dodanych przez pisarza i późniejszych użytkowników (por. Szelachowska-Winiarzowa 2020: 39, 45).

Poza rozariuszami w kanonie źródeł Sstp znajdują się również inne glosowane słowniki łacińskie (w tym kilka egzemplarzy *Liber derivationum* Hugucia z Pizy), ale ani jednego niewątpliwego przekazu *Vocabularius Brevilogus*. Najprawdopodobniej *Brevilogiem* był jeden z niezachowanych wokabularzy petersburskich, które odkrył i opisał A. Brückner, mianowicie *Wokabularz petersburski* I (por. Brückner 1895: 6–8; Kaliszuk 2016: t. 2, 1289–1290)¹⁷. Nieznany bliżej pisarz skopiował tekst słownika wraz z ponad

¹⁶ Znajdowały się one w rękopisach pochodzących z polskich bibliotek, wywiezionych w okresie rozbiorów do Cesarskiej Biblioteki Publicznej w Petersburgu, rewindykowanych w dwudziestolecie międzywojennym i zniszczonych w Warszawie przez hitlerowskich okupantów podczas II wojny światowej.

¹⁷ Rękopiśmienny słownik pochodzący z klasztoru Bożogrobców w Miechowie (sygn. Lat.Q.ch. XVI.33) A. Brückner zaliczył do „Rosarii albo Granarii”, zaznaczył jednak, że należy on do

dwustoma polskimi glosami, co jak na 2. poł. XV w. jest znaczącą liczbą, popełnił jednak przy tym sporo błędów, sugerujących brak zrozumienia tekstu. Zdaniem A. Brücknera świadczy to o tym, że rękopis sporządził Niemiec (por. 1895: 6). Jak na razie nie są znane inne przekazy *Brewilogu*, w których widoczne byłyby ślady wzbogacania tekstu podstawowego o polski materiał leksykalny. Wszystko wskazuje zatem na to, że *Brewilog* odgrywał niewielką rolę w kształtowaniu się polskiej leksykografii w XV w.

Kolejną techniką wzbogacania zawartości opracowania leksykograficznego, nieco rzadziej spotykaną w polskim piśmiennictwie średniowiecznym, jest uzupełnienie słownika o kolejne słowniki. W zbiorach Biblioteki Jagiellońskiej znajduje się rękopis (sygn. 228) zawierający m.in. słownik *Lucianus*¹⁸ (k. 1r–126v) oraz wierszowany zbiór rzadkich wyrazów łacińskich *De rarissimis vocabulis...* Bertolda z Eisenach (k. 133r–153v) – w obu tekstach zapisano gdzieniedzie polskie glosy. Na marginesach *De rarissimis vocabulis...* (k. 136v–154v) oraz na dwóch następnych, niezapisanych wcześniej kartach pisarz zanotował ponadto starannie opracowany słowniczek przekładowy zawierający 861 haseł łacińskich, z których zdecydowana większość ma polskie odpowiedniki (por. Wisłocki 1877: 84–89). Słownik ma układ alfabetyczny, ale porządek ten nie jest ściśle przestrzegany, a na ostatniej karcie (k. 154v) zanotowano nieustrukturyzowaną kolekcję *bona vocabula*, „beżładne nazwiska sprzętów, ubiorów itp., pochodzące z jakiegoś zbioru, ułożonego wedle materii” (Brückner 1895: 16). Jest to jakby dopełnienie, a w wypadku części haseł powtórzenie materiału zamieszczonego w zasadniczej części słownika, zawierającej hasła od A do Z. Wszystkie trzy wymienione teksty wyszły spod ręki brata Jana z opactwa benedyktynów w Mogilnie w 1437 r. (por. Włodek et al. 1980: 276–280).

W rękopisie należącym obecnie do Lwowskiej Narodowej Naukowej Biblioteki Ukrainy im. Wasyla Stefanyka (sygn. Fond 5 DE-431), zawierającym m.in. *Rozariusz Ossolińskich II (RozOss II* – k. 1r–251v), znajduje się także niewielki słownik łaciński (k. 252r–253r), a w lewym górnym rogu karty 288v – słowniczek złożony z sześciu wyrazów łacińskich z polskimi odpowiednikami (por. Jasińska 2020: 78–79).

Informacje o innych, niestety niezachowanych, słowniczkach uzupełniających słowniki przekazał A. Brückner w artykule *Średniowieczne słownictwo polskie* (1895).

Pierwszy z nich (sygn. Lat.Q.ch.XVI.3) zawierał słownik ogólny łaciny, być może opracowany na podstawie *Vocabularius Ex quo* (por. Klapper 2020b: 229), bez polskich glos. Za to na tylnej okładce zapisano w nim trzy łacińskie wyrazy z polskim tłumaczeniem oraz łacińsko-polski słowniczek tematyczny *nomina piscium*, złożony z siedmiu nazw ryb z polskimi odpowiednikami (por. Brückner 1895: 32; Kaliszuk 2016: t. 2, 1282–1283).

„redakcji krótkiej”, co przywodzi na myśl *Brewilog*. Także szczegóły układu wokabularza, wspomniane przez A. Brücknera, wskazują jednoznacznie na jego wyraźną zależność od trójdzielnego *Brewilogu*, jednak z powodu niejednoznacznej identyfikacji zabytku przez wydawcę i braku możliwości weryfikacji jego ustaleń z rękopisem zabytek określam ogólnym mianem „wokabularz”, stąd skrót *WokPet* 1 (por. Klapper 2020b: 208–210).

¹⁸ *Lucianus* to słownik łaciński z okazjonalnymi niemieckimi glosami, opracowany przez augustianina-eremita w 2. poł. XIV w. Tożsamość autora nie jest pewna, ale zwykle identyfikuje się go z Henrykiem z Ratyzbony. Słownik zawierał objaśnienia szczególnie trudnych i rzadkich wyrazów łacińskich, miał za zadanie oświecać czytelnika, stąd nazwa *Lucianus*. Czerpał z materiału słowników Britona, Hugucia z Pizy i Jana z Genui. Był najbardziej popularny na terenie Austrii, Bawarii, Czech i Śląska (por. Schnell 1999: 475–478).

Drugi z rękopisów (sygn. Lat.F.ch.I.254) to właściwie nie słownik, a kolekcja wokabularzyków zebranych, czy raczej przepisanych, przez Juliana z Kruchowa, bożogrobcza z Miechowa. W jej skład wchodziły *Liber derivationum* Hugucia z Pizy (k. 1–260), inny, bliżej nieokreślony niekompletny słownik łaciński z kazaniem dopisanym na górnym marginesie kart (k. 261v–272), wreszcie szereg drobniejszych łacińsko-polskich zapisek o charakterze leksykograficznym (k. 273–286), które A. Brückner określa jako „niby próbki różnych źródeł, z których słownictwo średniowieczne powstawało i zasilano się” (1895: 17). Były to alfabetyczne słowniki przekładowe (jeden tylko fragmentaryczny, zawierający litery A–E)¹⁹, słowniczkę w układzie rzeczowym, np. stopni pokrewieństwa, zwierząt, roślin, zbiory słownictwa z wybranych tekstów, tj. psalterza i przywilejów (słownictwo prawne), spis łacińskich czasowników złożonych z polskimi odpowiednikami, ok. dwudziestu par wyrazów, których polskie odpowiedniki się rymują, oraz „zbiór bezładny słów przeróżnych” (Brückner 1895: 17; por. też Brückner 1892: 485–493; Kaliszuk 2016: t. 2, 283–284).

Wreszcie, w dwóch rękopiśmiennych przekazach łacińskiego *Mamotrektu* J. Marchesiniego A. Brückner odnalazł niewielkie zbiory „słówek”, służących do objaśniania tekstu Wulgaty. Czternaście wyrazów z polskimi odpowiednikami zapisano na k. 1v–2r tzw. mamotrektu Marcina ze zbiorów Załuskiego (sygn. Lat.F.ch.I.163); trzydzieści pięć – na końcu mamotrektu Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie (sygn. 6.2.17) (por. Brückner 1895: 28–29; Kaliszuk 2016: t. 2, 274–275).

Łączenie zasobów leksykograficznych pochodzących z różnych źródeł pozwalało kompilatorowi na zwiększenie objętości i wartości posiadanego słownika, choć skutkowało niekiedy redundancją materiału (co widać na przykład na ostatniej karcie słownika przekładowego z rękopisu BJ, sygn. 228). Czasem daje to wgląd w różnorodność średniowiecznej polszczyzny na poziomie graficznym, fonetycznym i leksykalnym, np. dublowanie haseł, zdarzające się także Julianowi z Kruchowa, pozwoliło A. Brücknerowi uchwycić wariantywną pisownię ośmiu wyrazów ze słownika alfabetycznego (A–E), które powtarzają się w innych częściach rękopisu (por. 1892: 489)²⁰. Zwłaszcza zapisy wykazujące cechy pisowni odpowiadające zróżnicowaniu dialektalnemu języka polskiego są ciekawym świadectwem kontaktów językowych ówczesnych pisarzy i pomagają w ustaleniu pochodzenia zabytku²¹.

2.2.2. Wzbogacanie słowników drukowanych

Po upowszechnieniu się książki drukowanej omówione wyżej techniki nie zostały bynajmniej zapomniane. Zachowane egzemplarze inkunabułów świadczą o tym, że niektórzy użytkownicy słowników, kontynuując średniowieczną tradycję, uzupełniali je o rodzime

¹⁹ Jak już wspomniano, rękopis zaczynał się od łacińskiego słownika etymologicznego Hugucia z Pizy (1. poł. XII w.–1210), znanego pod tytułem *Magnae Derivationes* lub *Liber derivationum*. Po nim, jak opisuje A. Brückner, znajdował się „rejestr” i ów wokabularz łacińsko-polski od A do E. Ponieważ słownik Hugucia ma układ gniazdowy, często dodawano doń indeks alfabetyczny omawianych wyrazów. Byłby to dogodny wzór do opracowania dwujęzycznego słownika w układzie alfabetycznym.

²⁰ Niestety A. Brückner zacytował w artykule tylko obszerny wybór materiału z wokabularzyków, pomijając, jego zdaniem oczywiste, łacińskie podstawy tłumaczenia niektórych polskich wyrazów, a także część polskiego słownictwa (por. 1892: 488). Rękopis, jeden z najciekawszych w XV-wiecznej polskiej leksykografii, nie zachował się, więc nigdy nie poznamy w pełni zawartości kolekcji brata Juliana.

²¹ Rzadkie przykłady celowego zestawiania regionalnych wariantów leksykalnych w średniowiecznych zabytkach polszczyzny omówił Mariusz Frodyma (2020: 134–135).

odpowiedniki wybranych haseł łacińskich, a także tworzyli własne zestawienia wyrazów – mniej lub bardziej uporządkowane słowniczki przekładowe. Zapisywali je na niezadrukowanych fragmentach kart i na wyklejkach.

Wczesne druki były atrakcyjne dla glosatorów ze względu na przejrzysty układ, wyraźny porządek alfabetyczny haseł i szerokie marginesy, które można było wypełniać dodatkowymi informacjami. Nowe hasła, objaśnienia i rodzime odpowiedniki, o ile zapisano je w odpowiednim miejscu listy haseł, dawało się odnaleźć łatwiej niż w wypadku słowniczków typu *bona vocabula*. W polskich zbiorach zachowały się egzemplarze słowników, w których liczba polskich glos waha się od kilku do wielu tysięcy – w niniejszym zestawieniu skupię się na *Brewilogach*, niekiedy jednak będę również przytaczać przykłady glosowanych wokabularzy *Ex quo*²².

Najczęściej spotykaną formą glosowania drukowanych słowników jest objaśnianie wybranych haseł przez dodawanie do nich wernakularnych odpowiedników, a także sporadycznych dopisków łacińskich. Niekiedy tłumaczenia pojedynczych wyrazów czy fraz łacińskich zapisywane były również na wyklejkach czy kartach ochronnych druku (w formie *bona vocabula*). Za przykłady takiego przygodnego glosowania niech posłużą następujące słowniki²³:

– *Vocabularius Breviloquus* z księgozbioru Biblioteki Jagiellońskiej, wydany w Lyonie w 1482 r., pochodzący ze zbiorów oo. augustianów przy kościele św. Katarzyny w Krakowie (sygn. St. Dr. Inc. 3171). Obok eksplicytu słownika zapisano glose: „Impressus Lugdunum per magistrum Petrum vngarum *megyar*”. Na przedniej wyklejce ręką XV w. wyliczono metody interpretacji Pisma Świętego z polskimi odpowiednikami:

Quadruplex interpretacio Sacre Scripture

<i>historice <u>oczywysznye</u></i>	oczywiście
<i>alegorice <u>mistice duchownye</u></i>	duchownie
<i>anagogice <u>niebieskych rzeczy <u>pozadanye</u></u></i>	niebieskich rzeczy pożądanie
<i>tropologic <u>*obicaynye</u></i>	obyczajnie

– *Vocabularius Breviloquus* z księgozbioru Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, wydany w Strasburgu w 1491 r., a pochodzący z klasztoru bernardynów w Przeworsku²⁴ (sygn. Inc. XV-320). Zawiera nieliczne dopiski łacińskie i polskie odpowiedniki trzech haseł pisane ręką XVI w.:

²² Najważniejszym z nich jest tzw. *Wokabularz lubiński*. Na marginesach *Vocabularius Ex quo* z 1490 r., wydanego w Norymberdze, a przechowywanego obecnie w Archiwum Archidiecezjalnym w Gnieźnie (sygn. 78d), benedyktyni z klasztoru w Lubiniu zapisali kilka tysięcy różnego typu adnotacji, w tym polskie odpowiedniki ponad 3100 haseł i nieliczne wyrazy niemieckie, zaś na niezadrukowanej karcie kodeksu znajduje się niewielki słowniczek niemiecko-polski (por. Wojtkowski 1977: 84–86). Zarówno szczegółowe dane liczbowe, jak i charakterystykę językową *WokLub* przedstawiłam w odrębnym artykule (por. Klapper 2020a).

²³ W niniejszym zestawieniu przytaczam glosy z inkunabułów, z których nie wyekscerpowano dotąd materiału. W wypadku zabytków, które zostały już opracowane, podaję jedynie odsyłacz bibliograficzny.

²⁴ Wskazuje na to notatka na karcie tytułowej zabytku zapisana ręką XVI w.: „pro cella predicatoris in Przeworsko” (tłum.: *do celi kaznodziej w Przeworsku*). Podobne wskazanie znajduje się na pierwszej karcie *Vocabularius Breviloquus* bernardyna Bartłomieja z Bydgoszczy: „pro cella predicatoris” (por. Kwilecka, Popowska-Taborska 1977: 54).

k. g3	Cicer <i>tatarca</i>	tatarka
k. m4v	Fenerator vlg. <i>lywnyk</i> ²⁵	lifnik
k. F6v	<i>Siluri pisces drobne ryby</i>	drobne ryby

– *Vocabularius Breuiloquus* z księgozbioru Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie (dawniej Biblioteki Kapitulnej w Gnieźnie), wydany w Strasburgu w 1493 r. (sygn. Ink. 238). Zawiera polskie odpowiedniki 5 haseł, są to glosy różnych rąk z XVI w. i „trochę glos późniejszych” (por. Wojtkowski 1977: 66).

– *Vocabularius Breuiloquus* z księgozbioru Archiwum Archidiecezjalnego w Poznaniu, wydany w Strasburgu w 1493 r. (sygn. Inc. 107). Zawiera polski odpowiednik hasła *Parsimonia*, glosa *skąposzc* (tj. *skąpość*) pochodzi z poł. lub z 2. poł. XVI w. (por. Wojtkowski 1992: 108).

– *Vocabularius Breuiloquus* z księgozbioru Archiwum Prowincji oo. Bernardynów w Krakowie, wydany w Norymberdze w 1494 r., pochodzący z klasztoru bernardynów w Kole nad Wartą (sygn. ABKr XV 227). Zawiera liczne polskie glosy wielu rąk z poł. XVI w. oraz nieliczne teksty z XVII w. (por. Wojtkowski 1965: 37–59). Przy 575 hasłach zanotowano odpowiedniki, a że niektóre z nich mają charakter opisowy²⁶, liczba polskich wyrazów w zabytku przekracza 800.

– *Vocabularius Breuiloquus* z księgozbioru PAN Biblioteki Kórnickiej, wydany w Norymberdze w 1494 r., pochodzący z bliżej nieokreślonego klasztoru (sygn. Inc. Qu.23). Zawiera polskie odpowiedniki dwóch haseł (łącznie cztery wyrazy). Glosy te zapisała jedna ręką z ok. 1525 r. (por. Muszyński 1968: 165).

– *Vocabularius Breuiloquus* z księgozbioru Biblioteki Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, wydany w Strasburgu w 1495 r., pochodzący z klasztoru kanoników regularnych św. Augustyna w Trzemesznie (sygn. 18892. III). Zawiera nieliczne marginalia z 1. poł. XVI w., a polskie odpowiedniki dodano przy zaledwie dwóch hasłach drukowanych:

k. r5	Leuiathan <i>leuiatan</i>	lewijatan
k. F4	<i>Sericum iadwab uel bawelna inde serica barchan uel barchanca etc.</i>	jadwab bawelna barchan barchanka

– *Vocabularius Breuiloquus* z księgozbioru Biblioteki Jagiellońskiej, wydany w Strasburgu w 1496 r., a pochodzący ze zbiorów oo. jezuitów z domu przy kościele św. Barbary w Krakowie (sygn. St. Dr. Inc. 1674). Zawiera okazjonalne adnotacje łacińskie obok haseł, wśród luźnych notatek i sentencji zapisanych na końcu słownika (k. 364v) ręką XVI w. znajdują się dwa wyrazy łacińskie z polskimi odpowiednikami:

²⁵ Wyraz *lifnik*, będący wariantem rzeczownika *lichwnik*, odpowiada łac. *foenerator*, poświadczonemu w Wulgacie (por. Luc 7, 41).

²⁶ Np. „Malluuium... vas ad abluendum manus miednycza, czo ręce vmywaią” (k. v5b); „Pedarius id est nudis pedibus ambulans, ktori bosimi nogami chodzi” (k. A5vc), cytując za wydawcą (Wojtkowski 1965: 47, 51).

<i>Torques zapona</i>	zapona
<i>Arra zadawek sev vpomynek</i>	zadawek upominek

– *Vocabularius Breviloquus* z księgozbioru Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie (dawniej Biblioteki Kapitulnej w Gnieźnie), wydany w Kolonii w 1497 r. (sygn. Ink. 413), nieznannej proveniencji. Zawiera polskie odpowiedniki 54 haseł, są to glosy kilku rąk z przełomu XV–XVI oraz z XVI w. (por. Wojtkowski 1977: 64–66).

– *Vocabularius Breviloquus* z księgozbioru Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie (dawniej Biblioteki Kapitulnej w Gnieźnie), wydany w Norymberdze w 1498 r. (sygn. Ink. 62). Zawiera polskie odpowiedniki 5 haseł, są to glosy różnych rąk z XVI w. (por. Wojtkowski 1977: 66).

– *Vocabularius Breviloquus* z księgozbioru Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie (dawniej Biblioteki Seminaryjnej w Gnieźnie), wydany w Norymberdze w 1498 r., niegdyś własność m.in. Tomasza ze Zbrudzewa²⁷ (sygn. Inc. 184). Inkunabuł zawiera kilkadziesiąt glos wielu rąk z ok. poł. XVI w. (por. Wojtkowski 1977: 155–158).

– *Vocabularius Breviloquus* z księgozbioru Biblioteki Franciszkanów w Krakowie, wydany w Norymberdze w 1498 r. (sygn. Inc. 51.III). Zawiera bogaty zbiór polskich glos zapisany kilkoma rękami XVI w. Polskie słownictwo z tego zabytku nie zostało dotąd opublikowane, a zasługuje on na odrębne opracowanie.

***

W niektórych egzemplarzach słowników odręczne notatki sugerują wykonywanie przez glosatora systematycznych prac redakcyjnych służących przygotowaniu własnego, dwujęzycznego opracowania leksykograficznego, może nawet z myślą o publikacji drukiem. Ciekawy przypadek takiej praktyki opisał Michał Muszyński (1968: 156). W inkunabule *Vocabularius Ex quo* ze zbiorów PAN Biblioteki Kórnickiej wydanym w Strasburgu ok. 1498 r. (sygn. Inc.Qu.84) znajdują się notatki niejakiego Jana Feliksa (zapewne właściciela kodeksu z początków XVI w.). Początkowo polskie odpowiedniki pojawiają się regularnie, niemal przy wszystkich wydrukowanych hasłach łacińskich, w dalszej części słownika są jednak zdecydowanie rzadsze. M. Muszyński ocenia, że Jan

nosił się z myślą zaopatrzenia całego dzieła w wyrazy polskie. Przekonał się jednak rychło, jakie trzeba by przełamać trudności, wobec czego poprzestał zasadniczo na wyrazach łacińskich na literę A, dorzucając w dalszych literach sporadycznie jakieś pewno znane sobie wyrazy. Zaniechanie dalszej pracy autor usprawiedliwia, mówiąc „feci quantum potui. Qui potest tenetur illum meliorare”²⁸ (1968: 156).

Prace były dalekie od ukończenia. Glosator przetłumaczył zaledwie 117 z ok. 12 000 haseł słownika, co daje łącznie 154 wyrazy polskie.

²⁷ W notce proveniencyjnej Tomasz podpisany jest jako „klyeryk diecezji poznańskiej”, zatem nabył inkunabuł przed wstąpieniem do zakonu benedyktynów w 1536 r. *Breviloquus* zapewne wchodził w skład jego prywatnego księgozbioru, w czasie gdy przebywał on w klasztorze w Lubiniu (por. Kwilecka 1981: 102).

²⁸ Tłum.: *Zrobiłem tyle, ile mogłem. Kto może, ma obowiązek to ulepszyć.*

Podobnie, w *Brewilogu* Biblioteki Narodowej w Warszawie, wydanym w Strasburgu w 1489 r. (sygn. SD Inc.F.1182), gdzieśgdzie znajdują się łacińskie notatki i uzupełnienia hasel, a także polskie glosy pisane rękami XVI–XVII w. – na początku tekstu (k. av–a8) stosunkowo liczne, w dalszej jego części sporadyczne (w sumie ok. 50 polskich wyrazów). Przy ponad 100 hasłach na *A* umieszczono ponadto znaki graficzne, które zdają się wskazywać na sprawdzanie czy też selekcjonowanie listy wyrazów przez glosatora – może pod kątem przygotowania własnego opracowania leksykograficznego. Użytkownik kodeksu szybko zarzucił tę praktykę – zapewne albo zrezygnował z kompilowania nowego słownika, albo nie chciał pogarszać czytelności posiadanego egzemplarza.

Wydaje się, że wspomniani czytelnicy *Vocabularius Ex quo* i *Vocabularius Breviloquus* mieli ambicję wykorzystania drukowanych słowników do przygotowania własnych łacińsko-polskich opracowań leksykograficznych, ale najwyraźniej obydwu zabrakło konsekwencji w realizacji tego zadania.

Inaczej było w wypadku Bartłomieja z Bydgoszczy (†1548), który w 1532 r. ukończył rękopiśmienny słownik łaciński z polskimi glosami²⁹, twórczo skompilowany na podstawie *Brewilogu*, *Mamotrektu* Jana Marchesiniego i słownika Ambrożego Calepina³⁰, uzupełniony o materiał ze słowników Murneliusza, Mymera, Jana Cervusa z Tucholi (tylko w wersji z 1531 r.) oraz *Słowarza*, gramatyk Aeliusa Donata, a także innych źródeł (por. Kędelska et al. 1999: 23–35). Śladem prac redakcyjnych nad manuskrytem z 1532 r. są dość regularnie rozmieszczone marginalia zapisane ręką Bartłomieja w jego podręcznym egzemplarzu *Vocabularius Breviloquus*, wydanym w Strasburgu w 1488 r.³¹ Bartłomiej nadal posługiwał się tym inkunabułem, kontynuując systematyczne gromadzenie polskich odpowiedników leksyki łacińskiej już po ukończeniu słownika z 1532 r.³², co najmniej do 1544 r. Dzięki dodawaniu kolejnych hasel na marginesach i włączaniu materiałów z nowych źródeł (por. Kwilecka, Popowska-Taborska 1977: 31, 50) bydgoskiemu bernardynowi udało się w obu opracowaniach zebrać największą kolekcję polskich odpowiedników łacińskich wyrazów do czasu publikacji słownika Jana Mączyńskiego – 4276 w słowniku rękopiśmiennym z 1532 r. oraz ok. 11 000 w inkunabule, w tym 700 wyrazów nienotowanych we wcześniejszej wersji³³ (por. Kędelska et al. 1999: 16, 23).

Główny tekst obu słowników uzupełniony jest nie tylko o liczne glosy, ale też o słowniczki specjalne, zwane przez wydawców nomenklatorami. Są to zestawienia wyrazów łacińskich i ich polskich odpowiedników w układzie tematycznym, m.in. nazwy relacji pokrewieństwa i powinowactwa, ptaków, ryb, odgłosów wydawanych przez zwierzęta, terminów gramatycznych (por. Kędelska et al. 1999: 17, 22). Oczywiście, część

²⁹ Rękopis Archiwum Archidiecezjalnego w Poznaniu (sygn. MS 97).

³⁰ Egzemplarze słowników Marchesiniego i Calepina, którymi posługiwał się Bartłomiej, nie zachowały się (por. Kwilecka, Popowska-Taborska 1977: 87–88). Inaczej było w wypadku *Brewilogu*, o czym będzie mowa dalej.

³¹ Inkunabuł jest obecnie przechowywany w Bibliotece Uniwersyteckiej w Poznaniu (sygn. Inc. I/169).

³² E. Kędelska dowiodła, że marginalne uzupełnienia słownika rękopiśmiennego także powstały po dacie jego formalnego ukończenia, deklarowanego w wierszu zapisanym na k. 1r (por. 1989: 35, 37).

³³ W niniejszej pracy cytaty z dzieł Bartłomieja z Bydgoszczy przytaczam na podstawie sześciotomowego opracowania zawierającego materiał z obu słowników (BzB), przywracając jednakże kolejność zapisu oryginału, tzn. najpierw podaję kontekst łaciński, a następnie polskie odpowiedniki. Dla większej przejrzystości materiał ze słownika rękopiśmiennego oznaczam jako BzB 1532, zaś z inkunabułu – BzB 1544.

polskiego słownictwa zapisanego w nomenklatorach Bartłomieja pojawia się również obok odpowiednich haseł łacińskich, w głównej, alfabetycznej części słownika.

Bartłomiej z Bydgoszczy wykorzystał układ alfabetyczny gotowych list haseł zamieszczonych w *Brewilogu* do rozlokowania zgromadzonego materiału leksykalnego w sposób przyspieszający odnajdywanie odpowiedników żądanych wyrazów łacińskich. Natomiast nomenklatory ułatwiały wybieranie z grupy powiązanych semantycznie wyrazów elementu najbardziej trafnego w danym kontekście, np. nazwy konkretnego stopnia pokrewieństwa. Taka hybrydowa konstrukcja, czerpiąca z tradycji łacińskiej leksykografii średniowiecznej³⁴ i zastosowana m.in. w łacińsko-czeskim *Lactiferze*³⁵, zapewniła Bartłomiejowi możliwość ciągłego wzbogacania zasobu zgromadzonego słownictwa przy zachowaniu walorów praktycznych słownika.

Powyższy przegląd wskazuje, że użytkownicy bibliotek klasztornych oraz prywatni właściciele, którzy nabyli egzemplarze późnośredniowiecznych słowników łaciny, korzystali z nich przez cały wiek XVI, a nawet i później, utrwalając (mniej lub bardziej intensywnie) ślady swoich studiów lingwistycznych na marginesach druku. Niekiedy konfrontowali zawartość posiadanego dzieła z treścią nowszych opracowań³⁶. W większości wypadków efektem prac jest słownik przygodnie glosowany, wyjątkowo trafiają się jednak opracowania wykorzystujące tekst drukowany jako szablon do porządkowania w układzie alfabetycznym dwujęzycznego materiału leksykalnego pozyskanego z różnych źródeł. Bogato glosowane inkunabuły *Vocabularius Ex quo* (78d) i *Breviloquus* (184), należące niegdyś do klasztoru benedyktynów w Lubiniu (por. Kwilecka 1981: 102), a obecnie przechowywane w Archiwum Archidiecezjalnym w Gnieźnie, zdają się być dowodem intensywnej zespołowej pracy nad przekładami tekstów łacińskich, szczególnie Wulgaty (por. Kwilecka 2003: 29), zaś podręczny *Brewilog* bernardyna Bartłomieja z Bydgoszczy – jego wieloletnich indywidualnych studiów językowych. Ponadto kodeksy te odgrywały niewątpliwie istotną rolę w dydaktyce łaciny w szkole klasztornej.

Konstrukcja tekstu na karcie 1v rękopiśmiennego wokabularza Bartłomieja z Bydgoszczy z 1532 r., gdzie w obszernym podtytule wyliczone są wykorzystane źródła i zarysowany zakres uwzględnionego słownictwa (por. Kwilecka, Popowska-Taborska 1977: 27–30), przypomina nieco wstępy do *Vocabularius Breviloquus* czy *Utilissimus vocabularius* informujące czytelnika o zawartości słownika i jego przeznaczeniu. Może to sugerować, że na jakimś etapie prac Bartłomiej rozważał udostępnienie swojego dzieła szerszej publiczności. Na przeszkodzie stanęli zapewne nieżyczliwi ludzie, którzy zarzucali bydgoskiemu bernardynowi pychę, podczas gdy ten pracował dla pomnożenia chwały Bożej i pożytku Rzeczypospolitej, o czym z goryczą wspomina w notatce na marginesie k. Aa2 swojego drukowanego egzemplarza *Brewilogu* (por. Kwilecka, Popowska-Taborska 1977: 14–15). Wydanie pierwszych słowników z drukowanym polskim słownictwem, mające miejsce ok. 1530 r., mogło być dla Bartłomieja impulsem do podjęcia starań o opracowanie własnego – znacznie obszerniejszego i doskonalszego – wokabularza, który ułatwiałby rodakom naukę łaciny i podniósłby prestiż polszczyzny, a przy tym odniósł sukces wydawniczy. Był bliżej realizacji tego zadania niż którykolwiek z polskich leksykografów pracujących nad przekładem *Vocabularius Ex quo* czy *Vocabularius Breviloquus*.

³⁴ Niemal osiemdziesiąt lat wcześniej podobną metodę organizacji materiału leksykalnego w rękopisie przyjął wspomniany już Julian z Kruchowa.

³⁵ Być może druk Jana z Wodnian był znany Bartłomiejowi (por. Kędelska et al. 1999: 33–34).

³⁶ Np. w *WokLub* na k. 148v dopisano notatkę kończącą się słowami „hec Calepinus” (por. Klapper 2020a: 164–165). Humanistyczny słownik Ambrożego Kalepina służył jako źródło pomocnicze także i Bartłomiejowi z Bydgoszczy (por. Kwilecka, Popowska-Taborska 1977: 28–29).

Niepowodzenie tego hipotetycznego przedsięwzięcia musiało być dla autora bolesne, miało jednak tę zaletę, że skłoniło go do dalszego gromadzenia polskich ekwiwalentów leksyki łacińskiej pozyskiwanych z rozmaitych źródeł. Choć spośród jemu współczesnych tylko nieliczni współbracia Bartłomieja mieli szansę korzystać z glosowanych przezeń słowników, dziś są one przedmiotem badań historyków języka i traktowane jako jedno z najcenniejszych zabytków polskiej leksykografii.

***

Na tle omówionych egzemplarzy *Brewilogu* starodruk BDS 431 prezentuje się raczej skromnie i pod względem kompozycyjnym nie jest zbyt zaawansowany. Na jego kartach glosatorzy zanotowali niewielką liczbę glos. Większość dopisanego słownictwa, w tym polskiego, jest zamieszczona w nieustrukturyzowanym wokabularzyku przekładowym typu *bona vocabula* – właściwym *Wokabularzu sandomierskim*. W kilku miejscach pierwszej części wokabularza znajdują się odwołania do treści drukowanego słownika. Niektóre z haseł zanotowanych w *WokSand* nie są natomiast notowane w *Brewilogu*.

3. Stan badań

Dotąd jedyną publikacją poświęconą *Wokabularzowi sandomierskiemu* było wydanie materiału leksykalnego zabytku opublikowane przez A. Brücknera na łamach „Rozpraw Akademii Umiejętności” w pracy *Przyczynki do dziejów języka polskiego. Serya pierwsza*, w podrozdziale „2. Glosy Sandomierskie” (Brückner 1910)³⁷. We wstępie do omówienia owych „glos sandomierskich” A. Brückner wyjaśnia, skąd pochodzą wykorzystane przezeń materiały:

Ks. prof. Józef Rokoszny wydobył z rękopisów i inkunabułów... kilka przyczynków staropolskich, niejedno, pieśni i modlitwy, sam ogłosił drukiem..., inne przesłał mi łaskawie do użytku (1910: 349).

W 1908 r. owe odpisy wykonał i przesłał do Berlina profesor Seminarium Duchownego w Sandomierzu i opiekun tamtejszej biblioteki ks. Józef Rokoszny (1870–1931), zasłużony pedagog, bibliofil, konserwator dzieł sztuki i społecznik³⁸. Już wcześniej opublikował on kilka drobnych zabytków XV–XVI w. odnalezionych w sandomierskich i radomskich księgozbiorach, w tym uczynki miłosierne i dekalog z końca XV w. (por. Rokoszny 1902a: 4)³⁹, pieśń o incipicie *Jezu miły, oto ja dziś przed tobą grzeszny stoję* z 1. poł. XVI w. (por. 1902a: 4–5), wierszyk antysemitki o incipicie *Gdzie pojrzymy tu w Polszcze* z końca XVI lub początku XVII w. (1902b: 164–165) oraz „wyjątek z jakiegoś sejmku niewieściego” z XVI w. (1902b: 165–166). Zawdzięczamy mu również odnalezienie zapisek sądowych i rejestrów podatkowych z Nowej Słupi z lat 1431–1695 oraz drukowanego łańcisko-niemieckiego kalendarza z 1536 r., o których informacje podał w artykule pt. *Ze starych szpargałów* (por. 1902b)⁴⁰.

W skład materiałów przesłanych A. Brücknerowi weszły natomiast glosy z rękopisu Biblioteki Seminarium Duchownego w Sandomierzu (sygn. 427) z 2. poł. XV w.

---

³⁷ W cytatach z artykułu A. Brücknera zachowuję pisownię oryginału.

³⁸ Dokładne datowanie owej korespondencji umożliwia notatka zamieszczona na przedniej wyklejce starodruku BDS 431, obok części I tekstu *WokSand*: „przepisałem i przesłałem Prof. Brücknerowi 3.V.08 JRok” (por. *Fot. 2.*).

³⁹ W kanonie źródeł Sstp zabytki te występują ze skrótami odpowiednio *JA XV 540* i *Dek III 26*, ale pozyskano je z wcześniejszego wydania Władysława Nehringa (1893: 539–540) przygotowanego na podstawie odpisu Wojciecha Kętrzyńskiego, który nieco różni się od ekscerpcji J. Rokosznego. Ks. Rokoszny nie podał danych o pochodzeniu zabytków, wyjaśnił jedynie, że polskie teksty znalazł „na okładce książki z XV w.” (1902a: 3). Z artykułu W. Nehringa wynika, że był to inkunabuł Meffreta, *Sermones de tempore et de sanctis, sive Hortulus reginae*, sandomierskiej biblioteki seminaryjnej. Obecnie oba teksty są uznane za zaginione – „należy przypuszczać, że druk ten zaginął lub też karta zawierająca dekalog została wydarta” (Wydra 1973: 166).

⁴⁰ Szkic biograficzny i zestawienie bibliograficzne prac ks. J. Rokosznego opublikował bp Walenty Wójcik (1965).

zawierającego kazania (Brückner 1910: 349–353)⁴¹, wymieniona wyżej pieśń *Jezu miły, oto ja dziś przed tobą grzeszny stoję* z niewielkimi różnicami w pisowni tekstu (por. Brückner 1910: 353) oraz „wokabularzyk łacińsko-polski” zapisany na niezadrukowanych kartach *Brewilogu* (Brückner 1910: 354–356).

J. Rokoszny był energicznym badaczem i miłośnikiem wszelkich staroci oraz bacznym obserwatorem. Jak sam zauważył:

stare książki nie tylko są godne badania ze względu na swe cechy charakterystyczne, ale także i ze względów przypadkowych. Często na przykład można znaleźć na marginesie lub okładce starej książki jakąś notatkę pisaną, a ciekawą bądź pod względem historycznym, bądź językowym (Rokoszny 1902a: 3).

Powołując się na autorytet A. Brücknera jako odkrywcy *Kazań świętokrzyskich*, nie wahał się poszukiwać rękopisów i druków wewnątrz okładek starych książek, o których rozklejaniu z dumą wspomina (Rokoszny 1902a: 5, 1902b: 162). Kierowało nim nie pragnienie sławy, lecz głębokie poczucie obowiązku ochrony i popularyzacji polskiego dziedzictwa kulturowego (por. Wójcik 1965: 284–287). Mimo gruntownego wykształcenia i erudycji nie miał jednak specjalistycznej wiedzy z zakresu lingwistyki ani paleografii, z czego zdawał sobie sprawę. We wstępie do jednego z artykułów zaznaczył skromnie:

Nie będzie to pedantyczny, drobiazgowy opis, ani też rozprawa uczonego – jest to po prostu sprawozdanie dyletanta, który na znalezione przez się szpargały pragnie zwrócić uwagę uczonych badaczy (Rokoszny 1902b: 158).

Nie dziwi zatem, że przygotowane przezeń materiały źródłowe zawierają pewne braki oraz usterki. A. Brückner, nie mając możliwości weryfikacji odczytania, bardzo ostrożnie ingerował w otrzymany tekst wokabularza. *WokSand* w edycji został podzielony na dwie części: I „na okładce wierzchniej” i II „na ostatniej stronie” i wydrukowany w układzie dwukolumnowym. Z racji przyczynkowego charakteru publikacji omówienie poszczególnych zapisów w wokabularzu ogranicza się do lakonicznych komentarzy i uzupełnień przy niektórych hasłach: „w nawiasach dodałem tu terminy łacińskie, których ks. Rokoszny nie odczytał” (Brückner 1910: 354). Takich uzupełnień jest 18. Po weryfikacji z oryginałem zabytku stwierdziłam, że 5 z nich jest trafnych, pozostałe znacznie odbiegają od tych rzeczywiście zapisanych w *WokSand*. Biorąc pod uwagę, że rekonstruując łacińskie hasła berliński filolog mógł się posilkować jedynie własną znajomością średniowiecznej polszczyzny i łaciny oraz praktyki ówczesnych leksykografów, należy uznać to za dobry wynik.

Wokabularz w takiej formie, jaką znamy z edycji A. Brücknera, zawiera 128 haseł łacińskich z polskimi odpowiednikami (łącznie 144 polskie wyrazy). Po weryfikacji odczytania J. Rokosznego z oryginałem okazało się, że haseł jest 199 (w tym 15 bez polskich odpowiedników), a polskich wyrazów – 212. Większość opuszczonych w edycji haseł znajduje się w drugiej, mniej starannie zapisanej części wokabularza. Ponadto starodruk zawiera kilkanaście polskich glos, o których wydawca nie wspomina.

---

⁴¹ W kanonie źródeł Sstp ze skrótem R XLVII 350–353. Od 1956 r. ekscerpcja była uzupełniana i poprawiana przez redaktorów Sstp na podstawie zdjęć rękopisu (por. OZSstp 151).

Informacje na temat wokabularza podane przez wydawcę są skąpe i ogólnikowe, co nie odbiega od konwencji przyjętej w ówczesnych edycjach tekstów źródłowych. A. Brückner nie zamieścił w artykule sygnatury ani opisu starodruku, jedynie tytuł i nieprecyzyjną datę wydania – „M. V. P”⁴². Artykuł nie zawiera żadnej charakterystyki rękopiśmiennego wokabularza, np. omówienia jego układu, liczby rąk pisarskich, pisowni czy oceny datowania. Zapewne materiały J. Rokosznego nie obejmowały tych danych.

Ze względu na skromny zasób słownictwa i stosunkowo późne datowanie *WokSand* nie był zasadniczo przedmiotem analiz filologicznych. Do materiału wokabularza odwoływała się Aleksandra Cieślíkowa w artykule na temat pochodzenia imion *Żegota* i *Lasota*, wskazując zabytek jako przykład tłumaczenia łacińskich imion za pomocą podawania ich polskich odpowiedników. *WokSand* zawiera bowiem najstarsze udokumentowane zestawienie imion *Ignacy* oraz *Żegota* (Cieślíkowa 1980: 122).

---

⁴² Najprawdopodobniej jest to omyłka druku „Rozpraw”, nie zaś autora. O konsekwencjach tego błędu będzie mowa w dalszej części niniejszej pracy.

4. Opis zabytku

Jak zaznaczyłam na wstępie, właściwy *WokSand* to stosunkowo niewielki rękopiśmien-ny przekładowy słownik łacińsko-polski. Dla pełniejszej charakterystyki tego zabytku konieczne jest scharakteryzowanie egzemplarza *Brevilogu*, w którym go zapisano, oraz innych dopisków, którymi opatrzono ten starodruk.

4.1. Starodruk

4.1.1. Wygląd i stan zachowania

Kodeks papierowy o wymiarach w oprawie 289 × 200 × 62 mm liczy 320 kart folio. Numerację składek wydrukowano w prawym dolnym rogu kart, natomiast w prawym górnym rogu dodano foliację nowożytną, wpisaną czarnym atramentem.

Zachowała się dawna oprawa kodeksu (por. *Fot.* 8.). Deski są obciągnięte kremową, pociemniałą skórą z zatartą dekoracją tłoczoną ślepo. Zwierciadła i ramy obu okładek wypełnione ornamentacją florealną. W górnej części wierzchniej okładki znajduje się słabo czytelny, zatarty tytuł wytłoczony gotykiem, zapewne *Breviloqvus*. Na grzbiecie widoczne są cztery podwójne zwięzy i ciemniejszy prostokąt w górnej części – prawdopodobnie ślad po niezachowanej naklejce. Skóra w dolnej części kodeksu (zwłaszcza na grzbiecie) jest przetarta i wystrzępiona, widać też kilka niewielkich dziurek po robakach. Kompletne i dobrze zachowane zapięcie: na okładzinie przedniej dwa metalowe zaczepy okienkowe, na tylnej zapinki haczykowe na skórzanych paskach. Na k. 246r (D1), gdzie kończy się część pierwsza słownika (*nomina*), a zaczyna druga (*verba*), w krawędź karty wpięto małą prostokątną blaszkę – zakładkę. Na k. 309r (X2), gdzie zaczyna się część trzecia słownika (*indeclinabilia*), pozostał jedynie ślad po podobnej zakładce w postaci rdzawego zaciemnienia papieru.

Blok kodeksu jest bardzo dobrze zachowany, niewielkie dziurki po robactwie zasadniczo nie utrudniają odczytania tekstu. W nieco gorszym stanie są wyklejki i strona tytułowa, na których występują zagięcia, dziurki i drobne uszkodzenia na krawędziach kart. Wyklejkę przednią wzmocniono od góry i od strony grzbietu paskami papieru. Na pasku od strony grzbietu widoczny jest fragment sekwencji *Lauda Sion Salvatorem* św. Tomasa z Akwinu na uroczystość Bożego Ciała: „Sit laus plena, sit sonora, sit iocunda, sit decora, mentis iubilatio”⁴³, z łacińskimi glosami interlinearnymi (por. *Fot.* 2.).

Słownik został wydrukowany w układzie dwukolumnowym rotundą gotycką i ozdobiony odręcznie. W incipitach traktatów wstępnych i przy pierwszym haśle słownika na nową literę alfabetu (tj. w miejscach, w których pozostawiono w druku puste miejsce i umieszczono reprezentanty) rubrykator domalował proste inicjały o wysokości

---

⁴³ W przekładzie Leopolda Staffa: *Niech pieśń jasna i donośna, pełna wdzięku i radosna cieszy nas pospołu* (za: ThomasPL 14).

trzech wierszy, zaś nagłówki podrozdziałów⁴⁴ ozdobił barwnymi wyróżnikami – zwykle wykonanymi czerwoną, rzadziej niebieską farbą. Drugi kolor został wprowadzony na kartach, na których występuje więcej niż jedno wyróżnione miejsce. Rubrykator uwydatnił tytuł kodeksu na k. 1r (Aa1) niebieskim wyróżnikiem i czerwonym podkreśleniem. Ponadto na k. 7r (a1) początek wstępu do *Brewilogu* (*Aaa, Domine...*) został opatrzony okazalszym, bo dwukolorowym inicjałem *A* wysokości ośmiu wierszy. Dekoracja jest skromna i jednolita w całym kodeksie, ogranicza się do pogrubień linii oraz dodawania do liter delikatnych krzywoliniowych wici i kropek.

4.1.2. Słownik drukowany

Kodeks zawiera tylko jedno dzieło: *Vocabularius breuiloquus cum arte dipthongandi⁴⁵, punctandi et accentuandi*, k. 1r (Aa1). *Brewilog* jest poprzedzony wstępem: *Sunt qui sibi iam plurima comparare uolumina...*, k. 1v (Aa1v), i krótkimi opracowaniami gramatycznymi: 1) o dwugłoskach: *Guarinus Veronensis floro suo salutem plurimam dicit (ars dipthongandi)...*, k. 2r–3v (Aa2r–3v); 2) o interpunkcji: *Compendiosus de arte punctandi dialogus feliciter incipit...*, k. 3v (Aa3v); 3) o akcentowaniu: *Incipit tractatus de accentu perutilis...*, k. 3v–6v (Aa3v–6v).

Właściwy słownik mieści się na k. 7r–320v (a1–Y5v). Jego prolog zaczyna się od słów: *A a a, Domine Deus, ecce nescio loqui, quia puer ego sum Hiere promo⁴⁶. Licet istud verbum propheticum...* Jak już wspomniano, słownik dzieli się na trzy części (*nomina, verba* oraz *indeclinabilia*), w obrębie których hasła mają układ alfabetyczny. Pierwsze hasło to rzeczownik *Alma*, ostatnie – spójnik *Utrunnam*. Na k. 320v (Y5v) znajduje się kolofon: *Finit vocabularius Breuiloquus triplici alphabeto diuersis ex autoribus necnon corpore vtriusque iuris collectus ad latinum sermonem capessendum vtilissimus. Impressus Argentine Anno Domini Mv^oi finitus altera die post Bartholomei* (por. *Fot.* 7.). W kodeksie nie ma informacji o jego wydawcy, ale najpewniej był nim strasburski drukarz Georg Husner (†1505).

4.1.3. Dopiski

Starodruk zawiera nieliczne rękopiśmienne uzupełnienia kilku rąk. Nie znalazły się one w wydaniu A. Brücknera. Można je podzielić na dwie grupy: glosy zapisane wyłącznie po łacinie oraz takie, które zawierają polskie wyrazy (tę drugą grupę omówię w dalszej części opracowania jako uzupełnienie słowniczka rękopiśmiennego).

Dla scharakteryzowania dopisków przy hasłach łacińskich, które nie zawierają polskich odpowiedników, nie jest konieczne przytoczenie ich w całości, nie są one bowiem zasadniczym przedmiotem niniejszego opracowania. Wskażę jedynie kilka przykładów, podając ich lokalizację w starodruku, a także tłumaczenie (o ile nie zaznaczono inaczej – moje) i – na ile to możliwe – prawdopodobne źródło cytowania najciekawszych łacińskich sentencji oraz inwokacji z k. 1r (Aa1) (por. *Fot.* 1.).

⁴⁴ Są to miejsca drugorzędneho podziału listy hasel, oznaczające zmianę drugiej litery, np. *a ante b, a ante c*.

⁴⁵ Pierwsza litera tego wyrazu została odręcznie poprawiona (zapewne znajdował się tam błąd druku).

⁴⁶ Jer 1, 6; w przekładzie Jakuba Wujka z 1599 r.: *A, a, a, Panie Boże! Oto nie umiem mówić; bom ja jest dziecina* (BJW).

Wśród dopisków łacińskich można wyróżnić:

1) opis czterech metod interpretacji Pisma Świętego

2) próby pióra w postaci sentencji, inwokacji i notatek na k. 1r (Aa1), np.

k. 1r (Aa1), w. 1 **Sclauia vocatur Polonia*⁴⁷.

k. 1r (Aa1), w. 3–4 *Et tu, Regina Celi, nobis bonum finem impetrare dignere, dirigens in viam salutis eterne per Dominum*⁴⁸.

k. 1r (Aa1), w. 5–6 *Eu qui librum aperis, ne claudere ipsum pigrateris*⁴⁹.

k. 1r (Aa1), w. 7 *Vir bene vestitus in vestibus esse peritus <...> idiota et idiota dicitur illiteratus indoctus etc.*⁵⁰.

k. 1r (Aa1), w. 9–10 *Vtere consilyls, licet noueris omnia solus Gaufridrus*⁵¹.

k. 1r (Aa1), w. 10 *Peruigili cura semper meditare futura*⁵².

3) uzupełnienia haseł słownika⁵³, np.

k. 127v (r4v), g. marg. *Lepus... est animal timidum... Lepus est animal a celeritate dictum quasi leupes...*⁵⁴.

k. 188r (C1), l. marg. *Pulpa... Teren<tius>: lepus tute es*⁵⁵ *vide de littera L.*

k. 314v (X7v) *Interdium componitur ab inter et diu id est interim dum dies est per dium... per noctem*⁵⁶.

⁴⁷ Tłum.: *Sclavia jest nazywana Polonia.*

⁴⁸ Tłum.: *A Ty, Królowo Niebios, racz uprosić nam dobry koniec, kierując nas drogą wiecznego zbawienia przez Pana.*

⁴⁹ Tłum.: *Kto książkę otwiera, niech nie ociąga się ją zamknąć.*

⁵⁰ Prawdopodobnie jest to sparafrazowany niekompletny cytat z *Questiones sabbaticales* Roffredusa Beneventanusa, włoskiego profesora prawa z przełomu XII–XIII w., wykorzystany następnie w *Speculum iudicale* Duranda, por. „Vir bene vestitus pro vestibus esse peritus. Creditur a mille, quamvis idiota sit ille”. Tekst w przekładzie Aleksandry Szymańskiej: *Mąż odpowiednio ubrany przez bardzo wielu jest uznawany za znawcę, choćby był ignorantem* (RoffredusPL 149). Po cytacie glosator *WokSand* podał definicję wyrazu *idiota*, tłum.: *a idiota mówi się o osobie nieuczonej, niewykształconej itd.*

⁵¹ Tłum.: *Korzystaj z rad, nawet jeśli wiesz wszystko sam.* Zapewne są to sparafrazowane słowa Galfreda de Vino Salvo z *Poetria nova*: „Utere consilio, licet noveris, omnia unus maior in hoc aliis, in verbis sis tamen unus ex aliis” (GalfredusLAT w. 1082–1084). Tłum.: *Skorzystaj z porady. Możesz być wszechwiedzący, mieć większą wiedzę od wszystkich innych, ale w słowach jesteś jednym z innych.*

⁵² Zapewne cytat z *Carmen paraeneticum ad Rainaldum* Pseudo-Bernarda z Clairvaux (por. Pseudo-BernardLAT 1312 D). Tłum.: *Zawsze myśl troskliwie o przyszłości.*

⁵³ Dla odróżnienia tekst wydrukowany w *Brewilogu* oznaczam antykwą, dopisany przez glosatorów – kursywą.

⁵⁴ Tłum.: *Lepus ('zając') to zwierzę nazywane od szybkości, jakby lekkonogi.*

⁵⁵ Terencjusz, *Eunuch* Act. III 426: „lepus tute es, pulpamentum quaeris?”, w przekładzie Mieczysława Brożka: *Tyś zającem, a szukasz pasztetu* (TerentiusPL 43).

⁵⁶ Tłum.: *Interdium składa się z inter i diu, to jest przez czas w ciągu dnia... przez dzień, przez noc.*

4) nowe hasła słownika, np.

k. 76v (k2v), l. marg. *Dium, sub dio fieri dicimus quod non fit sub tecto*⁵⁷.

k. 309r (X2) *Zelus...; Zelotes...; Zigarum...; Zona...; Zographus est pictor animalium; Zographia aminated pictura dicitur; Zizania...*⁵⁸.

k. 320v (Y5v) *Wltuosus id est tristis...*⁵⁹.

5) notatki zajmujące większość powierzchni karty 321v i tylnej wyklejki.

Kwestię rąk pisarskich, którymi sporządzono powyższe adnotacje, omówię w dalszej części rozdziału, w zestawieniu z analizą właściwego wokabularza (por. podrozdział 4.3.).

4.1.4. Proweniencja

Obecnie starodruk jest przechowywany w Bibliotece Diecezjalnej w Sandomierzu, która powstała w 2007 r. z połączenia Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego, Biblioteki i Archiwum Kapituły Katedralnej oraz Archiwum Diecezjalnego. Na k. 1r (Aa1) *Brewilogu* widnieje pieczęć „Z Biblioteki Seminarium Sandomierskiego” i numer druku: 431⁶⁰.

Informacje o losach wokabularza są fragmentaryczne, zachowały się natomiast ślady dwóch z jego dawnych właścicieli. Na dolnym marginesie k. 2r (Aa2) *Brewilogu* widnieje skreślony dopisek „Petri Grochowicki Archidiaconi Gnesnensi”, a na górnym marginesie k. 8r (a2) „Alexander Gwiazdocky”.

Piotr Grochowicki⁶¹ herbu Poraj (†1631), „archidyakon gnieźnieński i pułtuski, kanonik kujawski..., sekretarz królewski..., prałat wielkiej powagi, głębokiej nauki i budującej pobożności” (Korytkowski 1883: II 130), jako zaufany współpracownik i kanclerz biskupa kujawskiego Wojciecha Baranowskiego, po nominacji tegoż na arcybiskupstwo gnieźnieńskie w 1608 r. objął w jego imieniu administrację archidiecezją. Funkcję archidiacona gnieźnieńskiego pełnił w latach 1611–1631 (por. Korytkowski 1883: I 37, II 130–132). Jego brat Jan był opatem cystersów w Wągrowcu, a wuj Piotr Gwiazdowski (†1624) – scholastykiem gnieźnieńskim (od 1610 r.) (Korytkowski 1883: II 130, 170–171).

Nie jestem w stanie podać żadnych informacji o Aleksandrze Gwiazdockim⁶². Porównanie pisma obu podpisów wskazuje, że Aleksander był wcześniejszym użytkownikiem

⁵⁷ Tłum.: *Dium, sub dio* ('pod gołym niebem') *możemy powiedzieć o tym, co nie jest pod dachem*.

⁵⁸ Mimo iż na k. 309r (X2) kończy się II część *Brewilogu* obejmująca czasowniki, pisarz dopisał do listy hasła rzeczownikowe z objaśnieniami (które pomijam w niniejszym wykazie). Część z tych haseł – *Zelus, Zelotes, Zona* oraz *Zizania* – została wydrukowana w części I słownika, tj. *nomina* (rzeczowniki i przymiotniki), jednak z nieco odmiennymi objaśnieniami.

⁵⁹ Mimo iż na k. 320v (Y5v) kończy się III część *Brewilogu* grupująca wyrazy nieodmienne, pisarz dopisał do listy przymiotnik. W części I słownika wyraz ten jest wymieniony pod hasłem *Uultus* (nie ma odrębnego hasła ani objaśnienia). Tłum.: *Wyrażający się w grymasie twarzy, to jest smutny*.

⁶⁰ Pieczęć odbito również na k. 161r (y2) oraz 320v (Y5v).

⁶¹ Jan Korytkowski w swojej monografii podaje nazwisko Piotra w dwóch postaciach: Grochowicki i Grochowiecki (1883: 37, 130–132).

⁶² Być może był on spokrewniony z Piotrem Grochowickim, którego matką była Urszula Gwiazdowska herbu Bogoria (przy założeniu ewentualnej wariantywności pisowni nazwiska).

kodeksu niż Piotr, ale posługiwał się nowożytnym duktem pisma i z pewnością nie jest autorem wokabularza ani glos w kodeksie.

Na karcie tytułowej, tj. 1r (Aa1), zapisano późniejszą ręką: „Ex libris Congr. Or. Stud. Tabula 23 num. 201”, zaś na jej odwrocie: „Ex libris Cong Orat Studzianensis”. Adnotacje wskazują, że książka była własnością kongregacji filipinów (inaczej oratorian) w Studziannie (por. Jaromin 1989: szp. 212), ale mogło się to stać najwcześniej w 2. poł. XVII w. (por. Jaromin 1970).

Stuzianna leży w pobliżu Opoczna, obecnie w województwie łódzkim; od XVII w. jest miejscem kultu łaskami słynącego obrazu Świętej Rodziny. Oratorium w Studziannie zostało założone w 1674 r. w celu obsługi rzesz wiernych pielgrzymujących do Sanktuarium Matki Boskiej Świętorodzinnej. Kongregację utworzyli głównie miejscowi duchowni, ale ważną rolę odgrywali księża przybyli z Sanktuarium Matki Bożej Świętogórskiej – pierwszej placówki filipinów w Polsce, w której posługiwali od 1668 r. (por. Nater, Stanik 1992: 45).

Święta Góra była prawdopodobnie miejscem kultu już w czasach przedhistorycznych, a po chrystianizacji rozwinął się tam kult maryjny. „Sądzić należy, że ewangelizację tych terenów podjęli benedyktyni sprowadzeni z Leodium do pobliskiego Lubinia w początkach XI w... Rozgłosowi Świętej Góry sprzyjało jej położenie w pobliżu Gostynia, który był jedną z najstarszych osad wielkopolskich, a otrzymawszy w roku 1278 prawa miejskie, szybko stał się żywotnym centrum handlowym na trasie Poznań–Śrem–Wrocław” (Starczewski 2010: 68). Spośród czterech filipińskich kongregacji aktywnych w Polsce w XVII–XIX w. oratorium świętogórskie działało najprężniej.

Od średniowiecza Stuzianna należała do archidiecezji gnieźnieńskiej, w 1805 r. znalazła się w granicach diecezji kieleckiej, a od 1818 r. w utworzonej w jej miejsce diecezji sandomierskiej (por. Nater, Stanik 1992: 98; Wójcik 1960: 50). Mimo formalnej niezależności kongregacji w Studziannie i Gostyniu oraz znacznej (ponad 250 km) odległości między nimi obie placówki utrzymywały kontakty. Prawdopodobnie to właśnie ze Świętej Góry pochodził załazek imponującej studziańskiej biblioteki. Począwszy od lat 30. XIX w., kongregacja przeżywała kryzys powołań (i to zarówno ilościowy, jak i jakościowy). Przyjmowano kandydatów pochodzących z różnych części kraju, w tym członków innych zakonów, którzy opuścili macierzysty klasztor. Konstytucje filipinów umożliwiały kapłanom rezygnację ze wspólnotowego życia w dowolnym momencie, więc niektórzy księża traktowali pobyt w oratorium jako przystanek na drodze od życia monastycznego do uzyskania beneficjum i kariery w ramach duchowieństwa diecezjalnego (por. Nater, Stanik 1992: 100). Kilkakrotnie studziańscy filipini otrzymywali też wsparcie personalne współbraci z kongregacji gostyńskiej.

Ze względu na otwarty charakter wspólnoty i dużą rotację jej członków trudno ustalić, skąd i w którym momencie *Brewilog* zawierający *WokSand* trafił do studziańskiej biblioteki. Mógł zostać przywieziony z Wielkopolski w czasie zakładania kongregacji, mógł go otrzymać bądź zakupić któryś z księży w późniejszym czasie, wreszcie mógł być darem jednego z licznych dobrodziejów sanktuarium.

W okresie działalności oratorium *Brewilog* – średniowieczny słownik łacińsko-niemiecki – był już nieco przestarzały, a dobry stan, w jakim się zachował, zdaje się świadczyć o jego niezbyt intensywnym używaniu. W porównaniu np. z *Wokabularzem lubińskim* czy egzemplarzem *Brewilogu* będącym w posiadaniu Bartłomieja z Bydgoszczy liczba odręcznych adnotacji na kartach starodruku BDS 431 jest znikoma. Od 1855 r. filipini prowadzili w Studziannie „szkołę przygotowawczą do studiów seminaryjnych (małe seminarium)” (Jaromin 1989: szp. 212), ale wydaje się, że *Brewilog* był wykorzystywany

raczej w indywidualnych studiach księży niż w nauczaniu łaciny kandydatów do kapłaństwa.

W związku z ukazem z 27 X/8 XI 1864 r. o przejściu przez skarb państwa dóbr zlikwidowanych instytutów zakonnych władze carskie zdecydowały 2 X 1865 r. o zamknięciu klasztoru w Studziannie, przejściu jego majątku i przekazaniu księgozbioru do Biblioteki Seminarium Duchownego w Sandomierzu (por. Wójcik 1960: 55). Władze diecezji sandomierskiej próbowały powstrzymać kasatę, ale z uwagi na zaangażowanie filipinów w powstanie styczniowe los kongregacji był przesądzony. Miejscowa wspólnota została rozproszona – jej przełożony, ks. Konstanty Piwarski, od 1863 r. przebywał na zesłaniu w guberni irkuckiej, po kasacie większość filipinów trafiła do parafii w różnych częściach diecezji sandomierskiej, a opiekę nad sanktuarium przejęli duchowni świeccy (por. Nater, Stanik 1992: 107–112; Starczewski 2010: 114).

Urzędowe zajęcie majątku filipinów wymagało skatalogowania księgozbioru klasztornego. Zadanie to zlecono ks. Stanisławowi Gordanowi, dziekanowi dekanatu opoczyńskiego (Wójcik 1960: 59). Prace się przeciągały i spis zawartości studziańskiej biblioteki sporządzono ostatecznie 19/31 X 1866 r. Z dokumentu⁶³ wynika, że książki przechowywano w sklepionej sali w klasztorze, ułożone działami oznaczonymi literami, np. A – Biblia, E – moralistyka, I – homiletyka, W – gramatyka. W spisie wyszczególniono 946 pozycji z podaniem autora, tytułu, daty i miejsca wydania, oprawy, stanu zachowania i użyteczności poszczególnych książek, dalej zamieszczono numery zbiorcze dotyczące kilkuset woluminów z poszczególnych działów – nieoprawnych, bardzo zniszczonych i niezdatnych do użytku oraz rękopisów oprawnych w skórę. Według Z. Starczewskiego „z wykazu dowiadujemy się o 1873 pozycjach książkowych. Sporządzony katalog w Sandomierzu wykazuje 1893 tytuły, a także informuje, że wiele książek zaginęło, w tym 32 rękopisy, prawdopodobnie kroniki i księgi protokołów” (2010: 114).

Zastanawiające, że w spisie przygotowanym pod kierunkiem ks. S. Gordana odnotowano ok. 120 druków z XVI w., ale nie ma wśród nich *Brewilogu* z 1501 r. Przypuszczalnie prace nad wykazem kończono w pośpiechu, aby dopełnić formalności wymaganych przez władze carskie, być może doszło wówczas do jakiegoś przeoczenia (por. Piotrowicz 1881: 475). Niewykluczone też, że zawartość ostatnich regałów spisywano pobieżnie, i słownik, w którym zapisano *WokSand*, zaliczono do którejs z pozycji zbiorczych.

4.1.5. Datowanie

W inwentarzu Biblioteki Diecezjalnej w Sandomierzu⁶⁴ starodruk jest datowany na 1501 r., w OŻSstp podano jednak „prawdopodobnie w 1496”. Źródłem tej informacji była zapewne odręczna adnotacja na marginesie egzemplarza „Rozpraw” używanego w Pracowni Słownika Staropolskiego: „autor Johannes Reuchlin w 1496?”⁶⁵. Zapiska świadczy o tym, że redaktorzy Sstp próbowali skorygować błąd w artykule A. Brücknera („M. V. I”)⁶⁶, ale z powodu braku bezpośredniego dostępu do zabytku mogli się odwołać wyłącznie do informacji o znanych edycjach *Brewilogu* i wybrali zbyt wczesną.

---

⁶³ BDS R 2023 Dokumenty xx. filipinów świeckich w Studziannie z lat 1818–1859, s. 61–129.

⁶⁴ Por. Inventarium Bibliothecae Seminarii Dioecese Sandomiriensis nry 1.–4000.

⁶⁵ Pismo notatki wskazuje na to, że jej autorką była jedna z redaktorek Sstp – Wanda Żurowska-Górecka.

⁶⁶ „Kończę te wypisy wokabularzykiem łacińsko-polskim, zapisanym na okładkach książki «Vocabularius Brevilouus cum arte diphtongandi, punctandi et accentuandi. Impressus Argentine Anno dni M.V.I.»” (Brückner 1910: 354).

W kanonie źródeł Sstp materiał leksykalny z wokabularza datowano na przełom XV i XVI w. (ca 1500). W rzeczywistości w druku BDS 431 znajduje się zapis „MV^cI”, czyli 1501. Odręczne adnotacje, choć pochodzą od kilku osób, powstały w stosunkowo krótkim czasie, niedługo po wydaniu kodeksu, a ich dukt ma cechy późnogotyckie (nie licząc glosy 213. *vinacium drosdze vinne* o bardziej nowożytnym kształcie liter). Datowanie wokabularza oraz glos należy zatem przesunąć na początek XVI w., nie zapominając jednak o wyraźnych związkach tego zabytku z polską praktyką leksyko-graficzną 2. poł. XV w.

4.2. Słowniczek rękopiśmienny

Właściwy *Wokabularz sandomierski* zapisano w dwóch częściach na niezadrukowanych kartach *Brewilogu* – na przedniej wyklejce, którą w części materiałowej pracy oznaczyłam umownie jako I (por. *Fot.* 2.), oraz na k. 321r (Y6), którą oznaczyłam jako II (por. *Fot.* 3.). Cyframi arabskimi oznaczyłam kolejne hasła łacińskie (nie opuszczając tych, które nie zawierają polskich odpowiedników). Omawiając polski materiał językowy w zabytku, będę się odwoływać do tej numeracji.

Część I (hasła 1.–78.) – wyrazy i frazy łacińskie oraz polskie odpowiedniki większości z nich zapisano w trzech nieregularnych kolumnach (oznaczam je literami *a–c*) bez wyznaczonego schematu. Niektóre dłuższe hasła zostały przeciągnięte na następną kolumnę, zaburzając układ tekstu. Dla poprawy czytelności pisarz zaznaczył granicę między zapisanymi już kolumnami *b* i *c* nierówną linią wykreśloną tym samym atramentem co hasła.

Od góry i od strony grzbietu na kartę naklejono paski papieru, drugi z wymienionych częściowo zasłania tekst hasel kolumny *c*, ale da się go nieco odchylić. Wszystkie zapisy na tej karcie zdają się pochodzić od jednej ręki, ale nie powstały równocześnie, lecz były stopniowo dopisywane. Pięć hasel zawiera dopisek *in bre^o* – odwołanie do artykułów hasłowych wydrukowanych w *Brewilogu*. W pustym miejscu w kolumnie *c* znajduje się cytowana wcześniej notatka ks. J. Rokosznego z 1908 r. (por. *Fot.* 2.).

Część II (hasła 79.–199.) – wyrazy i frazy łacińskie oraz polskie odpowiedniki większości z nich zapisano zasadniczo w dwóch nieregularnych kolumnach (*a* i *b*), dwa kolejne hasła łacińskie zapisano na prawym górnym rogu karty, co umownie oznaczam jako kolumnę *c*.

Większość zapisów w tej części pochodzi od jednej ręki, innej niż ta, która sporządziła część I. Jedynie w hasle 81. *Architriclinus* widoczne są interwencje innych (najprawdopodobniej dwóch) pisarzy. Hasło łacińskie zapisała ręka II części wokabularza, wyraz *staroszwath* – ręka I części, zaś *qui in crastino fit zerzecz* – jeszcze inna ręka (jest to jedyny ślad jej pisma w kodeksie). Może to wskazywać na to, że część II *WokSand* jest nieco wcześniejsza od I.

W zestawieniu zawartości wokabularza poszczególne hasła oznaczam kolejnymi cyframi arabskimi. Polskie wyrazy w cytatach są podkreślone, obok zamieszczam ich transkrypcję. W wypadku hasel łacińskich bez polskich odpowiedników oznaczam ten fakt znakiem — w miejscu transkrypcji. Błędy pisarza sygnalizuję znakiem *. Znak * informuje o tym, że hasło zostało pominięte w wydaniu A. Brücknera. Znak → oznacza, że dany wyraz omawiam szczegółowo w podrozdziale 5.5.5. Rozbieżności między wydaniem a oryginałem zabytku referuję w przypisach.

I

kol. a

1.	<i>Manubrivm</i> <u>koszyszko</u>	kosisko
2.	<i>Culcitra</i> <u>wesglowy</u>	wesglowie
3.	<i>Ceruical</i> <u>poduszka</u> <i>et non cussinus siue pulminax</i>	poduszka
4.	<i>Cuneus</i> <u>klyn</u> <i>instrumentum findendi lignum</i>	klin
5.	✕ <i>Parietina</i> <u>pushky</u>	pushki
6.	<i>Ligula</i> <u>*wstyaga</u> ⁶⁷	wstęga
7.	<i>Tugurium</i> <u>yatha</u>	jata
8.	<i>Occa</i> <u>gracza</u> <i>mothyka</i>	gracza, motyka
9.	<i>Obstitrix</i> <u>mamka</u>	mamka
10.	<i>Vrceus</i> <u>poliwany</u> ⁶⁸ <u>garnek</u>	poliwany garnek
11.	<i>Eminą</i> <u>czwyerthna</u>	ćwiertnia czy czwiertnia
12.	<i>Fulica</i> <u>łyszycza</u>	łysica
13.	<i>Ciminile</i> <u>vaszka</u> <i>vel donycza</i> <i>siue malluvium</i> ⁶⁹	wazka czy faska, donica
14.	<i>Tritepta</i> <u>ploczycza</u> ⁷⁰	płocica
15.	✕ <i>Multicortex</i> <u>brzosza</u>	brzoza
16.	<i>Trabes</i> ⁷¹ <u>birzmo</u>	birzmo
17.	<i>Iugum</i> <u>gyrzmo</u>	jirzmo
18.	<i>Sedile</i> <u>sztholek</u>	stołek
19.	<i>Fimbrium</i> <u>podolek</u>	podolek
20.	✕ <i>*Planus</i> <u>yawor</u> ⁷²	jawor
21.	<i>Culex</i> <u>komor</u> ⁷³	komor
22.	✕ <i>Tinca</i> <u>lyn</u>	lin
23.	<i>Allotha</i> <u>myenthus</u> ⁷⁴	mientus
24.	<i>Ornus</i> <u>grab</u>	grab
25.	✕ <i>Psithacus</i> <u>szpak</u> <i>in Breviloqvo</i>	szpak →
26.	✕ <i>*Pixida</i> <u>szloyek</u> ⁷⁵	słojek

⁶⁷ Tak rękopis. Należy poprawić na: *wst[y]aga*.

⁶⁸ Niewykluczone odczytanie *polewany*.

⁶⁹ W wydaniu A. Brückner jako prawdopodobną podstawę łacińską podał wyraz *tina*.

⁷⁰ W wydaniu A. Brückner jako prawdopodobną podstawę łacińską podał wyraz *rubiculus*.

⁷¹ Podstawa tłumaczenia ma formę liczby mnogiej, zaś polski odpowiednik – liczby pojedynczej. Wyraz *trabes* być może zaczerpnięto z jakiegoś tekstu bez sprowadzania go do formy podstawowej.

⁷² Wyraz *planus* może należy poprawić na *pla<ta>nus*.

⁷³ W wydaniu wyraz został błędnie odczytany jako *komar*.

⁷⁴ Końcówce *-us* zapisane skrótem. W wydaniu wyraz został błędnie odczytany jako *myentha*.

⁷⁵ Wyraz **pixida* – tak w rękopisie, błędnie zamiast *pyxis*.

27.	<i>Absinthum</i> <u>pyolwn</u>	piołun
28.	✕ <i>Papilio</i> <u>mothyl</u>	motyl
29.	<i>Betonica</i> <u>bukwycza</u>	bukwica
30.	<i>Linx</i> <u>ostthrowycz</u>	ostrowidz
31.	<i>Colaphus</i> <u>szaszykowanye</u> ⁷⁶	zaszyjkowanie
32.	✕ <i>Conformis</i> <u>vnius et eiusdem forme</u>	—
33.	✕ <i>Quatuor ex puris vitam ducunt elementis: allec vnda fouet, ignis pascit salamandram, gl. quoddam animal, quia sola inter alia animalia incendia sustinet, talpam terra nutrit, aer quoque cameleontem</i>	—
34.	✕ <i>Predium id est allodium</i>	—
35.	<i>Emina</i> <u>czwyerthnya</u>	ćwiertnia czy czwiertnia
36.	<i>Coretus</i> <u>wyerthel</u>	wiertel
37.	<i>Acervus</i> <u>brok</u>	brog
38.	✕ <i>Non wlt scire satur quid ieunus paciatur</i>	—
kol. b		
39.	<i>De garritu animalium vide penes he verbum grunio etc.</i> <u>sczyebyothany</u> ⁷⁷	szczebiotaniu
40.	<i>Squamare pisces</i> <u>sprawyacz riby</u>	sprawiąć ryby
41.	<i>Lanopedium</i> <u>*pyrszynyanka</u>	pi/śnianka
42.	✕ <i>Scindula</i> <u>szkudla</u>	szkudła
43.	<i>Imbrex</i> <u>tharczycza</u> ⁷⁸	tarcica
44.	<i>Limes</i> <u>myedza</u>	miedza
45.	✕ <i>Mansus</i> <u>szlath</u>	śląd
46.	<i>Celtes</i> <u>dlotho</u>	dłoto
47.	<i>Wappa</i> <u>*szthczky</u> ⁷⁹	!szthczky
48.	<i>Fumarium</i> ⁸⁰ <u>komyn</u>	komin
49.	<i>Turbo</i> <u>vycher</u>	wicher
50.	<i>Walgire os</i> <u>przekrzywacz wstha</u> ⁸¹	przekrzywiać usta
51.	<i>Exenterare</i> <u>wyunatrzac ut in Breuiloqo patet</u>	wywnętrzać

⁷⁶ W wydaniu wyraz został błędnie odczytany jako *szaszylowanye* i opatrzony adnotacją „(zaszyjkowanie)”.

⁷⁷ W wydaniu *de garritu sczyebyothano*. Notatka zawiera odnośnik do hasła *Grunnio* w *Bre-wilogu*, w którym podano listę czasowników nazywających odgłosy wydawane przez zwierzęta.

⁷⁸ W wydaniu A. Brückner jako prawdopodobną podstawę łacińską podał wyraz *asser*.

⁷⁹ Wyraz zepsuty.

⁸⁰ W wydaniu wyraz został błędnie odczytany jako *fumatorium* oraz *fumagium* (i zacytowany dwa razy z tym samym polskim odpowiednikiem).

⁸¹ W wydaniu pominięto dopełnienie czasownika (zarówno polskie, jak i łacińskie).

52.	<i>Scobs</i> <u>szmyeczy</u> vel <u>struk</u> ⁸²	śmiec <i>i</i> , strug
53.	<i>Tapeta</i> vel <i>tapetum</i> <u>kobyerzecz</u>	kobierzec
54.	<i>Cambuca</i> <u>kurwathura</u>	kurwatura
55.	<i>Ornix</i> <u>czetrzew</u>	cietrzew
56.	<i>Pedarius</i> <u>boszy</u> ⁸³	bosy
57.	<i>Blathea</i> <u>*wyeczecz sz botha</u>	wiecheć z bota
58.	<i>Gurgustium</i> <u>chalupa</u>	chałupa
59.	✕ <i>Cippus</i> <u>kloda</u> in <i>Breviloqvo</i>	kłoda
60.	<i>Cimum</i> <u>kmy</u> in <i>Breviloqvo</i>	kmin
61.	✕ <i>Fullo qui pannos preparat</i> <u>knap</u>	knap
62.	<i>Cerdo</i> <u>garbarsz</u> ⁸⁴	garbarz
63.	✕ <i>Erodius</i> <u>rarok</u>	rarog
64.	<i>Vomer uel vomis etc.</i> <u>kroy</u>	kroj
65.	✕ <i>Scutella</i>	—
66.	✕ <i>Cultellus</i>	—
67.	✕ <i>Cochlear uel cochleare n. t.</i> ⁸⁵	—
68.	<i>Priuignus</i> <u>paszyrb</u> in <i>Breviloqvo</i> ⁸⁶	pasirb
69.	✕ <i>Sartago</i> <u>panewi</u>	panew

kol. c

70.	✕ <i>Pollex dicitur grossior digittus et dicitur a polleo es eo quia poleat inter ceteros etc.</i>	—
71.	<i>Occupare locum</i> <u>*szaszycz myeszcz<.></u> ⁸⁷	zasie<ś>ć mieśc<e>
72.	<i>Castor</i> <u>bohr</u>	bobr
73.	✕ <i>Contenciosus litigiousus</i> <u>szwadlyvy</u> ⁸⁸	zwadliwy czy swadliwy
74.	<i>Artemisia</i> <u>bilicza</u>	bylica

⁸² W wydaniu A. Brückner jako prawdopodobną podstawę łacińską trafnie podał wyraz *scobs*, pominięto drugi z polskich odpowiedników, tj. *struk*.

⁸³ W wydaniu A. Brückner jako prawdopodobną podstawę łacińską podał wyraz *nudipes*.

⁸⁴ W wydaniu *garbarz*.

⁸⁵ Litery *n. t.* to zapewne sigła gramatyczne – oznaczają, że rzeczownik jest rodzaju nijakiego i odmienia się według trzeciej deklinacji.

⁸⁶ W wydaniu A. Brückner jako prawdopodobną podstawę łacińską trafnie podał wyraz *pri-vignus*. Polski wyraz przytoczono w błędnej postaci *paszyrby*. Zbędna litera *y*, mogąca sugerować oznaczenie miękkości w wygłosie wyrazu *pasirb*, to w rzeczywistości łaciński wyraz *in*, w rękopi-sie będący początkiem odsyłacza: *in Breviloqvo*.

⁸⁷ W wydaniu: *szaszyrzycz*. Polski odpowiednik hasła jest częściowo zasłonięty paskiem ochronnym, prawdopodobnie należy uzupełnić: *zasie<ś>ć mieśc<e>* lub *mieśc<ce>*.

⁸⁸ Litery niewyraźne z powodu sfałdowania karty.

75.	✘ <i>Pecora dicimus maiora animalia ut boues, equos, asinos; pecudes vero minora ut oues, capras, porcos; pecua vero dicimus edilia animalia etc.</i>	—
76.	<i>Agamus wdowyecz</i>	wdowiec
77.	✘ <i>Intromitto id est inmittere</i>	—
78.	✘ <i>Ligo motyka</i>	motyka
II		
kol. a		
79.	✘ <i>Vipera smya</i>	żmija
80.	<i>Leno pyczyla</i>	picuła
81.	<i>Architriclinus staroszwath qui in crastino fit zerezec</i> ⁸⁹	staroswat, żerzec →
82.	<i>Humanus ochothny</i>	ochotny
83.	<i>Ignacius Szegota</i>	Żegota
84.	<i>Erasmus *Bylotha</i>	Bi<a>łota
85.	✘ <i>Subgrunda forleba</i>	forleba
86.	<i>Tribunus woysky hethman</i> ⁹⁰	wojski, hetman
87.	<i>Eleborus czemyerzycza</i> ⁹¹	ciemierzycza czy czemierzycza
88.	<i>Sandalia wstapnye</i>	wstępnie
89.	<i>Neptis synowycza</i>	synowica
90.	<i>Delirus bładny</i>	błędny
91.	✘ <i>Eunuchus *na komor</i> ⁹²	komor<nik>?
92.	<i>Mentum brroda</i>	broda
93.	✘ <i>Dementare id est illudere</i>	—
94.	<i>Contentare glaskacz</i> ⁹³	głaskać
95.	<i>Liquefacere *rosmaczycz</i> ⁹⁴	rozmoczyć
96.	✘ <i>Imbrex rinna</i>	rynna
97.	<i>Zacheus Zawyscha</i>	Zawisza
98.	<i>Bonifacius Bozqtha</i>	Bożęta

⁸⁹ W wydaniu przytoczony tylko łaciński wyraz hasłowy (bez objaśnienia i drugiego polskiego odpowiednika). Komentarz A. Brücknera: „zwykle żerca, żerzec”.

⁹⁰ W wydaniu podany tylko pierwszy z polskich odpowiedników wyrazu *tribunus*.

⁹¹ W wydaniu A. Brückner jako prawdopodobną podstawę łacińską trafnie podał wyraz *helleborus*.

⁹² Możliwe, że należy poprawić na: *komor<nik>*. Ten polski wyraz jako odpowiednik *eunuchus* jest notowany w Sstp i SXVI.

⁹³ W wydaniu A. Brückner jako prawdopodobną podstawę łacińską podał wyraz *mulceo*.

⁹⁴ W wyrazie **rosmaczycz* litera *m* jest niewyraźna, zaś *a* – błędna.

99.	<i>Genus viperarum</i> <u>rodzayv smyewy</u> ⁹⁵	rodzaju żmijewy
100.	<i>Infermuit spiritu</i> <u>rosnamyqczyl szye vel</u> <u>roszrzewnyl szye w sobye</u> ⁹⁶	roznamięcił się roz- rzewnił się w sobie
101.	* <i>Habe me promotum populo</i> <u>*wsnanu mye ludv</u> ⁹⁷	<miej> mie w uznaniu ludu
102.	* <i>Blictrit ceruisia</i> <u>kyszca biblit vinum bulit aqua</u>	kisa
103.	<i>Paxillus</i> <u>czop</u> ⁹⁸	czop
104.	* <i>Strophiolium</i> <u>facileth</u>	facylet
105.	* <i>[[Speristerium</i> <u>*pynwycza]]</u> ⁹⁹	piwnica?
106.	<i>Oenopolium</i> <u>chlodnycza</u> ¹⁰⁰	chłodnica
107.	<i>Vaporarium</i> <u>lasznya</u>	łaźnia
108.	<i>Strena</i> <u>kolqda</u>	kolęda
109.	<i>Exequiales cena</i> <u>stypa vel parentalia</u>	stypa
110.	* <i>Furinus</i> <u>pyecz</u> ¹⁰¹	piec
111.	* <i>Fodilla</i> <u>kachel</u> ¹⁰²	kachel
112.	<i>Penula</i> <u>oponycza</u>	opończa
113.	<i>Strabo</i> <u>blaskaty</u>	blaskaty
114.	* <i>Chorebus</i> <u>thanecznyk</u> ¹⁰³	tanecznik
115.	<i>Numelle</i> <u>*pamy czo w nye szadzayq</u> ¹⁰⁴	pany, co w nie sadzają
116.	<i>Stropha</i> <u>id est derisio</u>	—
117.	<i>Proseuca</i> <u>spythal</u> ¹⁰⁵	śpital

⁹⁵ W wydaniu błędnie: *rodzaju*. Zapewne jest to tłumaczenie fragmentu Mat 3, 7.

⁹⁶ W wydaniu podstawa tłumaczenia została odczytana tylko częściowo i niedokładnie w postaci: *super populum*. A. Brückner uzupełnił ją prawdopodobnym czasownikiem *miseruit*. Zapewne jest to tłumaczenie fragmentu Io 11, 30.

⁹⁷ Tłumaczenie frazy łacińskiej niejasne, prawdopodobnie pisarz opuścił i/lub przestawił jakiś wyraz. Może chodziło o: <miej> mie w uznaniu ludu, tj. ‘uważaj mnie za popartego przez lud’. Cytat nie pochodzi z Wulgaty.

⁹⁸ W wydaniu podano błędnie odczytaną podstawę tłumaczenia: *ducillus*.

⁹⁹ Hasło i jego polski odpowiednik zostały skreślone przez pisarza. Prawdopodobnie wyraz hasłowy to *speristerium* – *sphaeristerium* (z gr. σφαιριστήριον) ‘miejsce do gry w piłkę, boisko’. Wyraz **pynwycza* niejasny i bez wyraźnego związku z podstawą tłumaczenia. Być może należy poprawić na *pywnycza* (czyt. *piwnica*) i powiązać z następnym hasłem – *Oenopolium*.

¹⁰⁰ W wydaniu podano błędnie odczytaną podstawę tłumaczenia: *cnopolium*.

¹⁰¹ Wyraz *furinus* błędnie zamiast *furnus* ‘piec’.

¹⁰² Wyraz *fodilla* błędnie zamiast *fodula* ‘gliniane naczynie’.

¹⁰³ Wyraz *chorebus* prawdopodobnie należy poprawić na *choregus* ‘kierownik chóru’.

¹⁰⁴ W wydaniu polski odpowiednik odczytany błędnie jako *pamywnye*. Wyraz **pamy* należy poprawić na *pany*.

¹⁰⁵ W wydaniu podano błędnie odczytaną podstawę tłumaczenia: *prosa*.

118.	<i>Proastium przethmyeszczycze</i> ¹⁰⁶	przedmieście
119.	<i>Fiscina lyeszyczą</i>	lesica
120.	<i>Tortus rospyqathy</i>	rozpięty
121.	<i>Circumactus wplyeczony</i> ¹⁰⁷	wpleciony czy upleciony
122.	✕ <i>Merenda swaczyna</i>	swaczyna
123.	<i>Ientaculum snyadanye</i> ¹⁰⁸	śniadanie
124.	✕ <i>Penula oponycza</i> ¹⁰⁹	oponcza
125.	* <i>O strum gyezek</i> ¹¹⁰	giezek
126.	<i>Testudo zolwy</i>	żółw
127.	<i>Merops zolna</i>	żołna
128.	✕ <i>Carops skal</i>	skal →
129.	✕ <i>Piramides kopcze</i>	kopce
130.	✕ <i>Piramis</i> ¹¹¹ <i>kregel</i>	kregiel
131.	✕ <i>Fortalicium *thwyerdzyna</i> ¹¹²	twierdza
132.	✕ <i>Picea obara</i>	obara →
133.	* <i>Cherintus pusdro</i> ¹¹³	puzdro
134.	<i>Pruina szron</i>	śron
135.	✕ <i>Gradarius siue palefredus innochodnyk</i> ¹¹⁴	innochodnik
136.	✕ <i>Vola garsczy</i>	garść
137.	<i>Putor sthąchlyna</i>	stęchlina
138.	* <i>Arnix czyethrzew</i> ¹¹⁵	cietrzew
139.	✕ <i>Pinacium talersz</i>	talerz

¹⁰⁶ W wydaniu podano błędnie odczytaną podstawę tłumaczenia: *proastu*.

¹⁰⁷ W wydaniu A. Brückner jako prawdopodobną podstawę łacińską podał wyraz *cinctus*?

¹⁰⁸ W wydaniu A. Brückner jako prawdopodobną podstawę łacińską podał wyraz *merenda*.

¹⁰⁹ Wyraz hasłowy i polski odpowiednik identyczne z hasłem 112. Powtórzone hasło pominięto w wydaniu.

¹¹⁰ Wyraz **o strum* należy poprawić na *oestrus*.

¹¹¹ Końcówka wyrazu *piramis* została zamazana, prawdopodobnie było to *-des*, podobnie jak w poprzednim hasle.

¹¹² Wyraz **thwyerdzyna* należy poprawić na *thwyerdz[y]a*.

¹¹³ W wydaniu brak łacińskiego wyrazu hasłowego. Zapis **cherintus* to zapewne zniekształcona postać wyrazu *corytus* ‘futurał na łuk lub strzały’, poświadczonego u BzB w pisowni *corinthus* (por. SŁŚP II szp. 1382).

¹¹⁴ Polski wyraz został zapisany w wolnym miejscu wiersza powyżej hasła łacińskiego i opatrzonej odsyłacem.

¹¹⁵ W wydaniu A. Brückner jako prawdopodobną podstawę łacińską podał wyraz *turdus*. Wyraz **arnix* należy poprawić na *ornix*.

kol. b

140.	✕ <i>Lacerta <u>iaszczorka</u></i>	jaszczorka →
141.	✕ * <i>Cerophon <u>wyecha</u></i> ¹¹⁶	wiecha
142.	<i>Pennicillus [[pyzz]] <u>pynzel</u></i> ¹¹⁷	pynzel
143.	<i>Gnomon <u>wągyelnycza</u></i> ¹¹⁸	węgielnica czy wągielnica
144.	<i>Crepida vel solea <u>pantowla</u></i>	pantofla
145.	<i>Argutus <u>szwegoth</u></i>	świegot
146.	<i>Phasianus <u>czyethrzew</u></i>	cietrzew
147.	✕ <i>Sponda <u>łoze absque strate</u></i>	łoze
148.	<i>Terme <u>czeplycze</u></i>	cieplice
149.	<i>Tempe <u>blonye</u></i> ¹¹⁹	blonie
150.	<i>Pessulum <u>zawora</u></i>	zawora
151.	<i>Pistillum <u>wyerczoch</u></i> ¹²⁰	wiercioch
152.	* <i>Mutulla <u>łopatha</u></i> ¹²¹	łopata
153.	<i>Magister agazonum <u>konyvsch</u></i> ¹²²	koniusz
154.	<i>Equiso [[konyvsch]] <u>masthalerz</u></i>	masztalerz czy mastalerz
155.	<i>Serra <u>pyla wyelka</u></i>	piła wielka
156.	<i>Lima <u>pylka szlyoszarska</u></i> ¹²³	piłka ślosarska
157.	<i>Naclerus <u>zeglyarz</u></i> ¹²⁴	żeglarz
158.	<i>Scapha <u>okrąth</u></i>	okręt
159.	✕ <i>Cespis <u>darn</u></i>	darn
160.	<i>Diu <u>dlugo</u></i>	długo
161.	<i>Dudum <u>dawno</u></i>	dawno
162.	<i>Traha <u>brona szanye</u></i> ¹²⁵	brona, sanie
163.	<i>Cestus <u>basałyk</u></i>	basałyk →
164.	<i>Situla <u>wąborek</u></i>	węborek

¹¹⁶ Być może podstawą tłumaczenia jest zniekształcony wyraz pochodny od gr. κερφόρος – ‘rogaty’.

¹¹⁷ W wydaniu podano błędnie odczytaną podstawę tłumaczenia: *penicellus*.

¹¹⁸ W wydaniu podano błędnie odczytaną podstawę tłumaczenia: *c nomen*.

¹¹⁹ W wydaniu A. Brückner jako prawdopodobną podstawę łacińską podał wyraz *arvum*.

¹²⁰ W wydaniu A. Brückner jako prawdopodobną podstawę łacińską podał wyraz *tribula*.

¹²¹ Podstawą tłumaczenia prawdopodobnie jest zniekształcony łaciński wyraz *rutellum* ‘mała łopata’.

¹²² W wydaniu podano błędnie odczytaną podstawę tłumaczenia: *magister equorum*.

¹²³ W wydaniu błędnie: *pyla*.

¹²⁴ W wydaniu A. Brückner jako prawdopodobną podstawę łacińską podał wyraz *nauta*.

¹²⁵ W zabytku polskie odpowiedniki zostały zapisane jeden pod drugim i połączone kreskami z łacińskim wyrazem hasłowym.

165.	<i>Sistrum</i> <u>thraqba</u>	trąba
166.	<i>Solea</i> <u>thrzewyk</u>	trzewik
167.	<i>Stilla</i> <u>kroplya</u>	kropla
168.	<i>Guva</i> <u>banyka</u> ¹²⁶ <i>quod ventosa dicitur seu cu[cub] curbita</i>	bańka
169.	<i>Grunda</i> <u>forlyeba</u>	forleba
170.	✕ <i>Affa</i> <u>kreth</u>	kret
171.	<i>Adipatus</i> <u>vtluszczony</u>	utłuszczony
172.	✕ <i>Artaws</i> <u>scriptural</u>	skrypturał
173.	<i>Artocopus</i> <u>pyekarz</u>	piekarz
174.	<i>Ticionarium</i> <u>ognisko</u>	ognisko
175.	✕ <i>Tirus</i> <u>thwarok</u>	twarog
176.	<i>Caula</i> <u>owczarnya</u>	owczarnia
177.	<i>Casa</i> <u>kownatha</u> ¹²⁷ <i>vel yatha</i>	kownata, jata
178.	<i>Artos grece</i> <u>chlyeb</u> ¹²⁸	chleb
179.	<i>Attramentum</i> <u>incausth</u>	inkaust
180.	✕ <i>Dentrix</i> <u>ochlycza</u>	ochlica →
181.	<i>Cvcuma</i> <u>schowa</u> ¹²⁹	schowa →
182.	<i>Caula</i> <u>owczarnya</u>	owczarnia
183.	✕ <i>Tirsus</i> <u>gląb</u>	głąb
184.	✕ <i>Pupus id est parws</i>	—
185.	<i>Sacellum oraculum</i> <u>kaplycza</u> ¹³⁰	kaplica
186.	<i>Contumelia</i> <u>przymowa</u>	przymowa
187.	<i>Contumeliosus</i> <u>przymowny</u>	przymowny
188.	<i>Trica</i> <u>warkocz</u>	warkocz
189.	<i>Mantile</i> <u>obrvsch</u>	obrus
190.	✕ <i>Tibin id est scirpus</i> <u>lyeszycza</u>	lesica
191.	<i>Culina popina</i> <u>kuchnya</u> ¹³¹	kuchnia

¹²⁶ W wydaniu polski odpowiednik odczytany błędnie jako *banyta*. A. Brückner jako prawdopodobną podstawę łacińską podał wyraz *proscriptus*.

¹²⁷ W wydaniu polski odpowiednik odczytany błędnie jako *komnata*.

¹²⁸ W wydaniu podano błędnie odczytaną podstawę tłumaczenia: *artocopus*.

¹²⁹ W wydaniu podano błędnie odczytaną podstawę tłumaczenia: *ceruma*.

¹³⁰ W zabytku wyrazy *sacellum* i *oraculum* zostały zapisane jeden pod drugim i połączone kreskami z jednym polskim odpowiednikiem – *kaplycza*. W wydaniu przytoczony tylko pierwszy łaciński wyraz *sacellum*.

¹³¹ W wydaniu przytoczony tylko pierwszy łaciński wyraz *culina*.

192.	<i>Culinarius</i> <u>kuchmystrz</u> ¹³²	kuchmistrz
193.	<i>Pegina</i> <u>baschalyk</u>	basalyk →
194.	✕ <i>Ganearia</i> <u>kaczma</u> ¹³³	kaczma
195.	<i>Pipio</i> <u>golambya</u> ¹³⁴	gołąbie
196.	<i>Tescuator</i> <i>suinus</i> <u>trzebyszwynya</u> ¹³⁵	trzebiświnia
197.	✕ <i>Fritillium</i> <u>tarlka</u>	tarlka

kol. c

198.	✕ <i>Perpendicularum siue amussis cementariorum instrumentum quo equalitatem muri propendunt</i>	—
199.	✕ <i>Drachma nummus erat argentine octaua pars vncie</i>	—

4.3. Polskie glosy w *Vocabularius Breviloqyus*

Uzupełnieniem materiału językowego zamieszczonego w słowniczku rękopiśmiennym są polskie glosy – odpowiedniki zarówno haseł łacińskich wydrukowanych w *Brevilogu*, jak i nowych, dopisanych¹³⁶, o których wspomniałam już w podrozdziale 4.1.3. Aby usprawnić cytowanie podczas omawiania cech językowych zabytku, hasłom głosowanym przypisałam numery, kontynuując listę haseł właściwego wokabularza. W cytatach pomijam sigła gramatyczne drukowane między wyrazami hasłowymi a ich definicjami.

Na kartach *Brevilogu* BDS 431 (por. *Fot.* 4.–6.) zanotowano polskie odpowiedniki osiemnastu haseł łacińskich (w tym jedną glosę dwuwyrzową). Cztery spośród tych zapisów są takie same jak w wokabularzu łacińsko-polskim, co zaznaczam w przypisach.

200.	<i>Grunio</i> <u>kyczya</u>	k. 1r (Aa1), w. 6	kwicze
201.	<i>Grunio</i> <u>kryram</u>	k. 1r (Aa1), w. 8	kryram
202.	<i>Coempcio est institutio super aliqua porcione danda de re emenda vel vendenda invocatur vlgariter vngyelt et talis fuit instituta super Campaniam provinciam destruendam quam Boecius removit Libro I prosa 4 Boecii</i>	k. 1r (Aa1), w. 10–16	ungielt →
203.	<i>Aluta a luteo colore dicta et luteus color qui est rubedine modica percinctus</i> ¹³⁷ <u>szamsz</u>	k. 18r (b4), g. marg.	zamsz

¹³² W wyrazie *kuchmystrz* litera y częściowo niewidoczna z powodu dziurki w papierze.

¹³³ Polski wyraz *kaczma* ‘karczma’ nie oddaje znaczenia łacińskiego wyrazu *ganearia* ‘karczmarz’. Ponieważ są możliwe dwie wersje poprawki: *Ganea[ria] kaczma* lub *Ganearia kaczma* <rz>, pozostawiam wersję zapisaną w wokabularzu.

¹³⁴ W wydaniu podano błędnie odczytany polski wyraz: *crołamhyq*. W komentarzu A. Brückner trafnie objaśnił zepsuty zapis jako *gołąbie*.

¹³⁵ W wydaniu podano błędnie odczytany łaciński wyraz hasłowy *tesmator*.

¹³⁶ Dla odróżnienia w tabeli oznaczam tekst wydrukowany w *Brevilogu* antykwą, zaś dopisany – kursywą.

¹³⁷ Tak w rękopisie. Może należy poprawić na *percinctus*.

204.	Arca... Unde tres arce fuerunt... Prima Noe... <i>korapy</i> , Moysi fuit altera, tertia Christi. Lignea prima, secunda metallica, tertia neutrum...	k. 26r (c6), l. marg.	korab
205.	<i>Crepida pantowla</i>	k. 67r (i1)	pantofla ¹³⁸
206.	Emina... quedam mensura medium sextarium continens ad emendum vinum vel annonam <i>czwyerthna</i>	k. 82r (k8), l. marg.	ćwiertnia czy czwiertnia ¹³⁹
207.	Legio... Proprie quidem lingua Macedonum dicitur phalanx vel phalangia... Et sunt in legione sex milia sex centi sexaginta sex homines... <i>czmq</i>	k. 127r (r4), l. marg.	ćma
208.	Legitimus... id est bonus, secundum legem habitus vel factus... <i>vybor</i>	k. 127r (r4),	wybor
209.	Locusta... est paruum animal dente noxium... <i>myodonka</i>	k. 132v (s1v), l. marg.	miodonka
210.	Pegina... id est baculus cum massa plumbi in summitate pendente... <i>baszylk</i>	k. 168r (z3), g. marg.	basyłyk ¹⁴⁰ ➔
211.	Privignus... est qui ex priori viro genitus est, dictus quasi priuigenus, id est ex priori viro genitus vel quasi priuatus igni, id est dilectione, quia parum diligitur a nouerca vel a vitrico... <i>paszyrb</i>	k. 183r (B4), p. marg.	pasirb ¹⁴¹
212.	Uibix... id est frutex in petrosa terra vel minuta virga vel incisio, vel vestigium quod fit in carne ex virga... <i>dąga</i>	239v (K8v), p. marg.	dęga
213.	Uinacium... dicitur posterior vinum, quod etiam vinaceum dicitur et est quasi fex totius vini vel illud quod remanet post expressionem vini et proiicitur extra... <i>vinacium drosdze vinne</i>	240r (L1), p. marg.	drożdże winne
214.	Uiola... quedam herba odorifera cuius flos similiter nuncupatur... <i>chwyolek</i>	240v (L1v), l. marg.	chwijołek
215.	Uipera... quoddam genus serpentum, a vi et pario dictum, eo quia vi pariat. Nam crepat dum venter eius ad partum intumuerit, catuli non expectantes maturam nature solutionem corrosis eius lateribus vi erumpunt cum matris interitu... Uipera in coitu caput vipere secat propter hoc et filii sic mortem patris non pertranseunt, ventrem matris rumpunt... <i>wyesczorka</i>	240v (L1v), l. marg.	wieszczorka ➔

¹³⁸ Por. nr 144.¹³⁹ Por. nry 11. i 35.¹⁴⁰ Por. nry 163. i 193.¹⁴¹ Por. nr 68.

216.	<i>Cibe <u>kosthky</u></i>	k. 321v, w. 3	kostki
217.	<i>Nequissimus veterator <u>nogvecz</u></i>	k. 321v, w. 3	nogieć

Na kartach *Brewilogu* widoczne są notatki i polskie glosy obu głównych rąk wokabularza (oraz kilku innych). Ręka II części wokabularza sporządziła najwięcej adnotacji, m.in. obszernie łacińskie notatki na tylnej wyklejce, dopisane łacińskie hasła na literę *Z* na k. 309r (X2) i glosę do Boecjusza na karcie tytułowej (por. hasło 202.), ponadto glosy nr 203., 205., 207., 208., 209., 212., 216. i 217. Z kolei pismo ręki I części wokabularza daje się rozpoznać na pasku ochronnym przedniej wyklejki¹⁴², w łacińskich sentencjach zapisanych na karcie tytułowej¹⁴³ (por. też hasło 38.)¹⁴⁴, a także w glosach nr 204., 206., 211.

4.4. Charakterystyka zawartości wokabularza

Struktura *WokSand* nie jest jednorodna. Nie ma on wyraźnie określonego układu – alfabetycznego czy tematycznego. Trzon wokabularza stanowią objaśnienia (przeważnie polskie odpowiedniki, rzadziej łacińskie opisy) pojedynczych łacińskich wyrazów oraz fraz. Słownictwo należy głównie do sfery życia codziennego – dominują nazwy przedmiotów użytkowych (narzędzi, mebli, wyposażenia domu), budynków i pomieszczeń, a także dotyczące życia społecznego (miar, wyznaczników granic, narzędzi przeznaczonych do karania przestępców). Znaczną grupę stanowią nazwy roślin i zwierząt. Sporo uwagi poświęcono również określeniom dotyczącym ludzi, stąd nazwy stopni pokrewieństwa oraz wykonawców zawodów i osób pełniących funkcje publiczne. Odnotowane w wokabularzu frazy pochodzą z różnych źródeł, dwie z nich to niewątpliwie cytaty z Nowego Testamentu (por. pozycje 99. i 100.).

Nieliczne zapisy *WokSand* odbiegają budową od układu słownika przekładowego – zawierają obszerniejsze objaśnienia łacińskie, brak im natomiast polskich odpowiedników. W niektórych wypadkach pisarz skopiował z *Brewilogu* hasło wraz z definicją i wywodem etymologicznym, por. 70. *Pollex dicitur grossior digittus et dicitur a polleo es eo quia poleat inter ceteros etc.*¹⁴⁵. Innym razem przepisał *wersus* wraz z glosowanym objaśnieniem jednego z wyrazów, por. 33. *Quatuor ex puris vitam ducunt elementis: allec vnda fouet, ignis pascit salamandram, gl. quoddam animal quia sola inter alia animalia incendia sustinet, talpam terra nutrit, aer quoque cameleontem*¹⁴⁶. Wyjątkowo zdarza

¹⁴² Omówienie w podrozdziale 4.1.1.

¹⁴³ Omówienie w podrozdziale 4.1.3.

¹⁴⁴ „Non vlt scire satur, quid ieiunus paciatur”. Tłum.: *Najedzony człowiek nie chce pojąć, co znosi głodny.*

¹⁴⁵ Tłum.: Pollex (‘kciuk’ lub ‘paluch’) *tak jest nazywany większy palec i to bierze się od czasownika polleo (‘być silnym, wpływowym’), jako że dominuje wśród innych.* Pisarz *WokSand* pominął jedynie sigła gramatyczne rzeczownika i końcową część wywodu etymologicznego, które wydrukowano w *Brewilogu*.

¹⁴⁶ Notatka jednego z pisarzy *WokSand* (nie licząc glosy dotyczącej wyrazu *salamandra*) odpowiada informacji wydrukowanej w *Brewilogu* pod hasłem *Allec*. Podobne, choć nieco inaczej sformułowane, zestawienie można również odnaleźć w *Brewilogu* pod hasłem *Talpa*. Natomiast w *WokLub* zbliżony treściowo dopisek umieszczono obok drukowanego hasła *Allec*: „Quatuor ex puris vitam ducunt elementis, Allec vnda fauet, gamalion aere viuit, talpam nutrit humus, salamandra pascitur igne” (k. 7r). Przekonanie, że niektóre zwierzęta żywią się wyłącznie czystymi

się, że łacińska zapiska w obrębie *WokSand* nie ma charakteru leksykograficznego, por. nr 38. – to łacińska sentencja. Zdecydowana większość zawartości *WokSand* to jednak zestawienie translacyjnych ekwiwalentów pojedynczych wyrazów i fraz, przy czym w obu częściach wokabularza daje się wyróżnić fragmenty o wyraźnych powiązaniach pomiędzy poszczególnymi hasłami.

W kilku miejscach widoczne są próby różnicowania znaczeń łacińskich wyrazów bliskoznacznych, np. w pozycjach 2. i 3. *culcitra*, *cervical*, *cussinus* i *pulminax*; w 129. i 130. – *piramides* i *piramis*; czy w 153. i 154. – *magister agazonum* i *equiso*¹⁴⁷. W hasle 102. zostały zestawione trzy bliskoznaczne i bliskobrzmiące określenia zjawisk, którym towarzyszy pojawianie się bąbelków w cieczy. W zależności od rodzaju płynu i przyczyny musowania nazywa się je trzema różnymi łacińskimi czasownikami: *blictrit ceruisia*, *biblit vinum*, *bulit aqua*¹⁴⁸. Niestety, pisarz podał polski odpowiednik tylko jednego z nich¹⁴⁹.

W wokabularzu można też wydzielić krótkie serie haseł odpowiadające jednemu polu semantycznemu, np. nry 65.–67. (bez polskich odpowiedników) dotyczą nazw naczyń kuchennych, nry 105.–107. – nazw obiektów użytkowych z czasów starożytnych¹⁵⁰, a 157. i 158. odnoszą się do żeglugi. W pozycjach 35. i 36. zestawiono z kolei dwie nazwy miar objętości produktów sypkich: *emina* oraz *coretus* (z synonimicznymi odpowiednikami *ćwiertnia* oraz *wiertel*). Hasła 83. i 84. oraz 97. i 98. to nazwy własne – imiona męskie¹⁵¹.

Szczególnie interesujące są pozycje 16. i 17., 18. i 19., 20. i 21. (może też 13. i 14.), gdzie zamieszczono wyrazy łacińskie, których polskie odpowiedniki się rymują (odpowiednio: *birzmo* – *jirzmo*, *jawor* – *komor*, *stolek* – *podolek*, *donica* – *plocica*). Przykłady podobnej praktyki można znaleźć wśród glos w *WokLub*. Obok pięciu drukowanych haseł na literę *S* dopisano nie tylko polski odpowiednik, ale również kolejną łacińsko-polską parę wyrazów, np. *sarcina* *brzemie* – *catullus* *szczeni* (por. Klapper 2020a: 172). Owe pary są rozproszone na różnych kartach inkunabułu, dlatego trudniej uchwycić intencjonalność doboru słownictwa przez glosatora. Jedyne znane nam wyraźnie wyodrębnione graficznie zestawienie tego typu sporządził Julian z Kruchowa (por. Brückner 1892: 493). Obejmuje ono ok. dwudziestu par – całkowicie różnych od tych z *WokSand* i *WokLub*.

żywiolami – śledź wodą, salamandra ogniem, kret ziemią, a kameleon powietrzem – wywodzi się ze starożytnej historii naturalnej. Zestawienie to przywołuje w swoim słowniku m.in. Hugucio z Pizy. Zupełnie nietrafne objaśnienie dwóch z wymienionych łacińskich nazw zwierząt zapisano w *WokTryd*: *gamaleon* i *salamandra* zostały tam zdefiniowane jako ptaki (por. hasła 358. i 359. – Urbańczyk 1962a: 25).

¹⁴⁷ Zapewne dlatego pisarz skreślił pierwotny odpowiednik hasła 154. *koniusz* (wykorzystany już pod hasłem 153.) i podał nowy – *masztalerz*.

¹⁴⁸ Tłum.: *Pieni się piwo, puszcza bąbelki wino, kipi woda*.

¹⁴⁹ Podobne zestawienie zanotowano w *WokLub*: „uinum bibulit, aqua ebulit, ceruisia blictrit” obok drukowanego hasła *Blictrum* (k. 19v). Także i tym razem glosator przetłumaczył wyłącznie czasownik opisujący fermentację piwa, podając ten sam polski odpowiednik – czasownik *kisa*.

¹⁵⁰ Są to *speristerium*, *oenopolium* i *vaporarium* (odpowiednio: ‘miejsce do gry w piłkę’, ‘winiarnia’ i ‘pokój kąpieli parowej’), ale ich polskie odpowiedniki – *piwnica* (?), *chłodnica* oraz *łaźnia* nie są zbyt dokładne. Pierwsza łacińsko-polska para wyrazów została skreślona w rękopisie. Pisarz niewątpliwie starał się skorygować własną pomyłkę, gdyż wyraz **pynwycza* jest wyraźnie zepsuty i nie ma związku z podstawą tłumaczenia *speristerium*. Być może należy go poprawić na *pywnycza* (czyt. *piwnica*) i powiązać z następnym hasłem – *oenopolium*.

¹⁵¹ Omówienie w podrozdziale 5.5.2.

Warto zauważyć, że w wymienionych opracowaniach leksykograficznych nie mamy do czynienia z prostym kopiowaniem popularnych w średniowieczu łacińskich wierszy mnemotechnicznych, wykorzystujących podobieństwo brzmieniowe wyrazów jednego języka. Rymowane fragmenty *WokSand*, *WokLub* i zapisków Juliana z Kruchowa jako podstawę kompozycji zbioru wykorzystują walory brzmieniowe języka przekładu. O przydatności wokabularza dla użytkowników decyduje zatem ich znajomość polskiego słownictwa.

Wzorem dla tak opracowanego narzędzia dydaktycznego były najpewniej dzieła leksykografii czeskiej. Już w 2. poł. XIV w. powstały trzy wierszowane słowniki Klareta, tj. Bartłomieja z Chlumca (ok. 1320–1370), i jego współpracowników. Materiał był w nich podzielony na tematyczne rozdziały i ułożony w heksametrach. W poszczególnych wersach mieściły się przeważnie trzy wyrazy łacińskie i trzy czeskie – powiązane semantycznie lub brzmieniowo. Forma wierszowana ułatwiała zapamiętywanie słownictwa, jednak utrzymanie regularności metrum i dokładności rymów wymagało niekiedy zmian szyku lub posługiwania się neologizmami (w pozycji rymowej mogły się znaleźć zarówno wyrazy objaśniane, jak i ich czeskie odpowiedniki). W XV w. na podstawie dzieł Klareta kompilowano łacińsko-czeskie słowniki, w których porzucano formę wierszowaną i zamieszczano rymowane pary wyrazów w układzie alfabetycznym (por. Voleková 2015: 152–155).

Słowniki w takiej właśnie formie mogły być wykorzystywane w dydaktyce łaciny na ziemiach polskich po zastąpieniu bohemizmów rodzimym słownictwem (podobnie jak w wypadku mamotrektów). Zdaniem A. Brücknera obecność pojedynczych rymowanych par wyrazów czy krótkich wersusów w niektórych wokabularzach i kazaniach może świadczyć o istnieniu w XV w. wierszowanego słownika, który zawierał polskie słownictwo zamiast czeskiego (por. 1895: 17–18). Jak dotąd takiego rękopisu nie udało się odnaleźć. Różnorodność poświadczonych przykładów w analizowanych zabytkach zdaje się wskazywać na inną możliwość – niewykluczone, że rodzimi pisarze doraźnie tworzyli krótkie rymowane zestawienia wybranych wyrazów w miarę potrzeb dydaktycznych, według znanego czeskiego wzoru.

Obecność sekwencji powiązanych haseł w obrębie nieustrukturyzowanego wokabularza przywodzi na myśl budowę *WokTryd*¹⁵² – jednego z najważniejszych łacińsko-polskich słowników przekładowych XV w., ponad dwukrotnie obszerniejszego od *WokSand*. Oba wokabularze zawierają różnorodny materiał leksykalny, tylko częściowo uporządkowany w krótkie serie skomponowane według określonego kryterium. Wykorzystano w nich zabiegi mnemotechniczne znane z łacińskich opracowań dydaktycznych – opisujących mechanizmy słowotwórcze i etymologię słownictwa (*derivaciones*), precyzujących znaczenia wyrazów polisemicznych (*distinciones*), a także ułatwiających identyfikację homonimów i paronimów (*equivoca*) (por. Kaczyńska 2020: 72–73).

¹⁵² Barbara Kaczyńska dowiodła, że struktura *WokTryd* jest bardziej spójna i intencjonalna, niż początkowo przypuszczano, odzwierciedla bowiem układ słownictwa omówionego w wierszowanym traktacie dydaktycznym Eberharda z Béthune, zwanym potocznie *Graecismusem*. *WokTryd* nie jest jednak prostym zestawieniem głoś do tego utworu, „porządek haseł w wokabularzu zgadza się mniej więcej z porządkiem w *Graecismusie*, ale między hasłami przejętymi z tego traktatu pojawia się wiele innych” (Kaczyńska 2020: 72). Nie bez znaczenia jest również fakt, że w wypadku *WokTryd* mamy do czynienia z odpisem starszego opracowania, łączącego elementy co najmniej dwóch różnych źródeł.

W *WokTryd* nie ma natomiast śladów zastosowania techniki zestawiania łacińskich wyrazów, których polskie odpowiedniki się rymują¹⁵³.

WokTryd i *WokSand* nie były ani wystarczająco obszerne, ani dość systematycznie opracowane, by mogły być przydatne dla szerszego grona użytkowników. Zdaniem B. Kaczyńskiej *WokTryd* powstał prawdopodobnie w kontekście szkolnym, jednak nie jako pomoc dydaktyczna dla nauczyciela, lecz osobisty notatnik studenta, ułatwiający mu zapamiętywanie poznawanego słownictwa (por. 2020: 73–74). Przymuszczałnie w podobnych warunkach pisali współautorzy *WokSand*.

Obecność pewnej liczby zlatynizowanych grecozmyzmów w II części *WokSand* (*chorebus, *merops*, *carops*, *cerophon, *gnomon*, *artos*) mogłaby sugerować ściślejszy związek tego zabytku z *Grecismusem* Eberharda z Béthune, a zatem pośrednio z *WokTryd*, jednak szczegółowa analiza materiału obu wokabularzy tego nie potwierdza. Zasób leksykalny *WokSand* i *WokTryd* pokrywa się w niewielkim stopniu. Ze 199 łacińskich haseł właściwego wokabularza sandomierskiego zaledwie 11 pojawia się także w *WokTryd*. Nie dziwi zatem, że liczba wspólnych polskich odpowiedników poszczególnych łacińskich wyrazów hasłowych jest znikoma: 3 są identyczne (*limes* – *miedza*, *privignus* – *pasirb*, *trica* – *warkocz*), kolejnych 5 jest podobnych (różnice między nimi sprowadzają się do budowy słowotwórczej czy wariantowości fonetycznej):

Łaciński wyraz hasłowy	<i>WokSand</i>	<i>WokTryd</i>
tugurium	jata	jatka
iugum	jirzmo	jarzmo
lacerta	jaszczorka	jeszczerzyca
architriclinus	żerzec	żyrca
sedile	stołek	stolec

Zbieżność między leksyką zapisaną w *WokSand* i w rękopiśmiennych glosowanych wokabularzach z XV w., w tym w rozariuszach¹⁵⁴, również jest niewielka (głównie z uwagi na ograniczony zasób polskich wyrazów zawartych w tych zabytkach). *WokSand* zawiera po 5 wspólnych odpowiedników haseł z *RozKap*, *RozPaul*, *RozOss* I i *RozWroc*, 4 z *WokPet* II i 3 z *WokRacz* oraz *RozDom*¹⁵⁵. Glosatorzy tych rękopisów ewidentnie byli zainteresowani objaśnianiem innych wyrazów łacińskich niż pisarze *WokSand*.

W znacznie obszerniejszym zabytku, jakim jest *WokLub*, można odnaleźć objaśnienia niemal połowy, bo 97 łacińskich haseł zamieszczonych w *WokSand* (mam na myśli hasła

¹⁵³ „Zważywszy, że w wokabularzu wyrazy hasłowe (wyjściowe) zawsze są łacińskie i łacińskie były najprawdopodobniej również źródła, z których korzystał jego twórca, można wykluczyć udział skojarzeń między wyrazami polskimi w powstawaniu słownika” (Kaczyńska 2020: 72). Przytoczone wcześniej przykłady ze słownika Juliana z Kruchowa, *WokLub* i *WokSand* pokazują jednak, że sam fakt wyboru łacińsko-polskiego układu opracowania leksykograficznego nie uniemożliwia wykorzystania cech języka przekładu w kształtowaniu jego struktury, zwłaszcza w wypadku tworzenia kompilacji czy stopniowej rozbudowy pierwotnego zasobu.

¹⁵⁴ W niniejszym porównaniu wykorzystalam zestawienie glos z poszczególnych zabytków opublikowane w bazie danych „Rozariusze z polskimi glosami” (RPG) oraz w monografii poświęconej *RozDom* i *RozWroc* (Jasińska et al. 2022).

¹⁵⁵ Na uwagę zasługuje wyraz *kachel* podany jako odpowiednik łac. *fodula* (w *WokRacz* oraz *RozOss* I) i błędnie zapisanego *fodilla (w *WokSand*).

głosowanego inkunabułu *Vocabularius Ex quo* opatrzone jakimkolwiek polskim odpowiednikiem). Spośród nich 51 odpowiedników powtarza się w obu słownikach w identycznej postaci (czasami oznacza to, że polski wyraz zapisany w *WokSand* jest jednym z kilku odnotowanych przy danym hasle łacińskim w *WokLub*), np.

Łaciński wyraz hasłowy	<i>WokSand</i>	<i>WokLub</i>
piramis	kregiel	kregiel
cuneus	klin	klin, kukła, szpica, szyk
tugurium	jata	jata, buda, strzecha
scindula	szkudła	szkudła, dranica

Odpowiedniki kolejnych 4 haseł są zbliżone:

Łaciński wyraz hasłowy	<i>WokSand</i>	<i>WokLub</i>
trabes/trabs	birzmo	birzmno
colaphus	zaszyjkowanie	zaszyjek
exenterare	wywnętrzać	wywnętrzyć, wypitwać
sponda	łóże	stojące łóże

O istnieniu wspólnych źródeł obu zabytków mogą świadczyć także miejsca częściowo zbieżne¹⁵⁶, jednak przeważają zupełnie niezależne odpowiedniki tych samych haseł, np.

Łaciński wyraz hasłowy	<i>WokSand</i>	<i>WokLub</i>
fulica	łysica	piegża
obstitrix	mamka	peporzezka
sedile	stołek	ławka
cambuca	kurwatura	kula, maczuga

Wskazuje to na brak bezpośredniej zależności między *WokLub* i *WokSand*.

Zgodnie z przewidywaniami materiał *WokSand* jest najbardziej zbliżony do kolekcji glos zapisanych w słownikach Bartłomieja z Bydgoszczy – 71 łacińskich haseł ma takie same odpowiedniki (lub przynajmniej jeden z serii polskich wyrazów wyliczonych przy danym hasle), np.

Łaciński wyraz hasłowy	<i>WokSand</i>	BzB 1544
affa	kret	kret
contenciosus	zwałliwy	zwałliwy
caula	owczarnia	owczarnia, chlew
mansus	ślad	włoka, łan, ślad

W porównaniu brałam pod uwagę przede wszystkim głosowany inkunabuł (BzB 1544), jako że jego zawartość, a szczególnie dobór objaśnień łacińskich haseł (podobnie jak *WokSand*) są w znacznym stopniu zależne od treści definicji wydrukowanych

¹⁵⁶ Np. zestawienie *wiecheć* z *bota*, zapisane w *WokSand* obok łac. *blathea*, zaś w *WokLub* obok zepsutego wyrazu *glipiusz (błędnie zamiast *gilbus*?).

w *Vocabularius Breviloquus*. Niektóre polskie wyrazy tożsame z odnotowanymi w *WokSand* pojawiają się jednak wyłącznie obok haseł w rękopiśmiennym słowniku Bartłomieja (BzB 1532):

Łaciński wyraz hasłowy	<i>WokSand</i>	BzB 1532
cimum	kmin	kmin
psittacus	szpak	papuga vel szpak
ligula	wstęga	wstęga
exenterare/exantero -are	wywnętrzać	wypitwać, wywnętrzać ryby

Kolejne 12 odpowiedników różni się nieznacznie (pod względem fonetycznym czy słowotwórczym), np.

Łaciński wyraz hasłowy	<i>WokSand</i>	BzB 1544
mentum	broda	podbrodek
pipio	gołąbię	gołąbiątko
pennicillus/penicilla	pynzel	pynzulki
ciminile	wazka ¹⁵⁷	faska

Na uwagę zasługują identycznie zestawione pary wyrazowe nienotowane w łacińsko-polskich słownikach z XV w. (*humanus* – *ochotny*, *sandalia* – *wstępnie*), niemniej prawie połowa materiału *WokSand* to tłumaczenia wyrazów nieobjaśnionych przez Bartłomieja bądź tłumaczenia niezależne od podanych przez bydgoskiego leksykografa, np.

Łaciński wyraz hasłowy	<i>WokSand</i>	BzB 1544
adipatus	utłuszczony	pomaszczony
cambuca	kurwatura	maczuga, kiła
manubrium	kosisko	toporzysko
pistillum	wiercioch	tłuk, tarłka

Przypadki odmiennego tłumaczenia łacińskiego słownictwa przez leksykografów XV i początku XVI w. są najczęstsze w wypadku wyrazów polisemicznych oraz nacechowanych. Przykładowo, łaciński wyraz *leno* ‘stręczyciel’, ale też ‘rozpustnik, uwodziciel’, oryginalnie przetłumaczony w *WokSand* jako *picula*, w innych słownikach był zestawiany z rozmaitymi polskimi wyrazami: *porobnik* (w słowniku Jana, benedyktyna z Mogilna, tj. BJ, sygn. 228, oraz w *WokTryd*), *chwist*; *smard* (w *WokLub*), *zwodzic* (w *WokRacz*), *gamrat* (w BzB 1544)¹⁵⁸.

Ze względu na heterogeniczność struktury *WokSand* trudno wskazać konkretne leksykograficzne wzory, z których czerpali jego autorzy. Łacińskie słownictwo objaśnione w wokabularzu jest odzwierciedleniem programu nauczania duchowieństwa w późnym średniowieczu, pochodzi bowiem z utworów literackich omawianych podczas lekcji gramatyki, podręczników (np. *Doctrinale* Aleksandra de Villadei) oraz z popularnych

¹⁵⁷ Możliwe też odczytanie *faska* (por. podrozdział 5.1.).

¹⁵⁸ W *Farago* Jana Tucholczyka hasło podane w liczbie mnogiej *lenones* zostało opatrzone odpowiednikami dostosowanymi pod względem formy: *rufijanowie*, *kurewnicy*, w edycji z 1607 r. dodatkowo *zwodnicy* (por. Karplukówna 1973: 56, 133).

słowników, a także z najważniejszego tekstu będącego przedmiotem studiów – Wulgaty. Mimo że omawiana kolekcja *bona vocabula* jest stosunkowo niewielka, a polskie słownictwo w niej poświadczone częściowo pokrywa się z tym zapisanym w innych zabytkach leksykograficznych XV i 1. poł. XVI w., *WokSand* zawiera nieco oryginalnych tłumaczeń wyrazów hasłowych, w tym kilka hapaksów.

5. Omówienie cech językowych

Wokabularz oraz polskie glosy w *Brewilogu* zawierają łącznie 231 polskich wyrazów, wśród których zdecydowanie przeważają rzeczowniki – 192 poświadczenia; ponadto 16 poświadczeń czasowników, 10 przymiotników, 6 zaimków, 4 przyimków i 2 przysłówków. Jeden wyraz pozostał nieodczytany, por. nr 47. *szthczky.

Kilkanaście wyrazów powtarza się w różnych hasłach: *cietrzew*, *ćwiertnia* (czy *czwiertnia*), *w* – 3 razy; *basalyk*, *forleba*, *jata*, *lesica*, *motyka*, *opończa*, *owczarnia*, *pantofla*, *pasirb*, *sie* – 2 razy. W zabytku znalazły się poświadczenia 213 różnych polskich leksemów, w tym dwa w dwóch wariantach fonetycznych: *jaszczorka/wieszczorka* oraz *basalyk/basyłyk*.

Z powodu obecności śladów kilku rąk pisarskich w tekście nie można mówić o cechach językowych autora, a jedynie o cechach językowych zabytku.

5.1. Pisownia

Samogłoska nosowa przednia jest zapisywana przez *a*, np. 6. *wstyaga (czyt. *wstęga*), 51. *wyunatrzac* (czyt. *wywnętrzać*), 200. *kwycza* (czyt. *kwiczę*); lub *ą* (*a* kreślone), np. 88. *wstąpnye* (czyt. *wstępnie*), 90. *blądny* (czyt. *blędny*), 108. *koląda* (czyt. *kolęda*), 212. *dąga* (czyt. *dęga*).

Samogłoska nosowa tylna jest zapisywana przez *ą* (*a* kreślone), np. 165. *thråba* (czyt. *trąba*), 183. *gląb* (czyt. *glęb*).

W niektórych zapisach znaki nosówek przedniej i tylnej nie są rozróżniane, por. 195. *goląmbyą* (czyt. *gołąbię*).

Miękkość spółgłosek przed samogłoską jest zaznaczana przez *y*, np. 23. *myenthus* (czyt. *mientus*), 27. *pyolwn* (czyt. *piołun*), 35. *czwyerthnya* (czyt. *ćwiertnia* czy *czwiertnia*)¹⁵⁹, 118. *przethmyeszczycze* (czyt. *przedmieście*), 119. *lyeszycą* (czyt. *lesica*), 125. *gyezek* (czyt. *giezek*).

W zabytku znajduje się również grupa zapisów bez oznaczenia miękkości, np. 50. *przekrzywacz* (czyt. *przekrzywiąć*), 55. *czetrzew* (czyt. *cietrzew*)¹⁶⁰, 148. *czeplycze* (czyt. *cieplice*), lub z niekonsekwentnym jej oznaczeniem, np. 11. i 206. *czwyerthna* (czyt. *ćwiertnia* czy *czwiertnia*), 39. *szczyebyothanv* (czyt. *szczebiotaniu*), 87. *czemyerzycza* (czyt. *ciemierzycza* czy *czemierzycza*), 131. *thwyerdzya (czyt. *twierdza*), 151. *wyerczoch* (czyt. *wiercioch*).

¹⁵⁹ Por. nr 11.

¹⁶⁰ Por. nry 138. i 146.

Miękkość spółgłoski przed samogłoską została osobliwie zaznaczona w wyrazach 6. *wstyaga (czyt. *wstęga*) i 131. *thwyerdzya (czyt. *twierdza*)¹⁶¹.

S z e r e g S – Š – Ś

Głoska *s* jest zapisywana przez *s*, np. 5. *pusthky* (czyt. *pustki*), 23. *myenthus* (czyt. *mientus*), 181. *schowa* (czyt. *schowa*); *sz*, np. 18. *szholek* (czyt. *stolek*), 56. *boszy* (czyt. *bosy*); rzadziej *sch*: 189. *obrvsch* (czyt. *obrus*), 193. *baschalyk* (czyt. *basalyk*); wyjątkowo przez *ss*: 163. *bassalyk* (czyt. *basalyk*).

Chwiejność pisowni głoski *s* jest widoczna np. w wyrazach 81. *staroszwath* (czyt. *staroswat*) i 156. *szlyoszarska* (czyt. *śłosarska*).

Głoska *z* jest zapisywana przez *z*, np. 97. *Zawyscha* (czyt. *Zawisza*), 125. *gyzek* (czyt. *giezek*), 150. *zawora* (czyt. *zawora*); *s*, np. 2. *wesglowye* (czyt. *wezgłowie*), 120. *rospyqthy* (czyt. *rozpięty*), 125. *pusdro* (czyt. *puzdro*); *sz*: 15. *brzosza* (czyt. *brzoza*), 31. *szaszkyowane* (czyt. *zaszyjkowanie*), 100. *roszrzewnyl szye* (czyt. *rozrzewnił sie*).

Chwiejność pisowni głoski *z* jest widoczna np. w wyrazach 100. *rosnamyqczyl szye vel rozszrzewnyl szye* (czyt. *roznamięcił sie vel rozrzewnił sie*).

Głoska *š* jest zapisywana przez *sz*, np. 3. *poduszka* (czyt. *poduszka*), 25. *szpak* (czyt. *szpak*), 31. *szaszkyowane* (czyt. *zaszyjkowanie*), 203. *szamsz* (czyt. *zamsz*); *sch*: 97. *Zawyscha* (czyt. *Zawisza*), 153. *konyvsch* (czyt. *koniusz*); *s*: 39. *sczyebyothanv* (czyt. *szczebiotaniu*), 140. *iaszczorka* (czyt. *jaszczorka*), 171. *vtluszczony* (czyt. *utluszczony*).

Głoska *ž* jest zapisywana przez *z*, np. 81. *zerezcz* (czyt. *żerzec*), 98. *Bozqtha* (czyt. *Bożęta*), 126. *zolwy* (czyt. *żółw*), 127. *zolna* (czyt. *żółna*); wyjątkowo przez *sz*: 83. *Szegota* (czyt. *Żegota*) lub *s*: 213. *drosdze* (czyt. *drożdże*).

Głoska *ś* jest najczęściej zapisywana przez *sz*, np. 52. *szmyeczy* (czyt. *śmięci*), 118. *przethmyeszczye* (czyt. *przedmieście*), 196. *trzebyszwynya* (czyt. *trzebiświnia*); rzadziej przez *s*: 117. *spythal* (czyt. *śpital*), 123. *snadanye* (czyt. *śniadanie*), 136. *garsczy* (czyt. *garść*).

Głoska *ź* jest zapisywana przez *s*: 99. *smyewy* (czyt. *źmijewy*) lub *sz*: 107. *lasznya* (czyt. *łaźnia*).

I n n e g ł o s k i

Głoska *i* jest zapisywana przez *y*, np. 5. *pusthky* (czyt. *pustki*), 48. *komyn* (czyt. *komin*), 80. *pyczvla* (czyt. *picuła*), 180. *ochlycza* (czyt. *ochlica*); lub *i*: 10. *poliwany* (czyt. *poliwany*), 16. *birzmo* (czyt. *birzmo*), 135. *innochodnyk* (czyt. *innochodnik*), 179. *incausth* (czyt. *inkaust*).

Głoska *y* jest zapisywana przez *y*, np. 28. *mothyl* (czyt. *motyl*), 109. *stypa* (czyt. *stypa*), 82. *ochothny* (czyt. *ochotny*), 200. *kryram* (czyt. *kryram*); lub *i*: 40. *riby* (czyt. *ryby*), 74. *bilicza* (czyt. *bylica*).

¹⁶¹ Por. przykłady „nieracjonalnego oznaczania miękkości spółgłosek” w *mamotreckie kaliskim* (Łoś 1912: 140). W nowym wydaniu tego zabytku zapis *twyerdzie* oddano w transkrypcji w postaci *twierdze* (Żurowska-Górecka, Kyas 1980: 213).

Głoska **e** jest zapisywana przez **e**, np. 19. *podolek* (czyt. *podolek*), 49. *vycher* (czyt. *wicher*), 123. *snyadanye* (czyt. *śniadanie*).

Głoska **a** jest zapisywana przez **a**, np. 7. *yatha* (czyt. *jata*), 43. *tharczycza* (czyt. *tarcica*), 54. *kurwathura* (czyt. *kurwatura*); rzadziej przez **q** (*a* kreślone): 61. *knq* (czyt. *knap*), 119. *lyeszyczą* (czyt. *lesica*), 207. *czmq* (czyt. *ćma*). Kreślone **a** pojawia się wyjątkowo w wyrazie łacińskim 11. *eminq*.

Głoska **o** jest zapisywana przez **o**, np. 46. *dlotho* (czyt. *dłoto*), 112. *oponycza* (czyt. *opończa*), 132. *obara* (czyt. *obara*).

Głoska **u** jest przeważnie zapisywana przez **v**, np. 39. *szczybyothanv* (czyt. *szczebiotaniu*), 80. *pyczvla* (czyt. *picuła*), 99. *rodzayv* (czyt. *rodzaju*), 153. *konyvsch* (czyt. *koniusz*), 187. *obrvsch* (czyt. *obrus*), 202. *vngyelt* (czyt. *ungiełt*); **u**, np. 54. *kurwathura* (czyt. *kurwatura*), 133. *pusdro* (czyt. *puzdro*), 171. *vtlusczony* (czyt. *utluszczony*); rzadziej przez **w**, np. 27. *pyolwn* (czyt. *piołun*), 50. *wstha* (czyt. *usta*).

Pisownia zabytku nie pozwala na odróżnienie **u** od **w** w wyrazie 121. *wplyeczony* (czyt. *wpleciony/upleciony*).

Głoska **j** jest zapisywana przez **y**, np. 20. *yawor* (czyt. *jawor*), 26. *szloyek* (czyt. *słojek*), 64. *kroy* (czyt. *kroj*); wyjątkowo przez **g**: 17. *gyrzmo* (czyt. *jirzmo*); lub **i**: 79. *iasczorka* (czyt. *jaszczorka*).

W zapisie 31. *szaszykowanye* (czyt. *zaszykowanie*) litera **y** oznacza grupę **yj**.

Głoska **p** jest zapisywana przez **p**, np. 103. *czop* (czyt. *czop*), 152. *lopatha* (czyt. *łopata*), 186. *przymowa* (czyt. *przymowa*).

Głoska **b** jest zapisywana przez **b**, np. 29. *bukwycza* (czyt. *bukwica*), 62. *garbqrsz* (czyt. *garbarz*), 178. *chlyeb* (czyt. *chleb*), 211. *paszyrb* (czyt. *pasirb*); wyjątkowo przez **py**: 204. *korqpy* (czyt. *korab*) – z oznaczeniem miękkości spółgłoski **b** w wygłosie.

Głoska **m** jest zapisywana przez **m**, np. 9. *mamka* (czyt. *mamka*), 78. *mothyka* (czyt. *motyka*), 194. *kaczma* (czyt. *kaczma*).

Głoska **f** jest zapisywana przez **f**: 85. *forleba* (czyt. *forleba*), 104. *facileth* (czyt. *facylet*); wyjątkowo (hiperpoprawnie) przez **w**: 144. i 205. *pantowla* (czyt. *pantofla*); niewykluczone, że też przez **v**: 13. *vaszka* (czyt. *wazka* lub *faska*)¹⁶².

Głoska **v** jest zapisywana przez **w**, np. 20. *yawor* (czyt. *jawor*), 36. *wyerthel* (czyt. *wiertel*), 141. *wyecha* (czyt. *wiecha*); rzadziej przez **v**: 208. *vybor* (czyt. *wybor*); wyjątkowo przez **u**: 51. *wyunatrzacz* (czyt. *wywnętrzać*). Zapisy przez **wi**: 69. *panewi* (czyt. *panew*) i **wy**: 126. *zolwy* (czyt. *żółw*) zawierają oznaczenie miękkości spółgłoski **v**.

¹⁶² Oba odczytania są możliwe, ale w Sstp i SXVI leksem *faska* ma znacznie wyższą frekwencję niż *wazka*. W istocie hasło *Wazka* w Sstp jest poświadczane wyłącznie cytatem z *WokSand*. Por. też gwarowy wyraz *waska* ‘drewniane naczynie z klepek mające różne zastosowanie w gospodarstwie, faska’ (MSGP 312).

w wygłosie, ale w zabytku pojawiają się również zapisy bez tego oznaczenia, por. 55. *czetrzew*, 138. i 146. *czyethrzew* (czyt. *cietrzew*).

Pisownia zabytku nie pozwala na odróżnienie **u** od **w** w wyrazie 121. *wplyeczony* (czyt. *wpleciony/upleciony*). Wyraz 13. *vaszka* prawdopodobnie należy odczytywać jako *wazka*, nie można jednak wykluczyć, że jest to hiperpoprawny zapis wyrazu *faska*.

Głoska **t** jest zapisywana przez **th**, np. 54. *kurwathura* (czyt. *kurwatura*), 166. *threwyk* (czyt. *trzewik*), 178. *incausth* (czyt. *inkaust*); lub **t**: 51. *wyunatrzac* (czyt. *wywnętrzać*), 52. *struk* (czyt. *strug*), 139. *talersz* (czyt. *talerz*).

Głoska **d** jest zapisywana przez **d**, np. 19. *podolek* (czyt. *podolek*), 108. *koląda* (czyt. *kolęda*), 160. *dlugo* (czyt. *dlugo*); rzadziej przez **th**: 45. *szlath* (czyt. *ślad*), 118. *przethmyeszczye* (czyt. *przedmieście*).

Głoska **c** jest zapisywana przez **cz**, np. 53. *kobyerzecz* (czyt. *kobierzec*), 76. *wdowyecz* (czyt. *wdowiec*); wyjątkowo przez **c**: 104. *facileth* (czyt. *facylet*).

Głoska **ʒ** jest zapisywana przez **dz**: 44. *myedza* (czyt. *miedza*), 99. *rodzayv* (czyt. *rodzaju*), 115. *szadzayq* (czyt. *sadzajq*); wyjątkowo przez **cz**: 30. *osthrowycz* (czyt. *ostrowidz*).

Głoska **l** jest zapisywana przez **l**, np. 94. *glaskacz* (czyt. *głaskać*), 107. *lasznya* (czyt. *łaźnia*), 172. *scriptural* (czyt. *skrypturał*).

Głoska **n** jest zapisywana przez **n**, np. 18. *rinna* (czyt. *rynna*), 51. *wyunatrzac* (czyt. *wywnętrzać*), 135. *innochodnyk* (czyt. *innochodnik*), 159. *darn* (czyt. *darn*).

Głoska **č** jest zapisywana przez **cz**, np. 103. *czop* (czyt. *czop*), 112. i 124. *oponycza* (czyt. *opończa*), 188. *warkocz* (czyt. *warkocz*).

Głoska **ž** jest zapisywana przez **dz**: 213. *drosdze* (czyt. *drożdże*).

Głoska **r** jest zapisywana przez **r**, np. 8. *gracza* (czyt. *graca*), 72. *bobr* (czyt. *bobr*), 96. *rinna* (czyt. *rynna*); wyjątkowo przez **rr**: 92. *brroda* (czyt. *broda*).

Głoska **ř** jest zapisywana przez **rz**: 50. *przekrzywacz* (czyt. *przekrzywiać*), 81. *zerzecz* (czyt. *żerzec*), 154. *mashtalerz* (czyt. *masztalerz*); rzadziej przez **rsz**: 62. *garbqrsz* (czyt. *garbarz*), 139. *talersz* (czyt. *talerz*).

Głoska **l** jest zapisywana przez **l**, np. 22. *lyn* (czyt. *lin*), 111. *kachel* (czyt. *kachel*), 137. *sthqchlyna* (czyt. *stęchlina*).

Głoska **ć** jest zapisywana przez **cz**, np. 94. *glaskacz* (czyt. *głaskać*), 207. *czmq* (czyt. *ćma*); wyjątkowo przez **czy**: 136. *garsczy* (czyt. *garść*).

Głoska **ǰ** nie jest poświadczona w zabytku.

Głoska **ń** jest zapisywana przez **ny**: 112. i 124. *oponycza* (czyt. *opończa*), 168. *banyka* (czyt. *bańka*).

Głoska **k** jest zapisywana przez **k**, np. 29. *bukwycza* (czyt. *bukwica*), 54. *kurwathura* (czyt. *kurwatura*), 125. *gyezek* (czyt. *giezek*); rzadziej przez **c**: 172. *scriptural* (czyt. *skryptural*), 179. *incausth* (czyt. *inkaust*).

Głoska **g** jest zapisywana przez **g**, np. 62. *garbąrsz* (czyt. *garbarz*), 143. *wągyelnycza* (czyt. *węgielnica*), 157. *zeglyarz* (czyt. *żeglarz*); w wygłosie przez **k**: 37. *brok* (czyt. *brog*), 63. *rarok* (czyt. *rarog*), 175. *thwarok* (czyt. *twarog*).

Głoska **χ** jest zapisywana przez **ch**, np. 49. *vycher* (czyt. *wicher*), 58. *chalupa* (czyt. *chalupa*), 151. *wyerczoch* (czyt. *wiercioch*), 214. *chwyolek* (czyt. *chwijolek*).

Głoska **γ** jest zapisywana przez **h**: 86. *hethman* (czyt. *hetman*).

5.2. Fonetyka

W zabytku liczba interesujących zjawisk fonetycznych nie jest znaczna, ale nieco uwagi warto poświęcić regionalizmom, które zdają się potwierdzać północno-zachodniopolskie pochodzenie zabytku.

W *Brewilogu* obok hasła 214. *Viola* glosator zapisał *chwyolek* (czyt. *chwijolek*), regionalny wariant formy *fijolek*. W odróżnieniu od przejścia $\chi v' - w f'$, typowego dla średniowiecznych zabytków pochodzących z Małopolski i Mazowsza (por. Taszycki 1947: 41), odwrotny proces jest słabiej udokumentowany w zabytkach XV–XVI w.¹⁶³ Jako że *fiolek* jest zapożyczeniem (por. łac. *viola*) i obecność nagłosowego *f*- nie wynika z uproszczenia artykulacji, formę *chwijolek* można traktować jako hiperpoprawną¹⁶⁴ bądź, jak objaśnia Jan Rozwadowski, przejaw zbliżonej artykulacji $\chi v'$ oraz f^{165} w staropolszczyźnie z tendencją do wymowy bezdźwięcznej na południu kraju, zaś dźwięcznej w Wielkopolsce, na Kujawach i Pomorzu (por. Bargieł 1969: 93). W źródłach gwarowych poświadczania leksemu *fiolek* w odmianie z nagłosowym $\chi v'$ - (tj. *chwiołek*, *chwiołek*, *chwialek*, *chwijalek*, *chwielek*, *chwilek*) również pochodzą głównie z Wielkopolski i Kujaw (por. SGP PAN VII 535–537).

Charakterystyczne dla Wielkopolski, Mazowsza i Kujaw utrzymanie grupy głoskowej -*ev*- po spółgłosce miękkiej lub zmiękczonej (w opozycji do -*ov*- w Małopolsce i na Śląsku) w końcówce celownika l. poj. i w przymiotnikach na -*ovyi* // -*ewyi* (por. Kuraszkiewicz 1951; Bargieł 1969: 21–22) w *WokSand* jest udokumentowane jednym przykładem przymiotnika dzierżawczego 99. *smiewy* (czyt. *źmiewy*).

Przejście nagłosowego *ja*- w *je*-, występujące w staropolszczyźnie głównie w dialektach północnej części Polski (por. Taszycki 1934), z dodatkowym zwężeniem

¹⁶³ Jedyne poświadczenie formy *chwijolek* w SXVI pochodzi z *Lutni na wesele... Jerzego Chodkiewicza...* Michała Witosławskiego, „studenta Akademiej Wileńskiej”, z 1594 r.

¹⁶⁴ Inne poświadczenia wyrazów obcego pochodzenia z hiperpoprawnym $\chi v'$ - zamiast *f*- to np. *chwigiel* ('figiel', por. średn. łac. *vigiliae*) oraz *chwalszywy* ('falszywy') (przykłady za: Łoś 1922: 186; Bargieł 1969: 91).

¹⁶⁵ „Na gruncie polskim rozwinęło się w st. języku nowe zastępstwo obcego *f*, a mianowicie przez *chw*, ale tylko dialektycznie. Wywołaną zaś została ta substytucja przez to, że w st. języku bardzo pospolicie wymawiano *chw* widocznie jak *f*. Był to jednak objaw tylko dialektyczny, albo może polegał tylko na niestarannej wymowie potocznego życia i z biegiem czasu zniknął z języka kulturalnego zupełnie: *chw* pozostało jako takie (wymawiane przeważnie *chf*), zaś *f* (obce przeważnie) również zostało jako takie” (Rozwadowski 1923: 187–188).

artykulacji do *ji-* (por. Urbańczyk 1962b: 25), jest poświadczone w wyrazie 17. *gyrzmō* (czyt. *jirzmō*)¹⁶⁶.

Z kolei w wyrazie 215. *wyesczorka* (czyt. *wieszczorka*) oprócz przejścia *ja-* w *je-* w nagłosie pojawia się również protetyczne *v-*¹⁶⁷. W zabytkach staropolskich forma z *vie-* zamiast *ja-* została udokumentowana tylko w *mamotreckie lubińskim* (*wesczerzyce*, czyt. *wieszczerzyce* – por. Sstp III 123, hasło *Jaszczeryca*), w SXVI nie jest poświadczona. W materiałach gwarowych użycia protetycznego *v-* przed *i-* w formach *wieszczerzyca*, *wjeszczerzyca*, *wieszcórka*, *wjeszcórka*, *wieszczurka*, *wjeszczurka*, *wjeszczóra* ‘jaszczurka’ są notowane na Kaszubach wraz z terenem słowińskim, w Borach Tucholskich i części Krajny wraz z północno-zachodnią częścią Wielkopolski (por. Handke 1972: 96; kartoteka SGP PAN).

Pod względem fonetycznym polskie słownictwo w kodeksie BDS 431 ma zatem typowe cechy dialektu wielkopolskiego. Jedynym wyjątkiem jest kwestia nosowości zaimków (zwrotnego oraz formy biernika I. poj. zaimka *ja*). W wokabularzu w obu poświadczeniach zaimka zwrotnego przy czasowniku ma on postać odnosowioną *sie*: 100. *rosnamięczył szyć vel rozszrewnył szyć w sobye* (czyt. *roznamięcił sie vel rozszrewił sie w sobie*). Wprawdzie trudno jednoznacznie interpretować pisownię zaimka *mię* w zepsutym polskim tłumaczeniu hasła 101. *Habe me promotum populo*, ale jeśli zapis **wsnanu mye ludv* poprawić w transkrypcji na *<mię> mie w uznaniu ludu*, to także i to poświadczenie świadczyłoby o odnosowionej wymowie zaimka przy czasowniku.

Stosowanie form zaimków *mie*, *cie*, *się* w połączeniach z czasownikiem obok form *mię*, *cię*, *się* przy przyimkach było niegdyś wspólne wszystkim dialektom polskim oprócz mazowieckiego, ale stopniowo oboczność ta zacierала się. Najdłużej utrzymywała się w Małopolsce, zaś w Wielkopolsce już w początkach XV w. zaczęto stosować formy *mię*, *cię*, *się* niezależnie od pozycji zaimka, choć proces zrównywania form nie przebiegał równocześnie we wszystkich gwarach tego regionu. Formy zaimków *mie*, *cie*, *się* w pozycji przyczasownikowej są notowane w rotach pyzdrowskich, a sporadycznie także w kościańskich, gnieźnieńskich i łęczyckich z początku XV w. W wielkopolskich tekstach schyłku XV i początku XVI w. dominują formy *mię*, *cię*, *się* niezależnie od pozycji zaimka, jednak na początku XVI w. w języku literackim przejściowo ponownie upowszechnia się zwyczaj odróżniania *mię||mie*, *cię||cie*, *się||się* pod wpływem druków krakowskich. Ostatecznie przetrwały tylko formy z *-ę*, jako zgodne z wymową mazowiecką, która w dobie średniopolskiej zaczęła wywierać większy wpływ na ogólnopolską polszczyznę kulturalną (por. Kuraszkiewicz 1956: 271–280).

Maria Bargieł, która analizowała dialektalne różnicowanie fonetyczne zabytków rękopiśmiennych I. poł. XVI w., stwierdziła występowanie zapisów świadczących o odnosowionej wymowie zaimków po czasowniku w rotach poznańskich i *Modlitewniku* Ptaszyckiego (ok. 25% poświadczeń). Prawdopodobnej przyczyny ich obecności badaczka upatruje w rozwoju wewnętrznym dialektu wielkopolskiego. „Formy z *-e* występują (choć w mniejszym procencie) także po przyimku, a ponadto w *Księgach poznańskich* są zapisy świadczące o rozpoczętym procesie osłabienia i zaniku rezonansu nosowego *ę* wygłosowego i w innych formach wyrazowych)” (Bargieł 1969: 75). W wypadku

¹⁶⁶ Ponadto zwężenie artykulacji samogłoski *e-* jest widoczne w wyrazie 16. *birzmō* (‘bierzmo, belka’). Prawdopodobnie wyrazy *birzmō* i *jirzmō* zostały zestawione intencjonalnie (ze względu na podobieństwo brzmieniowe polskich odpowiedników) w sąsiadujących ze sobą hasłach *WokSand*.

¹⁶⁷ Głosy *wieszczorka* i *chwijolek* pochodzą najpewniej od tej samej ręki, która poza tymi dwoma zapisami na k. 240v (L1v) nie zostawiła innych śladów w kodeksie (por. *Fot. 6.*). W II części wokabularza znajduje się druga odmianka wyrazu *jaszczorka* (140. *iaszczorka*).

zaimków *mie* i *sie* w *WokSand* zapis fragmentu biblijnego wraz z tłumaczeniem być może odpowiada pisowni cytowanego oryginału, nie zaś wymowie autora II części słowniczka, pisarz oznaczał bowiem nosowość samogłosek.

Z cech ponadregionalnych wypada odnotować zachowanie grupy *ir* pochodzącej z *ǵ, która w *WokSand* jest poświadczona w dwóch zapisach (oba tej samej ręki) – 68. i 211. *pasirb*. Przejście *ir* w *er* przed spółgłoskami wargowymi i tylnojęzykowymi – jednolite dla całej Polski – rozpoczęło się w 2. poł. XV w. i trwało przez cały XVI w. (por. Bargiel 1969: 45). Natomiast w wyrazie 81. *żerzec* (*žeřec*) zaszło już przejście samogłoski *y* pochodzącej z *jeru* w *e* przed spółgłoską *ř* (por. *žyrzec* – forma notowana od początku XV w.).

W *WokSand* występuje również przykład uproszczenia grupy spółgłoskowej w śródgłosie polegającego na opuszczeniu spółgłoski *r*: 194. *kaczma* ('karczma') (por. Łoś 1922: 184–185).

5.3. Fleksja

Formy fleksyjne polskich wyrazów w *WokSand* są dość różnorodne, jak na materiał zapisany w słowniku, nie wykazują jednak żadnych osobliwości.

Większość polskich rzeczowników ma formę dostosowaną do łacińskiej podstawy tłumaczenia, zatem przeważnie mianownika l. poj., rzadziej mianownika l. mn., np. 129. *piramides kopce*. W hasłach będących frazami łacińskimi przetłumaczone na polski odpowiedniki występują w formach zależnych, np. 99. *genus viperarum rodzaju źmijewy*¹⁶⁸ – w wołaczcu l. poj. W hasło 39. formę wyrazu *szczebiotaniu*, odpowiadającego łac. *de garritu*, należy zapewne traktować jako miejscownik l. poj.

Przymiotniki, o ile są jednowyrazowymi odpowiednikami wyrazów łacińskich, zapisane są w mianowniku l. poj. r. męs., np. 113. *blaskaty*, 187. *przymowny*; podobnie zsubstantywowany przymiotnik 90. *błądny*. Przymiotniki, które są elementami połączeń wyrazowych, występują w przypadku i rodzaju zgodnym z formą rzeczownika, np. 155. *wielka* i 156. *ślosarska* (por. też omówiony wyżej przykład 99. *rodzaju źmijewy*).

Nieliczne poświadczone w *WokSand* czasowniki zapisane są przeważnie w 1. os. l. poj. czasu teraźniejszego, np. 200. *kwiczę*, 201. *kryram*, albo w bezokoliczniku 50. *przekrzywiać*, i pod względem formy odpowiadają hasłom łacińskim. W tłumaczeniach fraz czasowniki występują w formach osobowych, np. 115. *panny, co w nie sadzają*, 100. *roznamięcił sie... rozrzewnił sie w sobie*.

Ponadto w *WokSand* pojawiają się imiesłowy bierne, np. 10. *poliwany*, 120. *rozpięty*, 171. *utłuszczony*.

5.4. Słowotwórstwo

W zakresie słowotwórstwa w materiale polskim *WokSand* również nie ma osobliwości, a że większość zapisanego w nim słownictwa została uwzględniona w Sstp, opis derywatów rzeczownikowych, przymiotnikowych oraz czasownikowych występujących w tym zabytku można znaleźć w ogólnych opracowaniach (por. Kleszczowa et al. 1996; Kleszczowa 2003; Janowska, Pastuchowa 2005). W tym miejscu wypada jedynie wspomnieć rzeczowniki utworzone za pomocą rzadkich formantów:

¹⁶⁸ Zapewne jest to nawiązanie do cytatu biblijnego: „Progenies viperarum, quis demonstravit vobis fugere a ventura ira”? Mat 3, 7. Tłum.: *Rodzaju jaszczórczy! któż wam pokazał, abyście uciekali od przyszłego gniewu?* (BJW).

-usz: 153. *koniusz* (por. Kleszczowa et al. 1996: 272);

-ula: 80. *picula* od *pica* ‘srom’ (por. Kleszczowa et al. 1996: 173).

W *WokSand* występuje ponadto kilka kompozycji słowotwórczych. Złożenie 196. *trzebiświnia* jest zbudowane z czasownika i rzeczownika z interfiksem *-i-*; 30. *ostro-widz* i 81. *staroswat* z przymiotnika i czasownika z interfiksem *-o-*; 192. *kuchmistrz* z dwóch rzeczowników z interfiksem zerowym (por. Kleszczowa et al. 1996: 359, 362–363, 368).

Jeśli chodzi o materiał pominięty w wydaniu A. Brücknera, a co za tym idzie – nieodnotowany w Sstp oraz w pracach Krystyny Kleszczowej i jej zespołu – na uwagę zasługują następujące rzeczowniki:

132. *obara* – derywat od czasownika *obarzać* ‘obwarzać’, utworzony za pomocą derywacji dezintegralnej (ucięcia) o znaczeniu rezultatu czynności (por. Kleszczowa et al. 1996: 314–316);

180. *ochlica* – derywat od rzeczownika *ochla*, utworzony za pomocą formantu *-ica* w funkcji strukturalnej o znaczeniu synonimicznym do podstawy (por. Kleszczowa et al. 1996: 49–51);

181. *schowa* – derywat od czasownika *schować*, utworzony za pomocą derywacji dezintegralnej (ucięcia) o znaczeniu miejsca (por. Kleszczowa et al. 1996: 329–330);

Wyrazy 122. *swaczyna*, 144. *pantofla*, 172. *skryptural* i 202. *ungielt* jako zapożyczenia uznane zostały za niemotywowane. Niemotywowany jest również rzeczownik 128. *skal*.

5.5. Leksyka

A. Brückner, podsumowując materiał leksykalny zapisany w *WokSand*, stwierdził, że „słowniczek zawiera kilka nieznanych dotąd słów, zresztą same zwykle pozycyje” (1910: 354). Rzeczywiście, wiele haseł wokabularza to powszechnie znane wyrazy, których znaczenie nie zmieniło się przez wieki (np. *chleb*, *poduszka*, *owczarnia* czy *broda*). Hapaksy, takie jak *kurwatura* czy *trzebiświnia*, stanowią zdecydowaną mniejszość materiału. Analiza relacji między łacińską podstawą tłumaczenia a jej odpowiednikiem pozwala jednak niekiedy zidentyfikować nowe znaczenia polskich wyrazów opisanych w innych słownikach.

Wyniki badań przedstawiam w podrozdziale 5.5.1., zestawiając definicje wszystkich autosemantycznych wyrazów pospolitych wyekscerpowanych z zabytku. Następnie opisuję antroponyimy (podrozdział 5.5.2.). Poza słownictwem rodzimym, należącym do literackiej odmiany polszczyzny, w *WokSand* występują zapożyczenia i regionalizmy. Poświęciłam im podrozdziały 5.5.3. oraz 5.5.4. Niedostatki ekscerpacji *WokSand* sprawiły, że niektóre słabo poświadczone w polszczyźnie wyrazy odnotowane w tym zabytku umknęły uwadze badaczy. Omówienie najciekawszych przykładów znajduje się w podrozdziale 5.5.5.

5.5.1. Semantyka

Poniższe zestawienie zawiera definicje wszystkich autosemantycznych wyrazów pospolitych zapisanych w *WokSand* oraz glosach do *Brewilogu*. Wzorem Sstp wyrazy zamieszczam w formie podstawowej (uwspółcześnionej) z uwzględnieniem poświadczonych odmianek fonetycznych. Jeśli jednak dany wyraz nie występuje w zabytku w wariantcie uznanym w Sstp za podstawowy, poprzedzam go takim wariantem podanym w nawiasie. Kwalifikatory *bot.* i *zool.* zamieszczam tylko przy definicjach zawierających nazwy gatunkowe roślin i zwierząt. Wiele definicji jest tożsamyh z tymi opublikowanymi w Sstp (w takich wypadkach podaję tom i numer strony, na której znajduje się odpowiedni

artykuł hasłowy). Pozostałe objaśnienia (w tym zmodyfikowane definicje Sstp) pochodzą ode mnie. Zostały opracowane na podstawie innych słowników oraz bazy RPG.

bańka	<i>‘naczynie cyrulickie do spuszczenia krwi’</i>	I 60
basalyk, basyłyk	<i>‘narzędzie do poganiania zwierząt bądź ludzi oraz wymierzania kar cielesnych, bicz z uwiązanymi na końcu kawałkami ołowiu’</i>	
(bierzmo) birzmo	<i>‘belka, tram, drzewo’</i>	I 90
blaskaty	<i>‘zezowaty’</i>	I 98
błędny	<i>‘obląkany’</i>	I 108
blonie	<i>‘rozległa trawiasta równinna’</i>	
bosy	<i>‘mający gołe stopy, nieobuty’</i>	
bóbr	<i>zool. ‘ssak z rodziny bobrowatych, bóbr europejski, Castor fiber’</i>	
broda	<i>‘część twarzy poniżej ust, podbródek’</i>	
brona	<i>‘narzędzie w postaci kratownicy zaopatrzonej w zęby, służące do spulchniania, oczyszczania i rozdrabniania roli po orce oraz do przykrywania ziemią wysianego ziarna’</i>	
bróg	<i>‘stóg zboża lub siana’</i>	I 166
brzoza	<i>bot. ‘drzewo z rodziny brzozowatych, brzoza brodawkowata, Betula pendula L.’</i>	
bukwica	<i>bot. ‘roślina z rodziny jasnotowatych, bukwica zwyczajna, Betonica officinalis L.’</i>	I 177
(but) bot	<i>‘wierzchnie okrycie stopy z grubszą częścią spodnią, zakładane dla ochrony podczas chodzenia’</i>	
bylica	<i>bot. ‘roślina z rodziny astrowatych, bylica pospolita, Artemisia vulgaris L.’</i>	I 208
chałupa	<i>‘nędzny dom’</i>	I 222
chleb	<i>‘pieczywo z mąki i wody (zazwyczaj z dodatkiem zakwasu lub drożdży)’</i>	
chłodnica	<i>‘pomieszczenie przeznaczone do przechowywania zapasów żywności i napojów w niskiej temperaturze’</i>	
ciemierzycza czy czemierzycza	<i>bot. ‘roślina z rodziny melantkowatych, ciemierzycza biała, Veratrum album L.’</i>	I 294
cieplice	<i>‘naturalne ciepłe kąpielisko’</i>	I 197
cietrzew	<i>zool. ‘ptak z rodziny kurowatych, cietrzew zwyczajny, Lyrurus tetrix’</i>	I 306
co	zaimek względny po członie określającym w funkcji przypadku zależnego, wskazuje na to, że obiekt, o którym mowa w zdaniu nadrzędnym, ma cechę scharakteryzowaną w zdaniu podrzędnym	
czop	<i>‘kolek do zatykania beczki’</i>	I 394
éma	<i>‘wielkie mnóstwo, zastęp, legion’</i>	I 437
ćwiertnia czy czwiertnia	<i>‘czwarta część jakiejś jednostki miary przedmiotów sypkich, np. korca (zmiennej wielkości)’</i>	I 439

(darní) darn	<i>‘ziemia pokryta roślinami zielnymi, przerośnięta gęstym spletem ich korzeni’</i>	
dawno	<i>‘znacznie wcześniej, kiedyś w przeszłości’</i>	
dęga	<i>‘pręga, szrama, blizna’</i>	II 49
długo	<i>‘przez długi czas’</i>	
(dłuto) dłóto	<i>‘narzędzie składające się z długiego metalowego ostrza umocowanego na drewnianym trzonku, używane do żłobienia wgłębień i otworów w drewnie czy kamieniu’</i>	
donica	<i>‘głęboka gliniana misa’</i>	
drożdża	winne drożdże <i>‘kamień winny, osad w beczkach z winem’</i>	II 190
(facelet) facylet	<i>‘chustka do obcierania twarzy’</i>	II 353
(fiółek) chwijołek	bot. <i>‘roślina z rodziny fiołkowatych, fiółek wonny, Viola odorata L.’</i>	
forleba	<i>‘wystający okap dachu nad wejściem do budynku, ganek’</i>	
garbarz	<i>‘rzemieślnik zajmujący się wyprawianiem skór’</i>	
garnek	<i>‘naczynie do gotowania’</i>	
garść	<i>‘dłoń złożona w sposób umożliwiający zaczerpnięcie czegoś sypkiego’</i>	
giezek	<i>‘owad z rodziny gzowatych, którego larwy pasożytują na zwierzętach gospodarskich’</i>	
głaskać	<i>‘delikatnie przesuwać po czymś dłonią’</i>	
głąb	<i>‘krótka, gruba łodyga roślin kapustnych’</i>	
(gołębię) gołąbię	<i>‘młody gołąb, pisklę gołębia’</i>	II 452
grab	bot. <i>‘drzewo z rodziny brzoźowatych, grab pospolity, Carpinus betulus L.’</i>	
graca	<i>‘ręczne narzędzie składające się z metalowego ostrza umocowanego na drewnianym trzonku, służące do odchwaszczania roślin i spulchniania gleby’</i>	
hetman	<i>‘dowódca oddziału, wódz’</i>	II 542
inkaust	<i>‘atrament’</i>	III 32
innochodnik	<i>‘koń idący inochodą, tj. stawiający na przemian obie prawe nogi, potem obie lewe’</i>	III 32
ja	zaimek osobowy, którym osoba mówiąca oznacza siebie	
(jarzmo) jirzmo	<i>‘drewniana rama zakładana na kark zwierzęcia zaprzęzonego do pracy, zwłaszcza wołu’</i>	
(jaszczurka) jaszczórka, wieszczórka	1. zool. <i>‘gad z rodziny jaszczurkowatych, jaszczurka zwinka, Lacerta agilis’</i> 2. <i>‘gad o skórze pokrytej łuskami, uważany za niebezpiecznego dla człowieka, zwłaszcza jadowity wąż’</i>	
jata	<i>‘domek, chata, chałupa’</i>	
jawor	bot. <i>‘drzewo z rodziny mydleńcowatych, klon jawor, Acer pseudoplatanus L.’</i>	
jen	zaimek osobowy, którym osoba mówiąca oznacza obiekt nieuczestniczący w rozmowie <i>‘on’</i>	
kachel	<i>‘gliniane naczynie stołowe lub kuchenne’</i>	

kaplica	<i>‘niewielki budynek lub pomieszczenie przeznaczone do sprawowania kultu religijnego’</i>	
(karczma) kaczma	<i>‘gospoda, dom zajezdny’</i>	
kisać	<i>‘kisnąć, fermentować’</i>	III 280
klin	<i>‘narzędzie w postaci zaostrego kawałka drewna lub metalu, służące do rozłupywania drzewa, do uszczelniania itp.’</i>	III 287
kłoda	<i>‘pień z otworami do zamykania nóg więźnia, dyby, pęta’</i>	III 295
kmin	<i>bot. ‘roślina z rodziny selerowatych, kmin rzymski, Cuminum cyminum L.’</i>	
knap	<i>‘tkacz, sukiennik’</i>	III 305
kobierzec	<i>‘tkanina służąca do przykrycia ściany, łóżka, podłogi, zasłona, narzuta, dywan’</i>	III 306
kołęda	<i>‘podarunek noworoczny dawany około Bożego Narodzenia’</i>	III 316
(komar) komor	<i>zool. ‘owad z rodziny komarowatych, komar brzęczący, Culex pipiens L.’</i>	
komin	<i>‘przewód odprowadzający dym z paleniska’</i>	III 321
(komnata) kownata	<i>‘izba mieszkalna, pokój ogrzewany kominkiem’</i>	
komornik	<i>‘pokojowiec, dworzanin’</i>	III 232
koniusz	<i>‘urzędnik sprawujący zarząd nad stajniami i stadninami królewskimi’</i>	III 330
kopiec	<i>‘wzgórek, wzniesienie, najczęściej sztucznie usypane’</i>	III 341
korab	<i>‘statek, okręt, łódź’</i>	III 344
kosisko	<i>‘stylisko kosy’</i>	III 355
kostka	<i>‘kostka do gry, sześcian lub galka (użyte do gry hazardowej)’</i>	III 356
(krerać) kryrać	<i>‘wydawać krzyk właściwy żurawiowi’</i>	S 1 27
kret	<i>zool. ‘ssak z rodziny kretowatych, kret europejski, Talpa europaea L.’</i>	
(kręgiel) kregiel	<i>‘stożkowaty słupek używany do gry zręcznościowej’</i>	
kropła	<i>‘mała cząstka płynu’</i>	III 391
krój	<i>‘nóż żelazny stanowiący część pługa’</i>	III 394
kuchmistrz	<i>‘kucharz, mistrz kucharski’</i>	III 459
kuchnia	<i>‘pomieszczenie, izba przystosowana do przyrządzania potraw’</i>	III 459
kurwatura	<i>‘łaska biskupia, pastorał’</i>	III 470
kwiczeć	<i>‘wydawać głos charakterystyczny dla świni’</i>	III 477
lesica	<i>‘koszyk, naczynie plecione służące do wyciskania, suszenia sera’</i>	IV 23
lin	<i>zool. ‘ryba z rodziny karpiowatych, lin, Tinca tinca’</i>	
lud	<i>‘ludzie w ogóle, ród ludzki’</i>	IV 73
łaźnia	<i>‘pomieszczenie do kąpania się’</i>	IV 106

łopata	<i>‘ręczne narzędzie składające się z metalowego ostrza umocowanego na drewnianym trzonku, służące do kopania w ziemi lub przrzucania sypkich materiałów’</i>	
łoże	<i>‘rama łóżka’</i>	
łysica	<i>zool. ‘ptak z rodziny chruścieli, łyska, Fulica atra’</i>	
mamka	<i>‘położna’</i>	IV 159
masztalerz	<i>‘stajenny, dozorca stajni’</i>	IV 167
miedza	<i>‘granica, najczęściej pas niezoranej ziemi rozdzielający dwa obszary, czasem pokryty zaroślami, wyposażony w znaki graniczne, niekiedy mający postać bruzdy, skiby, wału, nawet muru’</i>	IV 218
(miejsce) mieśce czy mieśće	<i>‘część płaszczyzny lub przestrzeni celowo wydzielona albo na coś przeznaczona’</i>	IV 120
(miętus) mientus	<i>zool. ‘ryba z rodziny Lotidae, miętus pospolity, Lota lota’</i>	
(miodunka) miodonka	<i>zool. ‘owad z rodziny szarańczowatych, szarańcza wędrawna, Locusta migratoria’ czy też ‘bliżej nieokreślona roślina zielna’</i>	
motyka	<i>‘ręczne narzędzie składające się z metalowego ostrza umocowanego na drewnianym trzonku, służące do odchwaszczania roślin i spulchniania gleby’</i>	
motyl	<i>‘owad mający dwie pary błoniastych skrzydeł, żywiący się nektarem’</i>	
nogieć	<i>‘nicpoń, ladaco’</i>	
obara	<i>‘miejsce na drzewie sosnowym oblane żywicą, drewno przesycone żywicą używane jako podpałka’</i>	
obrus	<i>‘kawał płótna używany podczas posiłków do przykrywania stołu, wycierania rąk itp.’</i>	
ochlica	<i>‘szczotka do czesania lnu’</i>	
ochotny	<i>‘życzliwy, przyjazny, laskawy, uprzejmy’</i>	V 404
ognisko	<i>‘miejsce przeznaczone do rozpalania ognia, palenisko’</i>	
okręt	<i>‘drewniana konstrukcja służąca do pływania po wodzie, przeznaczona do przewozu ludzi i towarów, statek’</i>	
oponcza	<i>‘rodzaj okrycia, płaszcz chroniącego przed zimnem, deszczem’</i>	V 607
ostrowidz	<i>zool. ‘ssak z rodziny kotowatych, ryś euroazjatycki, Lynx lynx’</i>	
owczarnia	<i>‘pomieszczenie dla owiec’</i>	V 703
panew	<i>‘metalowe naczynie kuchenne służące do smażenia i pieczenia, ronderek, patelnia itp.’</i>	
panna	<i>‘przrząd służący do unieruchamiania szyi i kończyn przestępcy podczas wymierzania kary, kajdany lub dyby’</i>	
pantofla (pasierb) pasirb	<i>‘rodzaj lekkiego, miękkiego obuwia’</i> <i>‘syn męża albo żony z poprzedniego małżeństwa’</i>	VI 43

(pędzel) pynzel	<i>‘narzędzie składające się z pęku włosia umocowanego na drewnianym trzonku, służące do równomiernego pokrywania powierzchni płynami bądź maziami’</i>	
picuła	<i>‘stręczyciel do nierządu’</i>	VI 82
piec	<i>‘urządzenie, w którym pali się ogień, służące do ogrzewania pomieszczeń i do gotowania’</i>	
piekarz	<i>‘rzemieślnik zajmujący się wypiekaniem chleba’</i>	
piłsnianka	<i>‘pantofel sukienny, pilśniowy’</i>	VI 135
piła	<i>‘ręczne narzędzie metalowe z zębatym ostrzem, służące do przecinania twardych materiałów’</i>	
piłka	<i>piłka ślusarska ‘ręczne narzędzie do obrabiania metali, pilnik ślusarski’</i>	
piołun	<i>bot. ‘roślina z rodziny astrowatych, bylica piołun, Artemisia absinthium L.’</i>	
piwnica	<i>‘pomieszczenie, najczęściej pod budynkiem, służące do przechowywania zapasów żywności i napojów, spiżarnia’</i>	VI 145
plócica	<i>zool. ‘ryba z rodziny karpiowatych, płoć, Rutilus rutilus’</i>	
podolek	<i>‘kraj, dolny brzeg szaty’</i>	
poduszka	<i>‘część pościeli podkładana pod głowę, płócienny worek wypchany miękkim puszystym materiałem, najczęściej pierzem’</i>	
poliwać	<i>(o naczyniu glinianym) ‘pokrywać polewą, szkliwić’</i>	VI 349
przedmieście	<i>‘osada, teren, posiadłość poza obrębem murów miejskich’</i>	VII 121
przekrzywić	<i>‘przechylać, przeginać na bok’</i>	VII 142
przymowa	<i>‘nagana, słowna obraza’</i>	VII 306
przymowny	<i>‘uszczypliwy, obraźliwy’</i>	VII 306
pustka	<i>‘spustoszone miejsce’</i>	VII 397
puzdro	<i>‘futerak na łuk lub strzały’</i>	
raróg	<i>zool. ‘ptak drapieżny z rodziny sokołowatych, Falco cherrug’</i>	
rodzaj	<i>‘zbiór ludzi mających wspólne pochodzenie i cechy’</i>	
rozmoczyć	<i>‘namoczyć, nasycić płynem, uczynić coś miękkim przez zanurzenie w płynie, też rozpuścić, roztopić’</i>	
roznamięcić się	<i>‘wzruszyć się, rozczulić się’</i>	
rozpiąć	<i>‘rozpostrzeć, rozłożyć, rozciągnąć’</i>	
rozrzewnić się	<i>‘wzruszyć się, rozczulić się’</i>	
ryba	<i>‘zwierzę żyjące w wodzie, oddychające skrzelami, poruszające się za pomocą płetw’</i>	
rynna	<i>‘drewniane lub metalowe koryto służące do prowadzenia wody’</i>	VIII 64

sadzać	sadzać w pannę <i>‘zakuwać skazańca w dyby, w kajdany’</i>	
sanie	<i>‘pojazd na płozach do jeżdżenia po śniegu’</i>	VIII 123
schowa	<i>‘kryjówka, schówek’</i>	
siebie	zaimek zwrotny używany w przypadkach zależnych, a odsyłający do podmiotu	VIII 165
skął	~ wieloznaczne z powodu braku kontekstu	
skryptałał	<i>‘nożyk do temperowania piór i rozcinania papieru’</i>	
ślójek	<i>‘małe naczynie służące do przechowywania maści itp., słoik’</i>	VIII 278
sprawiać	sprawiać ryby <i>‘oczyszczać ryby z łuski i wnętrzości, przygotować je do sporządzenia potrawy’</i>	VIII 362
staroswat	<i>‘gospodarz wesela’</i>	VIII 420
stęchlina	<i>‘woń zgnilizny’</i>	VIII 441
stołek	<i>‘mebel służący do siedzenia, przeznaczony dla jednej osoby’</i>	
strug	<i>‘narzędzie stolarskie złożone z metalowego ostrza w drewnianej obudowie, służące do wyrównywania powierzchni drewna, hebel’</i>	
stypa	<i>‘poczęstunek po pogrzebie, uczta pogrzebowa, uroczystość ku czci zmarłych’</i>	VIII 499
swaczyna	<i>‘lekki posiłek popołudniowy, podwieczorek’</i>	
synowica	<i>‘córka brata w stosunku do stryja’</i>	VIII 523
szczebiotanie	<i>‘odgłos wydawany przez małe ptaki, świergotanie’</i>	
szkudła	<i>‘deska do pokrywania dachu, gont’</i>	VIII 566
szpak	zool. <i>‘ptak z rodziny szpakowatych, szpak, Sturnus vulgaris’</i> ~ jako odpowiednik łac. <i>psittacus</i> <i>‘papuga’</i>	
(szpital) śpital	<i>‘przysłup dla ubogich chorych’</i>	VIII 578
(szron) śron	<i>‘osad lodowy powstały z zamarniętej mgły, też śnieg przymarznięty do gałęzi drzew’</i>	VIII 579
szthczky!	wyraz nieodczytany	
śląd	<i>‘posiadłość ziemską odziedziczona po przodkach, miara powierzchni pola wynosząca ok. 14 ha lub pole o tej powierzchni’</i>	
(ślusarski) ślosarski	piłka ślosarska <i>‘ręczne narzędzie do obrabiania metali, pilnik ślusarski’</i>	IX 19
śmieci	<i>‘odpadki, resztki, pozostałości, nieczystości’</i>	IX 22
śniadanie	<i>‘posiłek poranny, lekki posiłek przed obiadem’</i>	IX 32
świegot	<i>‘krótkie, wysokie dźwięki wydawane przez ptaka, szczebiot, świergot’</i>	

talerz	<i>‘okrągłe naczynie stołowe, płaskie lub z wgłębieniem, przeznaczone do podawania i spożywania potraw’</i>	
tanecznik	<i>‘tancerz’</i>	IX 117
tarcica	<i>‘nieobrobiona deska’</i>	
(tarka) tarłka	<i>‘przyrząd do rozdrabniania pieprzu i innych ziaren’</i>	
trąba	<i>‘instrument muzyczny dęty blaszany’</i>	
trzebiświnia	<i>‘ten, kto kastruje świnię’</i>	IX 199
trzewik	<i>‘rodzaj lekkiego obuwia’</i>	
twaróg	<i>‘świeży ser otrzymywany z podgrzanego zsiadłego mleka, uformowany kawał takiego sera’</i>	IX 233
twierdza	<i>‘miejsce umocnione, obronne, obóz umocniony, dwór obronny, gród warowny’</i>	IX 234
ungiełt	<i>‘podatek od obrotów handlowych’</i>	
usta	<i>‘obrzeże jamy ustnej, wargi’</i>	
utłuścić	<i>‘pokryć, nasycić tłuszczem’</i>	
uznanie	<i>‘identyfikacja kogoś, zorientowanie, uświadomienie sobie, kto to jest’</i>	IX 500
warkocz	<i>‘splecione długie włosy’</i>	X 44
wazka czy faska	<i>‘głębokie naczynie stołowe bez uchwytych służące do podawania potraw, misa’</i>	
wdowiec	<i>‘mężczyzna, którego żona umarła’</i>	X 65
wezgłowie	<i>‘poduszka’</i>	X 89
węborek	<i>‘naczynie do noszenia wody, wiadro’</i>	X 94
węgielnica czy wągielnica	<i>‘przyrząd mierniczy do wyznaczania kątów prostych, kątownik’</i>	
wicher	<i>‘silny, gwałtowny wiatr’</i>	
wiecha	<i>‘rozgałęziony czubek drzewa, rosocha’</i>	X 126
wiecheć	<i>‘zwitek, mała wiązka słomy, siana itp.’</i>	X 126
wielki	<i>‘duży, znaczny pod względem rozmiarów, zasięgu’</i>	X 162
wiercioch	<i>‘tłuczek do moździerza’</i>	X 182
wiertel	<i>(w odniesieniu do ciał sypkich) ‘czwarta część korca’</i>	X 187
winny	<i>‘związany z winem, tj. napojem z winogron’</i>	X 232
wojski	<i>‘urzędnik ziemski sprawujący w czasie pospolitego ruszenia pieczę nad rodzinami i mieniem szlachty’</i>	X 284
wpleść	<i>‘plotać, włączyć coś, wciągnąć nowe pasmo w plecionkę’</i>	X 313
wstęga	<i>‘pasek tkaniny lub skóry służący do wiązania’</i>	X 367
wstępień	<i>‘lekkie obuwie niezakrywające wierzchu stopy, sandał’</i>	X 367
wyбір	<i>‘podjęcie decyzji w sprawie wyznaczenia na jakieś stanowisko kogoś spośród wielu kandydatów’</i>	

wywnętrzać	‘wyjmować wnętrzości, patroszyć’	X 586
zamsz	‘miętko wyprawiona skóra z obu stron włochata’	XI 131
(zasiąść) zasięść	zasięść miejsce ‘zająć na długo określony fragment przestrzeni, osiedlić się’	
zaszyjkowanie	‘uderzenie, cios w szyję, w kark’	XI 214
zawora	‘zasuwa, rygiel u drzwi’	XI 243
zwadliwy czy swadliwy	‘skłonny do kłótni, sprzeczki, kłótlivy, swarliwy’	XI 495
żeglarz	‘ten, kto żegluje, kieruje łodzią i nadaje jej bieg’	
żerzec	‘starosta weselny, gospodarz wesela’	XI 587
(żmija) żmija	‘jadowity wąż o płaskiej, trójkątnej głowie’	
(żmijowy) żmijewy	‘pochodzący od żmii’	XI 588
żołna	zool. ‘ptak z rodziny żołą, żołą, <i>Merops apiaster</i> ’	
żółw	‘gad mający tułów pokryty kostno-rogowym pancerzem’	

5.5.2. Nazwy własne

Poza apelatywami w *WokSand* występują nieliczne nazwy własne – cztery łacińskie imiona męskie wraz z polskimi odpowiednikami, ułożone parami w hasłach 83.–84. oraz 97.–98.: *Ignacius Żegota*, *Erasmus Bi<a>lota*, *Zacheus Zawisza*, *Bonifacius Bożęta*.

A. Cieślíkowa, przywołując antroponimy zapisane w *WokSand* w pracy na temat związków imion *Żegota* i *Ignacy* oraz *Lasota* i *Sylwester* w staropolszczyźnie, zwróciła uwagę na to, że imiona *Bilota, *Zawisza* i *Bożęta* jako odpowiedniki obcych imion *Erazm*, *Zacheusz* i *Bonifacy* „wykazują brak zależności semantycznej” (1980: 122). Podane przez badaczkę przykłady doraźnych zrównań imienia obcego z rodzimym, pochodzące z innych zabytków XV w., przeważnie mają charakter tłumaczeń: *Sylwester* – *Lasota*, *Feliks* – *Szczesny*, *Lupus* – *Wilk*, *Teofil* – *Bogumił*, *Bonifacy* – *Dobrogost*, *Metody* – *Strachota* (por. Cieślíkowa 1980: 120).

O doborze odpowiedników imion w *WokSand*, poza konwencjonalnym zestawieniem 83. *Ignacius* – *Żegota*¹⁶⁹, z pewnością nie decydowały skojarzenia semantyczne. Wprawdzie łacińskie imię *Bonifacius*¹⁷⁰ ma uchwytny metaforyczny związek z *Bożęta* w kontekście religijnym, ale gdyby celem pisarza było podanie jak najtrafniejszego przekładowego odpowiednika wyrazu hasłowego, należałoby raczej oczekiwać użycia przezeń złożenia z członem *Dobr-* (np. *Dobrżęta*), a nie *Bog-* (por. SEMSNO I 14, 52). Jeszcze mniej jasna jest motywacja zestawienia *Zacheus*¹⁷¹ z *Zawisza*¹⁷², być może w tym wypadku jakąś rolę odegrało pewne podobieństwo brzmieniowe obu imion. Jeśli chodzi o wyraz *Bilota, zapewne jest to zniekształcony przez pisarza *WokSand* zapis *Bi<a>lota*¹⁷³, zatem

¹⁶⁹ Pochodzenie łac. *Ignacius* jest niewyjaśnione, choć etymologia popularna łączy to imię z łac. *ignis* ‘ogień’ (por. SEMSNO II 55). *Żegota* to derywat od czasownika *zec* (SEMSNO I 374).

¹⁷⁰ Od *bonum* ‘dobro’ i *fatum* ‘wróżba, los’, później skojarzone z czasownikiem *facio* ‘czyścić, robić’ (por. SEMSNO II 23).

¹⁷¹ Łac. *Zachaeus* pochodzi od hebr. *zakkaj* ‘czysty, błyszczący, bez winy’ (SEMSNO II 139).

¹⁷² Derywat od czasownika *zawiścić* ‘odczuwać zazdrość, zawiść, zazdrościć’ (SEMSNO I 363), ewentualnie od *zawić* (por. Cieślíkowa 1996: 75–78).

¹⁷³ Por. SEMSNO I 8; czes. *bělota* ‘białość, biel’.

derywat przymiotnika *biały* (por. staropolskie imiona odprzymiotnikowe *Czarnota*, *Młodota*, *Mokrota*). Także i tym razem polski wyraz nie odpowiada pod względem semantycznym objaśnianemu imieniu obcemu *Erasmus*¹⁷⁴. A. Brückner zauważył, że w piśmiennictwie staropolskim częstszym odpowiednikiem imienia *Erazm* był *Niemierza* (por. 1910: 355), zaś Adam Wolff podał przykłady zamiennego używania obu imion w odniesieniu do tej samej osoby w zabytkach mazowieckich z XVI w. (por. 1955: 79).

Zestawienie przez pisarza *WokSand* czterech obcych imion pochodzenia judeochrześcijańskiego z czterema polskimi imionami odapelatywnymi bez wątplenia było intencjonalne, nie jest jednak jasne, jakie przesłanki kierowały doborem poszczególnych antroponimów ani z jakiego źródła zostały zaczerpnięte. Prawdopodobnie substytucja miała charakter arbitralny.

5.5.3. Zapożyczenia

W materiale *WokSand* przeważają wyrazy odziedziczone z prasłowiańskiego, występuje jednak również nieco zapożyczeń. Podaję tylko informację o języku, z którego bezpośrednio pochodzi zapożyczenie. O ile nie zaznaczono inaczej, źródłem ustaleń jest rubryka *Pochodzenie* w hasłach WSJP PAN:

- germanizmy: *forleba*¹⁷⁵, *garbarz*, *graca*, *hetman*, *kachel* (por. SJPDor III 455)¹⁷⁶, *knin*, *komin*, *kregiel*, *kuchmistrz*, *kuchnia*, *masztalierz*, *panew*, *pynzel* (‘pędzel’), *rywna*, *śpital*, *talerz*, *ungiel* (por. DWG XXIV szp. 737), *wiertel* (por. SJPDor IX 1066), *żeglarz*, zapewne też *knap*¹⁷⁷;
- łacynizmy: *kołęda*, *kurwatura*, *stypa*, w tym zapożyczenia z łaciny średniowiecznej: *facylet* (por. Sztyber 2022), *inkaust*, *skryptura*¹⁷⁸;
- orientalizmy: (ze średniotureckiego) *basatyk*, (z kipczacko-tureckiego) *kobierzec*, (z osmańsko-tureckiego) *opończa*, być może także *warkocz*;
- bohemizmy: *bot*, *kaplica*, *puzdro* (por. SJPDor VII 755), *swaczyna*¹⁷⁹ (por. SJPDor VIII 935);
- italianizm: *pantofla*¹⁸⁰.

¹⁷⁴ Łac. *Erasmus* pochodzi od gr. *erasmos* ‘miły, wdzięczny, upragniony’ (SEMSNO II 35).

¹⁷⁵ Z średnio-wysoko-niemieckiego *vorlaube* ‘otwarty ganek budynku, weranda’ (por. DWG XXVI szp. 1256). Wyraz *forleba* nie jest notowany w SXVI, SXVII–XVIII, SJPL, SW, SJP-Dor. W Sstp jedyne poświadczenie pochodzi z *WokPet* I, gdzie *forleba* jest odpowiednikiem łac. *prostralobium*. W *WokSand* wyraz zapisano dwukrotnie – jako odpowiednik łac. *grunda* i *subgrunda* (hasła 169. i 85.). Oba zostały objaśnione w *Brewilogu* (to drugie jako podhasło).

¹⁷⁶ Podstawowa definicja wyrazu *kachel* to ‘kafel piecowy’, jednak w *WokSand* chodzi o ‘naczynie gliniane’. W podobnym znaczeniu wyraz ten jest używany w kaszubszczyźnie ‘jakakolwiek miska gliniana’ (por. SGK II 119).

¹⁷⁷ Andrzej Bańkowski przypuszcza, że może to być niemiecka forma dialektalna występująca na Śląsku, o zawężonym znaczeniu (‘sukiennik’) w stosunku do średnio-wysoko-niemieckiego i staroczeskiego ‘młodzieniec, czeladnik’ (por. SEBań I 728).

¹⁷⁸ ‘Nożyk do temperowania piór i rozcinania papieru’ (por. SŁŚP VIII szp. 807; SJPL V 300).

¹⁷⁹ We współczesnej polszczyźnie jest to regionalizm śląski.

¹⁸⁰ W polszczyźnie utrwalił się germanizm *pantofel*.

5.5.4. Regionalizmy

Oprócz słownictwa należącego do polszczyzny ogólnej przełomu XV–XVI w. w *WokSand* występują pojedyncze przykłady wyrazów, które już w owym czasie miały ograniczony zasięg terytorialny, tj. dialektyzmów historycznych.

Znamienne jest użycie przez pisarza I części *WokSand* wyrazu *ślad* jako odpowiednika łacińskiego *mansus* (por. hasło 45.). *Ślad* to jedno ze staropolskich określeń miary powierzchni pola, które miały zasięg regionalny. Jest charakterystyczne dla Wielkopolski, podobnie jak *włoka* dla Mazowsza (por. Sochaniewicz 1929: 90–92). Wymienione nazwy (a także ponadregionalne *źreb*, *dziedzina* czy *dział*) oznaczały pierwotnie całe gospodarstwo – nie tyle wymierzone, ile wyznaczone, wydzielone – posiadłość ziemską odziedziczoną po przodkach¹⁸¹ (por. Szewczyk 1968: 33–35). W innych wielkopolskich zabytkach leksykograficznych *ślad* występuje wraz z synonimicznym określeniem używanym w sąsiedniej dzielnicy Polski. Julian z Kruchowa w wokabularzyku zawierającym słownictwo z przywilejów jako odpowiednik łacińskiego *mansus* podał wyraz *ślad*, zaś na liście wyrazów, których polskie odpowiedniki się rymują, zamieścił wyraz *włoka*¹⁸². W *WokLub* obok drukowanego hasła *mansus* (por. k. 79v) zestawiono dwie polskie nazwy: na prawym marginesie *ślad*, zaś na lewym *vel włoka* (oba zapisy pochodzą od tej samej ręki).

Za niewątpliwe regionalizmy północno-zachodniopolskie należy uznać formy *chwijolek*, *ochlica* i *wieszczorka*, które w XIX–XX w. notowane były w tym samym znaczeniu co w *WokSand* w źródłach wielkopolskich, kujawskich czy kaszubskich. Do tej grupy można jeszcze zaliczyć kilka innych leksemów o nieco mniej wyrazistym zasięgu geograficznym. W XV w. leksem *węborek* miał kilka poświadczeń w zabytkach wielkopolskich (por. Sstp X 94), zaś *szkudła* także jedno w księgach sieradzkich (por. Sstp VIII 566), natomiast w źródłach gwarowych *szkudła* i *węborek* poza Wielkopolską występują także na Kaszubach i Śląsku (por. MSGP; MAGP I cz. II 14–15, II cz. II 122). Z kolei *swaczyna* (z najstarszym poświadczeniem w *WokSand*) i *wiertel* (licznie poświadczony w XV-wiecznych zabytkach wielkopolskich i małopolskich, por. Sstp X 187) są obecnie notowane wyłącznie w dialekcie śląskim (por. MAGP III cz. II 100; kartoteka SGP PAN)¹⁸³, a *schowa* (również z najstarszym poświadczeniem w *WokSand*) – tylko w kaszubszczyźnie. Występowanie określonych archaizmów leksykalnych na dwóch odizolowanych, peryferyjnych obszarach, jakimi są Kaszuby i Śląsk, jest „rezultatem kurczenia się dawnych szerszych zasięgów wyrazowych” (Popowska-Taborska 2001: 259) w stosunku do stanu z epoki staropolskiej.

Cechy fonetyczne (omówione w podrozdziale 5.2.) oraz leksykalne *WokSand* wskazują dość wyraźnie na wielkopolskie pochodzenie pisarzy wokabularza oraz glos. Wprawdzie większość z tych cech jest wspólna dla dialektu wielkopolskiego i kaszubszczyzny, jednak konsekwentne używanie w tekście *WokSand* form z *e* ruchomym w mianowniku rzeczowników z sufiksem *-ek* (*chwijolek*, *garnek*, *giezek*, *podolek*, *stolek*, *węborek*) świadczy o tym, że nie jest to zabytek kaszubski (por. Treder 2001: 119).

¹⁸¹ „O ile jednak *dziedzinę* rozumie się jako spadek «z punktu widzenia» przodka (dziada), to *ślad* powinien być traktowany jako spadek «z punktu widzenia» spadkobiercy, potomka” (Szewczyk 1968: 34), czyli *nasłednika*.

¹⁸² O doborze słownictwa w tej części kompilacji w większym stopniu zdecydowały walory brzmieniowe niż semantyka; odnośne pary wyrazów to: *gentamen* – *tloka*; *mansus* – *włoka* (por. Brückner 1892: 493).

¹⁸³ Z racji, że są to dawne zapożyczenia, omówiłam je w podrozdziale 5.5.3.

5.5.5. Omówienie wybranych wyrazów

Basalyk i basyłyk

Formy leksemu *basalyk* pojawiają się w *WokSand* jako odpowiedniki łacińskich wyrazów *cestus* (por. nr 163.) i (dwukrotnie) *pegina* (por. nry 193., 210.), tzn. w II części wokabularza i wśród glos. Ostatni zapis jest szczególnie ciekawy, ponieważ umieszczono go obok drukowanego hasła *Pegina*, co ułatwia określenie jego znaczenia. Hasło *Pegina* w *Brewilogu* zawiera definicję zaczerpniętą z *Catholiconu*¹⁸⁴ wraz z ilustracją materiałową w postaci niedokładnego cytatu z Juwenalisa¹⁸⁵ i jego interpretację¹⁸⁶ w scholiach Cornutusa gramatyka¹⁸⁷. Właściwie w satyrze Juwenalisa występuje wyraz *pegma*. Oznacza on rodzaj maszyny scenicznej używanej w starożytnym teatrze do unoszenia aktorów ponad sceną. W *Catholiconie* (i w słownikach, które na nim bazowały) *pegma* – zniekształcona w *Brewilogu* do postaci *pegina* – oznacza ‘narzędzie do poganiania zwierząt bądź ludzi oraz wymierzania kar cielesnych’ (por. hasła *Plumbata* i *Plumbatus* w SŁSP VIII szp. 684)¹⁸⁸. *Basalyk* (*basyłyk*) jest trafnym odpowiednikiem nazwy tak zdefiniowanego przedmiotu. Drugim źródłem poświadczającym funkcjonowanie tego turcyzmu w polszczyźnie na przełomie XV–XVI w. jest *WokLub*¹⁸⁹.

Zapisy z *WokSand* są o tyle ciekawe, że dokumentują dwa warianty fonetyczne polskiego leksemu, tj. *basalyk* i *basyłyk*. Drugi z nich nie był dotąd notowany w słownikach polszczyzny (por. SXVI i SXVII–XVIII, SJPL, SW, SJPDor). Jak podaje Stanisław Stachowski, wyraz *basalyk* wywodzi się niegdyś od tur. *basalyk*, *basyłyk* ‘coś gniotącego’ (jednak byłaby to wówczas forma bierna od *bas-*, tj. *bas-yl-*, oznaczająca ‘coś zgniecione-go’). Ze względów słowotwórczych i semantycznych bardziej prawdopodobną podstawą jest rekonstruowany wyraz **basulyk* ‘coś, co ma związek z żelazną maczugą; rzecz mająca służyć za maczugę’ (por. SHETJP 55–56). To „derywat z sufiksem *-lyk* od średnio-tureckiego *basu* ‘mała żelazna maczuga’ z drobną zmianą fonetyczną (rodzaj asymilacji) *basulyk* > *basalyk*” (SHETJP 56). Zapis *basyłyk* w *WokSand* może być zatem interpretowany jako inna realizacja procesu asymilacji: *basulyk* > *basyłyk*, która nie utrzymała się w polszczyźnie. Nie można oczywiście wykluczyć błędu pisarza.

Jaszczorka i wieszczorka

W *WokSand* zanotowano kilka polskich nazw gadów. Wśród nich zwraca uwagę *jaszczurka* w dwóch wariantach fonetycznych: nr 140. *jaszczorka* oraz nr 215. *wieszczorka*. Zapisy pochodzą od dwóch różnych rąk – odpowiednio pisarza II części *WokSand*

¹⁸⁴ „Pegma... id est baculus cum massa plumbi in summitate pendente”. Tłum.: *Pegma to kij z kawałkiem ołowiu wiszącym na końcu*.

¹⁸⁵ „Sic pugnas Cilicis laudabat et ictus et pegma et pueros inde ad velaria raptos” (JuvenalLAT: *Satyra IV*, w. 122–123). W przekładzie Jana Sękowskiego: *Cyliksa gladiatora długo potem chwalił i chłopców, co z wyrzutni pod pulap latali* (JuvenalPL 138).

¹⁸⁶ „Tali baculo scenici ludebant”. Tłum.: *Kij, którego używali podczas gry aktorzy teatralni*.

¹⁸⁷ Mowa o umownym określeniu autora komentarzy do satyr Persjusza i Juwenalisa. Nie należy go mylić z *Cornutusem* – tytułem XIII-wiecznej pomocy dydaktycznej ułatwiającej opanowanie rzadkiego słownictwa łacińskiego, zwłaszcza pochodzenia greckiego (por. Jasińska 2021: 133–134).

¹⁸⁸ W SŁSP hasło *Pegma* występuje w innym znaczeniu niż w *Brewilogu*: ‘budowla, konstrukcja’ (VII szp. 224).

¹⁸⁹ *Basalyk* w tym zabytku jest odpowiednikiem wyrazu *cestus*, podobnie jak w *WokSand*.

oraz glosatora karty 240v (L1v) *Brewilogu*¹⁹⁰. Poświadczenia te nie zostały zamieszczone w wydaniu A. Brücknera, zatem polskie wyrazy nie mogły być wykorzystane w Sstp.

Hasło *Jaszczurka* w Sstp (III 123) zawiera trzy cytaty dokumentujące dwie odmianki fonetyczne (*Jaszczórka* i *Jeszczórka* – uwspółcześniona postać główna nie jest poświadczona w materiale) oraz dwa znaczenia. Dla niniejszych rozważań najistotniejsze jest znaczenie 1. ‘jaszczurka zwinka’ (*Lacerta agilis L.*)¹⁹¹. W zabytkach sprzed ok. 1500 r. udokumentowane są ponadto pokrewne słowotwórczo rzeczowniki *Jaszczur* i *Jaszczeryca* (poświadczone odmianki to odpowiednio *Jaszczór* oraz *Jeszczeryca* i *Wieszczeryca*) wraz z przymiotnikowym derywatem *Jaszczeryczy* (por. Sstp III 123). Definicje odpowiednich haseł wskazują na to, że jaszczurki zwinki dotyczą polskie odpowiedniki łacińskich wyrazów *lacerta*, *lacertus*, *vipera* i *viperula*. Relacja semantyczna między wyrazami *lacerta* i *jaszczorka* (oraz pokrewnymi słowotwórczo polskimi rzeczownikami) wydaje się jednoznaczna – mowa o małym, niejadowitym, owadożernym gadzie posiadającym cztery kończyny i długi ogon. Natomiast wyrazy *vipera* oraz *aspis* mogą być również objaśniane polskim odpowiednikiem *żmija* (por. Sstp XI 588).

Na kształt definicji wymienionych powyżej haseł Sstp niewątpliwie miały wpływ ustalenia Józefa Rostańskiego (por. 1900: I 405–406), który analizowane poświadczenia rzeczowników *jaszczur*, *jaszczorka* i *jeszczeryca* odniósł do jaszczurki zwinki (*Lacerta agilis L.*). W większości są to polskie odpowiedniki łac. *lacertus*, w dwóch wypadkach – *vipera*. Badacz zastrzegł jednak w komentarzu, że w grę może wchodzić także żyworódka. Zdaniem J. Rostańskiego użytkownicy analizowanych przezeń słowników z XV i XVI w. prawdopodobnie nie rozróżniali tych dwóch powszechnie znanych gatunków rodzimych jaszczurek.

Jeszcze mniej precyzyjnie wykazywali autorzy i glosatorzy opracowań spoza kręgu medycyny i przyrodznawstwa. Wyrazy *jaszczur*, *jaszczurka* i *jaszczeryca* miały w przeszłości szerszy zakres znaczeniowy niż współcześnie, obejmując rozmaite zwierzęta o smukłym ciele pokrytym łuskami i długim ogonie¹⁹². Słowniki polszczyzny historycznej dostarczają licznych przykładów ilustrujących użycie wyrazu *jaszczorka* (też wariantu *jaszczurka*) w odniesieniu do rozmaitych płazów i gadów, zarówno rodzimych, jak i egzotycznych (salamandry, kameleona, jadowitych węży), a także do fantastycznych stworów (smoków czy bazyliiszków) (por. SXVI IX 290; SXVII–XVIII¹⁹³). Jest to zgodne

¹⁹⁰ Por. podrozdział 5.2.

¹⁹¹ Drugie znaczenie dotyczy połączenia wyrazowego *jaszczorka wodna* ‘traszka wodna, *Triton cristatus Laur.*’.

¹⁹² Por. np. *WokTryd*: nr 166. *Jaspis *ieszczeczica*; nr 207. *Lacerta *yesczezicza* (tj. *jeszcze<r>zyca*). Bartłomiej z Bydgoszczy zapisał głosę *jaszczorka* przy hasłach *echidna*, *lacertus*, *vipera* oraz *ophiomachus* (por. BzB II 38). Łacińskie wyrazy *aspis*, *echidna* oraz *vipera* mają to samo znaczenie – ‘żmija’. *Lacertus* i *lacerta* to ‘jaszczurka’ (dosłownie ‘gad posiadający ramiona’). *Ophiomachus* (hasło nie występuje w druku *Brewilogu*) to ‘zwierzę walczące z węzami’, różnie objaśniane. Do opisu pasuje m.in. mała jaszczurka mająca jakoby ostrzegać śpiących ludzi o zagrożeniu ze strony czających się w pobliżu jadowitych węży. Takiego miłującego ludzkość „robaczka albo węża przez jadu” w *Rozmyślaniu przemyskim* zidentyfikował jako jaszczurkę (*saura*) R. Mazurkiewicz (por. 2003: 168–171).

¹⁹³ Hasło jest obecnie „w opracowaniu” i opatrzone je bardzo ogólną definicją ‘gad’ – por. zespół redakcyjny (2016), *JASZCZURKA*, Włodzimierz Gruszczyński (red.), Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku, [online]: sxvii.pl/index.php?strona=haslo&id_hasla=2937#2937 (dostęp 8.11.2024). Bogata i różnorodna ilustracja materiałowa hasła jest dostępna w wyszukiwarce korpusowej (por. KORBA).

z etymologią wyrazu *jaszczurka*, mającego pierwotnie oznaczać zwierzę zamieszkujące jaskinie (por. SEBr 201, SEBor 207), a zatem miejsca pełne tajemnic i grozy. Samuel Bogumił Linde zwraca uwagę na użycia tego słowa w kontekście negatywnym: „jaszczurka, jaszczura, jako zwierzę najjadowitszy, najniewdzięczniejszy, najzłośliwszy, tyle co i żmija” (SJPL II 244–245). Roman Mazurkiewicz, analizując występowanie węży, żmij i jaszczurek w literaturze polskiego średniowiecza, wiąże zamienne używanie owych trzech określeń w przekładach tekstów biblijnych XV–XVI w. z wieloznacznością wyrazu *vipera* (por. 2003: 162–163). Nie ulega jednak wątpliwości, że najdokładniejszym odpowiednikiem tego łacińskiego wyrazu jest *żmija*, zaś *jaszczurka* w zależności od kontekstu może być traktowana jako jego synonim bądź hiperonim.

Choć taksonomiczna precyzja w identyfikacji małych dzikich zwierząt nie była priorytetem użytkowników polszczyzny XV i XVI w., wydaje się, że pisarz II części *WokSand* rozróżniał węże i jaszczurki, skoro objaśnił łaciński rzeczownik *lacerta* jako *jaszczorka* (por. nr 140.), zaś zapisany tuż obok niego wyraz *vipera* jako *żmija* (por. nr 79.), a formę jego dopełniacza l. mn. (*viperarum*) oddał za pomocą przymiotnika *żmijewy* (por. nr 99.). Trudno jednak na tej podstawie wyciągać jednoznaczne wnioski na temat znaczenia glosy *wieszczorka* (por. nr 215.) zapisanej inną ręką obok drukowanego w *Brewilogu* hasła *vipera* (por. Fot. 6.). Nie ma pewności, czy glosator brał pod uwagę treść łacińskiego objaśnienia czy tylko znane mu znaczenie wyrazu hasłowego. Założenie, że glosa jest zharmonizowana z drukowaną definicją hasła, otwiera nowe możliwości interpretacyjne. Przytaczam wybrane fragmenty obszernej definicji:

Uipera... quoddam genus serpentum, a vi et pario dictum, eo quia vi pariat. Nam crepat dum venter eius ad partum intumuerit, catuli non expectantes maturam nature solutionem corrosis eius lateribus vi erumpunt cum matris interitu... Uipera in coitu caput vipere secat propter hoc et filii sic mortem patris non pertranseunt, ventrem matris rumpunt¹⁹⁴... *wyesczorka*.

Informacje na temat rozrodu żmij podane w *Brewilogu* pochodzą z *Historii naturalnej* Pliniusza Starszego (por. PliniusLAT ks. 10, 82)¹⁹⁵. W dalszej części definicji hasła przytoczono natomiast opis brutalnych zwyczajów godowych tych węży, powołując się na autorytet Arystotelesa. Z tekstu wynika, że młode, zabijając matkę podczas porodu, nie okazują zniecierpliwienia, jak sądził Pliniusz, lecz mszczą śmierć ojca, który zginął podczas kopulacji z samicą.

Przekonanie starożytnych o destrukcyjnym charakterze relacji rodzinnych żmij było na tyle rozpowszechnione, że zwierzę zaczęto kojarzyć z jednym z najcięższych przestępstw w świecie ludzi – zabójstwem ojca, matki lub innych bliskich krewnych. Prawo rzymskie traktowało *parricidium* jako gwałt na naturze i przewidywało za nie szczególnie

¹⁹⁴ Tłum.: *Żmija to rodzaj węża, nazwana od vi ('siła') i pario ('rodz'), ponieważ rodzi przez przemoc. Pęka, gdy jej brzuch puchnie, aby wydać potomstwo. Młode, nie czekając, aż dojrzeją do naturalnego rozwiązania, wyrrywają się siłą z jej przegryzionych boków, powodując śmierć matki... Żmija podczas kopulacji odcina głowę samca i dlatego dzieci, nie mogąc się pogodzić ze śmiercią ojca, rozrywają łono matki.*

¹⁹⁵ „Z zwierząt ziemnych ona sama znosi jaja wewnątrz siebie... Trzeciego dnia wykluwa w żywocie swoim młode, a potem rodzi je codziennie po jednym, w liczbie prawie dwudziestu. Inne przeto zniecierpliwione opóźnieniem, przebijają się przez boki, zabiwszy matkę” (PliniusPL IV 124–125).

okrutną karę worka (*poena cullei*)¹⁹⁶ (por. Dębiński 1994: 133–135). W średniowieczu ten sposób karania za analogiczne przestępstwa przyjęto w prawie niemieckim (zapewne nie bez wpływu dawnych praktyk ludów germańskich), występował też w miejskim prawie polskim i w prawie litewskim. W Saksonii karę worka stosowano okazjonalnie jeszcze w XVIII w. (por. Klementowski 2005: 152–155).

W starożytnym Rzymie *poena cullei* polegała na zaszcyciu mordercy w szczelnym skórzanym worku wraz ze żmiją, kogutem, małpą oraz psem i wrzuceniu go do morza lub rzeki. Liczba wymaganych zwierząt oraz ich dobór zmieniały się w zależności od czasu i zasobności lokalnej fauny, jednak w opisach historycznych żmija wymieniana jest najczęściej (por. Dębiński 1994: 138–140). Może to świadczyć o tym, że pierwotnie to ukąszenie węża (ewentualnie skorpiona) było zasadniczym śmiertelnościami elementem *poena cullei*, po nim zaś następowało uduszenie i utonięcie. Umieszczenie w worku dodatkowych zwierząt było zapewne obmyślane jako zaostrenie kary przez spotęgowanie przerażenia i upokorzenia skazańca, choć zasadniczo nie zmieniało jej przebiegu. Chaotyczne próby uwolnienia się i unikania ataku ze strony pozostałych żywych istot zamkniętych w ciasnej przestrzeni powodowały tylko dodatkowe bolesne obrażenia u największej i najbardziej bezbronnej spośród nich – człowieka. Dobór zwierząt uosabiających potępiane zachowania i negatywne cechy ludzkiego charakteru podczas egzekucji miał niewątpliwie charakter symboliczny.

Bartłomiej Groicki, XVI-wieczny komentator *Zwierciadła saskiego*, objaśnił znaczenie gada w wymierzaniu kary za ojcóbójstwo w prawie magdeburskim, powołując się na przywołane już poglądy Pliniusza:

Jaszczurka znaczy nieszczęśliwość rodziców. Bowiem jaszczurka samiec, gdy się z samicą schodzi, głowę swoją w jej usta włoży, którą potem samica w sobie ugryzie, a jaszczurczęta, gdy się mają wylęgnać, wygryzają się z żywota samicy, tak że samica zdechnie (*GroicPorz* 113).

Warto zauważyć, że B. Groicki określa owo zwierzę mianem *jaszczurki*. Paweł Szczerbic w polskim przekładzie *Speculum Saxonum* umieszcza żmiję, zaś w statutach litewskich cztery zwierzęta niezbędne do wykonania kary worka to pies, kur, wąż i kotka (zamiast małpy) (por. Klementowski 2005: 154–155).

Również obywatele wszczynający wojnę domową mogą być porównani z gadami-matkobójcami:

Jaszczurki to są, nie Synowie, którzy własnej Matki Ojczyzny zjadają wnętrzności, którzy się bogacą z obopolnym siebie darcim (*ChmielAteny* I 440).

Interpretacja procesów rozrodczych u węży jako przejawu ich wyjątkowej agresji oraz antropocentryczna ocena moralna ich zachowań są dalekie od rzeczywistości, choć zostały częściowo oparte na obserwacjach unikatowych cech żmij na tle innych gadów, te są bowiem jajożyworodne – młode rozwijają się wewnątrz ciała samicy w miękkich osłonkach, aż staną się zdolne do samodzielnego życia. Reszta konstatacji starożytnych naturalistów, na którą powoływali się juryści, jest nietrafna, podobnie jak utrwalone w kulturze

---

¹⁹⁶ Niekiedy stosowano ją także wobec winnych przestępstw religijnych (por. Dębiński 1994: 144–145).

przekonanie o wyjątkowej bezwzględności, okrucieństwie i przebiegłości węży¹⁹⁷. Żmije zygzakowate, mimo że używają jadu podczas polowań i do obrony, nie wykazują morderczych zachowań wobec przedstawicieli własnego gatunku. Wprawdzie samce toczą walki godowe o samice, te nie doprowadzają jednak do przelewu krwi, zaś samice wydają na świat potomstwo przez naturalny otwór (kloakę), bez uszczerbku na zdrowiu (por. Najbar 1995: 106–111).

Odnosząc powyższe informacje do interpretacji zapisu w analizowanym egzemplarzu *Brewilogu* BDS 431, wydaje się mało prawdopodobne, by głosa *wieszczorka* podana jako odpowiednik łac. *vipera* oznaczała jaszczurkę zwinę, która jest jajorodna. Głosator mógł mieć na myśli inny rodzimy gatunek – jaszczurkę żyworodną (*Zootoca vivipara*). Młode żyworódki przychodzą na świat w pełni ukształtowane w cienkiej otoczce jajowej, którą rozrywają gwałtownymi ruchami po opuszczeniu ciała matki (por. Najbar 1995: 85–88). Pośród żyjących w Polsce jaszczurek podobne przystosowania wykazuje także padalec zwyczajny (*Anguis fragilis*), a z węży – żmija zygzakowata (*Vipera berus*) i gniewosz plamisty (*Coronella austriaca*). Wiele wskazuje jednak na to, że głosator karty 240v (L1v) *Brewilogu* objaśnił wyraz *vipera*, posługując się dość ogólnym określeniem *jaszczurka* (w postaci *wieszczorka*), które w polszczyźnie XV i XVI w. nie musi wskazywać na konkretny gatunek zwierzęcia, lecz obejmuje bliżej niesprecyzowaną grupę rzeczywistych i fantastycznych łuskoskórych gadów, zwłaszcza niebezpiecznych dla człowieka jadowitych węży.

Obara

Pozycja 132. *Picea obara* została pominięta w wydaniu A. Brücknera, dlatego polski wyraz nie trafił do Sstp. Łacińskie hasło *picea* znajduje się w *Brewilogu*, a w egzemplarzu Bartłomieja z Bydgoszczy zostało nawet opatrzone polskim tłumaczeniem – jednak zupełnie innym niż w *WokSand*¹⁹⁸.

Leksem *obara* nie jest notowany w słownikach historycznej polszczyzny, tj. Sstp, SXVI, SXVII–XVIII¹⁹⁹ (dotyczy to również pokrewnych rzeczowników: *obar*, *obwar* i *obwara*). *Obara* jest natomiast poświadczona w SGPK oraz w kartotece SGP PAN, a także w SW i SJPdor – należy do leksyki specjalnej z zakresu leśnictwa. Przykładowo, w SW odnotowano rzeczownik dwurodzajowy *Obar* i *Obara*²⁰⁰:

¹⁹⁷ R. Mazurkiewicz przytacza inne intrygujące poglądy starożytnych na temat życia żmij wynikające z nadinterpretacji obserwowanych u nich zachowań. Np. wijąc się, żmija próbuje zatykać uszy, co ma ją czynić nieczułą na głos zaklinacza, a zrzucając skórę, odzyskuje młodość i dobry wzrok. Motywy te wykorzystywali zarówno natchnieni autorzy Biblii, jak i średniowieczni hagiografowie czy kaznodzieje (por. Mazurkiewicz 2003: 164–168).

¹⁹⁸ „Picea quadeam arbor de cuius succo pix efficitur sosna smolna” (BzB 1544, k. z8v). Tłum.: *Picea to pewne drzewo, z którego soku pozyskuje się smołę*. W rękopiśmiennym słowniku Bartłomieja łacińska definicja ma bardzo podobne brzmienie, inne są natomiast polskie odpowiedniki: *sosna, smolne drzewo, szyszka* (por. BzB 1532, k. 115r).

¹⁹⁹ Ostatni z wymienionych słowników zawiera natomiast załączek hasła *Obar*. W kartotece SXVII–XVIII znajduje się jedno poświadczenie tego leksemu, pochodzące z przekładu *Farsaliów* Lucana z 1690 r., autorstwa Wojciecha Stanisława Chrościńskiego (aktualny skrót źródła w SXVII–XVIII *LucChrośPhar*). Za zwrócenie uwagi na tę informację dziękuję Pani Recenzent. Ten sam cytat został wykorzystany w słowniku S.B. Lindego jako dokumentacja hasła **Obar* (SJPL III 371). Nie zawiera ono definicji.

²⁰⁰ W SW notowane jest także hasło *Obwar* (za SWil I 826). Jak już wspomniałam, w SJPL (III 371) występuje hasło *Obar*; podobnie w SJPdor (ilustrowane jednym cytatem z *Popiolów*

Obar a. Obara 1. a. ‘miejsce na drzewie sosnowym, oblane żywicą’; b. ‘drzewo sosnowe smolne, żywiczne, drzazgi smolne’; 2. leśn. ‘choroba drzew iglastych, usychanie wierzchołka drzewa, in. osmoł ślepy’ (SW III 437, por. też s. 530).

W definicji podanej w SJPDor sprecyzowano, że chorobą tą jest rdza korowa, wywołana przez pasożytniczy grzyb. W korze zainfekowanej sosny powstają rany, z których obficie wypływa żywica, za to gałęzie bądź pień po stronie przeciwległej do rany ulegają hipertrofii, przez co przyrost drzewa na grubość jest niesymetryczny. Po kilku latach z uszkodzonych gałęzi opada igliwie, zaś powierzchnia kory czernieje z powodu utleniania się żywicy. Korona sosny zasycha powyżej miejsca uszkodzenia, a jej obumarły wierzchołek jest określany jako suchoczub, obwar, obar lub osmoł. Grzyb może poważnie osłabić drzewo, a nawet doprowadzić do jego śmierci, a także przenosić się na sąsiednie sosny (por. Mańka 1993: 53–55).

Zapis z *WokSand* wskazuje na to, że leksem *obara*, będący derywatem wstecznym od czasownika *obarzyć* ‘obwarzyć’, był znany co najmniej od początku XVI w. Zapewne w oczach użytkowników ówczesnej polszczyzny poczerniałe drzewa, tracące igliwie i opływające żywicą, wyglądały, jakby zostały miejscowo uszkodzone przez ogień – osmalone czy też obwarzone. Nazwa widocznego efektu choroby została następnie przeniesiona na materiał powstały w jej wyniku – fragmenty drewna przesycone żywicą mają bowiem walory użytkowe. Zbierano je bądź wycinano z pni rosnących drzew i wykorzystywano jako niezawodną podpałkę.

Podobne zastosowanie *obary* (a ściślej *obaru*) jest poświadczone w przekładzie *Farsaliów* Lukana autorstwa Wojciecha Stanisława Chrościńskiego (1690 r.), w opisie bitwy morskiej pod Massylią (49 r. p.n.e.):

Jak przez ogień wszczęta
Siarka przyprawna dokazuje siła,
A coż żywica na burtach opięta
Zaledwie tylko pożogi chwyciła,
Objęła wszystko płomieniem zażgnięta.
W takich przysadach strzały gdy utłuszczą,
Zapalą nawy, skoro je w nie puszczą.
Nie mogą wody ugasić pożaru.
Szerzy się ogień po okrętach wszędzie,
Ci narzucają smolnego obaru,
Ow czerpa woda, że płomieni zbędzie (*LucChrośPhar* 93).

W oryginale epopei pojawia się nawet określenie *picea*²⁰¹, ale *obara* w tym kontekście nie jest jego odpowiednikiem. Lukan opisuje, jak pożar wywołany ostrzałem płonącymi kawałkami drewna przesyconego żywicą (*taeda*) wzmagął się za sprawą łatwopalnych

---

Stefana Żeromskiego), z odsyłaczem do hasła *Obwar*, gdzie zamieszczono definicję (por. SJPDor V 412, 581).

²⁰¹ „Nulla tamen plures hoc edidit aequore clades quam pelago diuersa lues: nam pinguius ignis adfixus taedis et tecto sulphure uiuax spargitur; at faciles praebere alimenta carinae. Nunc pice, nunc liquida rapuere incendia cera” (LucanLAT ks. III 680–684), w przekładzie M. Brożka: *Ale nic tyle kłęski na morzu nie sprawiło, ile zło topieli przeciwne: ogniem na tłustych pochodniach i na pokrytych siarką luczywach żywotnym miotać zaczęto. Łodzie łatwego dostarczały mu żeru, łapiąc płomienie to smolą, to woskiem stopionym* (LucanPL).

materiałów użytych do budowy okrętów – smoły, którą uszczelniano drewniane klepki kadłubów (*picea*), oraz wosku, którym impregnowano żagle (*cera*). W przekładzie W. Chrościńskiego *obara* pełni funkcję bojowego środka zapalającego.

Wyraz *obara* w znaczeniu ‘miejsce na drzewie oblane żywicą, także kawałek smolnego drewna’ jest również znany w polskich gwarach, co poświadcza np. MSGP (158)²⁰². W polszczyźnie regionalnej notowane są ponadto metaforyczne użycia tego leksemu. W okolicy przesyconego żywicą miejsca na drzewie zwykle pojawia się nienaturalne zgrubienie kory przywołujące na myśl chorobliwe obrzmienie na ciele człowieka. Ta obserwacja sprawiła, że w gwarach *obara* służy niekiedy do opisu opuchlizny członków („noga jak obara”), występuje też jako przezwisko osoby otyłej (por. kartoteka SGP PAN).

Pisarz *WokSand*, podając polski odpowiednik łac. *picea*, najprawdopodobniej miał na myśli nieco inne znaczenie tego wyrazu niż Bartłomiej z Bydgoszczy, ten bowiem na plan pierwszy wysunął nazwę rośliny wytwarzającej żywicę. W wypadku *WokSand* chodzi raczej o miejsce, z którego da się pozyskać żywicę, bądź materiał w nią obfitujący. Zatem wyraz *obara* w wokabularzu należałoby zdefiniować jako ‘miejsce na sośnie oblane żywicą lub kawałek smolnego drewna używanego na podpałkę’.

Istnienie w polszczyźnie dwóch wariantów rodzajowych leksemu, z których tylko jeden jest poświadczony w *WokSand*, może być poszlaką ułatwiającą ustalenie pochodzenia zabytku, jednak ich zasięg geograficzny nie ogranicza się do jednego zwartej obszaru. W materiałach gwarowych forma *obara* jest notowana w źródłach z Małopolski i Kaszub (por. SGPK, MSGP), zaś forma *obara* – z Mazowsza i Podlasia (por. SGPK, kartoteka SGP PAN). Poświadczenie formy *obara* z przekładu *Farsaliów* lokalizowane jest na obszarze Pomorza i Prus (por. KORBA).

Ochlica

Do haseł opuszczonych w edycji *WokSand* należy pozycja 180. *Dentrix ochlycza*. Polski wyraz *ochlica* został podany jako odpowiednik łacińskiego wyrazu *dentrix* oznaczającego ‘rodzaj grzebienia do czesania lnu’ (SŁŚP III szp. 300) i jest to trafne tłumaczenie.

Hasło *Ochlica* figuruje m.in. w SXVI (XIX 544), SJPL, SW i MSGP. Leksem *ochlica* nie był natomiast notowany w Sstp, ale zostanie zamieszczony w BLŚP (w ramach haseł uzupełniających Sstp). Poświadczenie pochodzi z *WokRacz*, w którym pod różnymi hasłami łacińskimi²⁰³ zapisano dwa pokrewne polskie wyrazy oznaczające ‘szczotkę do czesania lnu’ – *ochla* i *ochlica*²⁰⁴.

Obie nazwy narzędzi są uwzględnione w pracy Barbary Falińskiej na temat gwarowego słownictwa tkackiego (por. 1974: 187) wraz z analogicznymi określeniami czeskimi i słowackimi: *ochla*, *vochla*, *vochle*, *hachla*, *hachle*, *hachlica* oraz słoweńskim *ahle* (por. 1977: 64; mapa 25). *Słownik staroczeski* notuje hasło *ochle*, które wiąże z średnio-górno-niemieckim *hachel* (por. ESSC)²⁰⁵. Jeśli chodzi o polski materiał

²⁰² W SGPK pod hasłem *Obara* uwzględniono również formę *obara* (por. III 345).

²⁰³ W *WokRacz* *ochla* jest odpowiednikiem łacińskiego wyrazu *linis* (może błędnie zamiast *luns?*), zaś *ochlica* – *ceriuncula vel cerrisiola*.

²⁰⁴ Definicje wspomnianych wyrazów opublikowano już w internetowej bazie danych RPG. Hasło *Ochla* nie występuje w SXVI, SXVII–XVIII, SJPL, SW i MSGP.

²⁰⁵ Podobnie SW (III 544) wywodzi wyraz *ochlica* z niem. *Hechel* (por. też DWG X szp. 737). W gwarach północno-zachodniej Polski i na Kaszubach odnotowano także wyraz *hachla*, m.in. w znaczeniu ‘twarda część łodygi lnu, paździerz’ (por. SGP PAN IX 493).

gwarowy, poświadczenia leksemów *ochla* i *ochlica* w znaczeniu ‘szcztka do czesania lnu’ pochodzą z Wielkopolski²⁰⁶ (por. Falińska 1974: 187; MSGP 163).

Schowa

Hasło 181. *WokSand* w wydaniu A. Brücknera miało postać *ceruma schowa*. W rzeczywistości podstawą tłumaczenia jest *cucuma* ‘garnek do gotowania’ (por. SŁŚP II szp. 1457). W *Brewilogu* definicja tego wyrazu ma postać: „Cucuma dicitur vas eneum desuper coopertum, in quo calescit aqua vel coquitur cibus”²⁰⁷. W Sstp, SJPL oraz SJPDor, a także w indeksach SXVI i SXVII–XVIII wyraz *schowa* nie jest uwzględniony²⁰⁸, natomiast słowniki gwarowe notują go w znaczeniu ‘kryjówka, schowek’ – wyłącznie w źródłach kaszubskich (por. SGPK V 109; MSGP 250). Wyraz *schowa* zapisany w *WokSand* nie oddaje dokładnie znaczenia *cucuma*, ale mniej więcej odpowiada fragmentowi jego definicji w *Brewilogu*: „vas eneum desuper coopertum”.

W słownikach XV i XVI w. wypadki braku dopasowania semantycznego między łacińskim wyrazem hasłowym a polskim tłumaczeniem są niezadkie. Często wynikają z nieznamości znaczenia objaśnianego leksemu przez glosatora, przez co dobiera on do hasła nietrafny rodzimy odpowiednik na podstawie kontekstu czy też bardzo ogólnej łacińskiej definicji (których nie przytacza). Takie niezharmonizowane zestawienia bywają interpretowane przez historyków języka jako przejaw homonimii bądź polisemii wyrazu polskiego, jednak funkcjonowanie w polszczyźnie wyrazu *schowa* w znaczeniu ‘naczynie do gotowania’ wydaje się mało prawdopodobne. Byłabym raczej skłonna do zdefiniowania go jako ‘kryjówka, schowek’ – zgodnie z semantyką jego podstawy słowotwórczej.

Skal

Hasło 128. zostało pominięte w wydaniu A. Brücknera, zapewne ze względu na problemy z odczytaniem i interpretacją zapisu. Ponieważ poprzednie hasło wokabularza to *merops*, należy założyć, że podstawa tłumaczenia analizowanego przykładu ma postać *carops* (obie pozycje pochodzą z greki i tworzą rym dokładny, ich zestawienie wydaje się więc intencjonalne). *Carops* jest zlatynizowaną formą wyrazu $\chi\acute{\alpha}\rho\omicron\upsilon\psi$ ‘jasnooki’, por. też $\chi\alpha\rho\omicron\pi\acute{o}\varsigma$ ‘groźnie spoglądający, dziki, srogi’; (o oczach) ‘błyszcący, jaśniejący’ itd. W *WokSand* polski odpowiednik *carops* ma postać *skal*, co należałoby transkrybować jako *skal*. W SXVI hasło *Skal* jest poświadczony w słownikach Calepina (1586) i Mączyńskiego w dwóch znaczeniach: 1. ‘rysa, szczelina’; 2. ‘rodzaj broni ręcznej miotającej’; a. ‘pocisk do tej broni’ (por. SXVI XXXIX 127). Związek semantyczny między wyrazami *carops* a *skal* nie jest oczywisty, a próba ustalenia znaczenia polskiego słowa *skal* na podstawie analizy porównawczej innych jego wystąpień w polszczyźnie zakończyła się niepowodzeniem. Nie mogąc satysfakcjonująco objaśnić hasła 128. *WokSand*, chciałabym mimo wszystko zrelacjonować moje poszukiwania, które, jak sądzę, przyniosły pewne rozstrzygnięcia w odniesieniu do innego zabytku staropolskiego piśmiennictwa.

Hasło *Skal* nie zostało dotąd opracowane w Sstp, choć jedno poświadczenie znajduje się (prawdopodobnie) w XV-wiecznym zabytku – jest to ostatni wyraz piątego wiersza utworu *Żaloba na pannę*, znanego też jako *Cantilena inhonesta*. Ponieważ dyskusja na

²⁰⁶ W źródłach kaszubskich i małopolskich wyrazy te są notowane, ale w innych znaczeniach (por. kartoteka SGP PAN).

²⁰⁷ Tłum.: *Cucuma tak nazywane jest naczynie miedziane, zakryte od góry, w którym podgrzewa się wodę lub gotuje się jedzenie*. Bartłomiej z Bydgoszczy w obu wersjach swojego słownika podał polski odpowiednik wyrazu hasłowego: *myedzyany garnecz*, tj. *miedziany garneć* (por. BzB I 188).

²⁰⁸ W SW *schowa* jest hasłem odsyłaczym.

temat interpretacji sprośnej piosenki trwa od blisko stu lat i wciąż pojawiają się nowe propozycje odczytania poszczególnych słów, redaktorzy Sstp nie zdecydowali się na zamieszczenie artykułów hasłowych dotyczących najbardziej kontrowersyjnych fragmentów zabytku, w tym interesującego mnie wyrazu²⁰⁹.

Końcowa część piątego wiersza *Cantileny* została przez pisarza nie tylko zamazana (jak cały tekst), ale i częściowo wytarta, dlatego jej rekonstrukcja przysparzała sporych trudności mimo posiłkowania się wyrafinowanymi technikami badawczymi (por. Eder, Twardzik 2006: 170–171). Dotychczasowe propozycje interpretacji zapisu to m.in.: *stal*, *szczal*, *strzał*, *špal* (czes. ‘palik’), *cał*, *cal*, *stal*, *skal*²¹⁰, *skarb* i *stál* (czes. ‘stały’) (za: Borowiec 2017: 226–227). Z paleograficznego punktu widzenia wersja Macieja Edera i Wacława Twardzika – *skal* – jest najbardziej prawdopodobna, gdyż odpowiada zwyczajom pisownianym Mikołaja z Koźła i nie wymaga żadnej koniektury wydawców²¹¹ (por. Borowiec 2017: 227–231). Nie podali oni jednak transkrypcji tego wyrazu, choć względy rymowe przemawiają wyraźnie za lekcją *skal*.

Temat podjął R. Szeptyński w referacie wygłoszonym w 2020 r., proponując przyjęcie transkrypcji zrekonstruowanego zapisu z *Cantileny* w tej właśnie postaci – *skal*. Miało to miejsce jeszcze przed opublikowaniem pierwszego zeszytu 39. tomu SXVI, który zawiera hasło *Skal*, więc badacz posiłkował się materiałami z jego kartoteki, a także słownikami gwarowymi. Leksem *skal* w znaczeniu ‘kamień, skała’ jest poświadczony na terenie południowej Małopolski (MSGP 254), zaś *skål* ‘pałka’ notują źródła kaszubskie (por. SGK V 47; SEK IV 277). Jedno poświadczenie leksemu *skal* odnalazłam w kartotece SGP PAN: *flęp tfardi iak skau*²¹² (z komentarzem: „wyraz używany w porównaniach”). Pochodzi ono z powiatu ostrołęckiego.

Na podstawie analizy poświadczeń XVI-wiecznych i gwarowych wyłania się następujący zakres znaczeniowy wyrazu *skal*:

- nieregularna bryła twardego materiału (zwłaszcza kamienia)
- pęknięcie, szczelina w twardym materiale (kamieniu, drewnie)
- odłupany fragment twardego materiału o ostrych krawędziach
- specjalnie obrobiony i zaostzony kawałek twardego materiału używany jako narzędzie czy broń.

²⁰⁹ Przedstawienie pełnego stanu badań nad *Cantileną* przekracza ramy niniejszego opracowania, odsyłam zatem do najnowszego artykułu poruszającego to zagadnienie (Libowski 2022). Nie uwzględniono w nim jednak lekcji omawianego wyrazu, którą zaproponował Rafał Szeptyński podczas odczytu z cyklu „Dialogi staropolskie” 23 listopada 2020 r. Niestety, zapis wideo tego wystąpienia nie jest obecnie dostępny online. Autor opublikował tylko prezentację użytą podczas wygłaszania referatu. Jako że uczestniczyłam w owym spotkaniu, postaram się przytoczyć najważniejsze tezy i wnioski R. Szeptyńskiego w dalszej części wywodu.

²¹⁰ „Jako jedną z możliwości odczytania wersów 5–6 kantyleny proponujemy zatem *vmnet wis-sy iako skal nossyk przy byedrzychy* (‘u mniet’ wisi jako skal nożyk przy biedrzychy’), przyznając się wszelako do bezradności, jak ten *skal* należałoby odczytać i jak go rozumieć” (Eder, Twardzik 2006: 171).

²¹¹ Być może dokonał jej jednak sam pisarz. Fragmenty linii przylegających do zachowanych liter (wyostrzone w programie graficznym) mogą być interpretowane jako nadpisane *r* oraz brzuszek *b*. „Cały fragment należałoby czytać *vmnet wissy iako ska{r}b nossyk przy byedrzychy* (‘u mniet’ wisi jako skarb nożyk przy biedrzychy’), co z największą nieśmiałością proponujemy jako wersję alternatywną spornego miejsca” (Eder, Twardzik 2006: 171).

²¹² Tj. *flęp* (‘chleb’) *twardy jak skal*.

Leksem *skal*, mimo niskiej frekwencji, ma spory wachlarz znaczeń i pod tym względem zasadniczo pokrywa się z pokrewnym rzeczownikiem *skala* (por. też deminutyw *skalka*). Przeporządkowanie wystąpień leksemu *skal* w zabytkach do konkretnych definicji wymaga zatem dokładnej analizy kontekstu.

Pod względem gatunkowym *Cantilena* jest erotykiem ludowym skomponowanym w stylu wysokim. Tematyka erotyczna została w niej przedstawiona żartobliwie i dosadnie, ale niedosłownie – za pomocą pikantnych aluzji oraz symboli nawiązujących do realiów życia codziennego. Świadczy to o tym, że poszczególne motywy śpiewki należy rozumieć jako eufemistyczne określenia narządów płciowych oraz czynności związanych ze współżyciem seksualnym (por. Libowski 2022: 169). Definiując zapisane w tekście wyrazy, trzeba zatem brać pod uwagę nie tylko charakterystykę obiektów, które w rzeczywistości nazywają, ale też obiektów, których nazwy zastępują.

Zdaniem R. Szeptyńskiego wyraz *skal* zapisany w *Cantilenie* ma oznaczać ‘coś odszczepionego, rozszczepionego; oszczep’²¹³. Nie jestem do końca przekonana, czy zestawienie w jednym zdaniu aż dwóch nazw ostrych przedmiotów o wyraźnie fallicznym kształcie jest efektywnym środkiem wyrazu w utworze posługującym się bardzo precyzyjnym obrazowaniem i starannie dobranym zestawem rekwizytów. Porównanie nożyka do oszczepu czy też zaostzonego palika nie wnosi żadnej nowej jakości i nie wzmacnia argumentacji zalotnika próbującego zachęcić pannę do schadzki. Sądzę, że polisemiczny wyraz *skal* został użyty w tej konstrukcji w innym znaczeniu.

Właściwie najpierw należałoby się przyjrzeć samej konstrukcji. W wersach 4–6. *Cantileny* podmiot mówiący przechwala się swoją męskością, posługując się metaforycznym określeniem „nożyk przy biedrzycy”. Skoro ten przedmiot codziennego użytku, traktowany nie jako broń, lecz podręczne narzędzie, zawieszano dla wygody na pasie, historycy języka uznali, że w tekście *Cantileny* ów nożyk *wisi* (na biodrze). Użycie czasownika *wisieć* w erotycznym kontekście wydaje się nieco niezręczne, na co zwracał uwagę Jacek Baluch²¹⁴, w jego miejsce zaproponował zatem inny czasownik: *wyszy* <*się*> ‘zwiększa, pyszni się’. Pod względem paleograficznym obie interpretacje zapisu *wissy* są równie prawdopodobne²¹⁵, ale druga wymaga dodania zaimka zwrotnego, co zaburza regularność układu sylab wiersza (por. Borowiec 2017: 226). Sądzę, że istnieje jeszcze inna możliwość: proponuję przyjąć, że w zdaniu występuje orzeczenie eliptyczne, a *wissy* jest przymiotnikiem w stopniu wyższym – to (*nomen omen*) *wyszy* ‘wyższy’. Na pierwszy rzut oka konstrukcja *u mniet’ wyszy jako skal nożyk przy biedrzycy* wydaje się niepoprawna i zapewne dlatego inni badacze nie brali jej pod uwagę, jednak źródła staroczeskie²¹⁶ i staropolskie²¹⁷ potwierdzają, że w konstrukcjach

²¹³ W streszczeniu referatu proponowana definicja jest inaczej sformułowana: ‘narzędzie do rozszczepiania, rozłupywania’ (por. Szeptyński 2020).

²¹⁴ „Pierwszy wers zwrotki drugiej był dla mnie też oczywisty: «Myślisz, panno, że za mały?» – to było jasne, tym bardziej, że niemal natychmiast zaświtał mi w głowie znakomity wręcz, pyszny rym: «okazały»!... Rym już był, ale – nieszczęście: taki «okaz» i z przeproszeniem «wisi»? Czym tu się chwalić?» (Baluch 2013: 25–26).

²¹⁵ Por. zapisy *bych byl* (wers 4) i *bich bil* (wers 19).

²¹⁶ Por. ESSC hasło *Jako* (I. adverbium, zn. 6).

²¹⁷ Taką informację podaje pośrednio Sstp, zamieszczając pod hasłem *Jako* (przysłówek zaimkowy względny) zn. II.A.1.a., przykład po znaku ~ O wy vschysczy, ktorzy ydzyeczye po drodze, baczycze y ydzczye, yestly bolescz vyaczscha jako bolescz moya? *Rozm* 662 (transkrypcja: „O wy wszyscy, ktorzy idziecie po drodze, baccie i widźcie, jest-li boleść więcsza jako boleść moja?”).

porównawczych przyimek *jako* mógł niekiedy występować z przymiotnikiem stopnia wyższego, a zatem w znaczeniu ‘niż’.

Do czego zatem zalotnik porównuje swoje przyrodzenie? Wydaje się, że ma na myśli *skal* w tym samym znaczeniu, w jakim najczęściej używany jest rzeczownik *skala* ‘kamienny blok, wielki głaz, kamienna, skalista część góry’ (Sstp VIII 214); ‘góra o kamienistych zboczach; też wielki kamień, głaz’ (SXVI XXXIX 127). O wyborze rzeczownika w wariacie rodzaju męskiego zamiast żeńskiego w *Cantilenie* zdecydowały zapewne względy rymowe (*mal* – *skal*). W mniemaniu chełpliwego mężczyzny oba obiekty – nazwany i ukrywany z powodu językowego tabu – łączy szereg cech: okazałość, wyniosłość, twardość i odporność. Absurdalna przesada twierdzenia (‘Myślisz, że jest mały? Mój „nożyk” jest wyższy niż góra!’) dobrze współgra z żartobliwie-zuchwałym tonem całej wypowiedzi²¹⁸.

Poświadczenie wyrazu w tekście ciągłym daje większe możliwości interpretacyjne niż w słowniku przekładowym (nawet jeśli analiza nie daje jednoznacznych rozstrzygnięć). W *WokSand* jedyną poszlaką pozwalającą ustalić, w jakim znaczeniu użyto wyrazu *skal*, jest wyraz hasłowy *carops* ‘jasnooki’. Jak zaznaczyłam wcześniej, związek semantyczny między nimi jest zasadniczo nieuchwytny. W przytoczonych przykładach historycznych i gwarowych poświadczeń wyraz *skal* występował w zupełnie innych kontekstach. Pewne powiązanie *skaly* z jasnością czy błyskiem widoczne jest jedynie w SXVI pod hasłem *Skala*, gdzie podano znaczenie 2d. ‘błyskawica [na czym]’ zilustrowane jednym cytatem z *Leksykonu* J. Mączyńskiego: „Chasma etiam dicitur, skała na niebie, gdy się zda, jakoby się niebo otwarzało” 51b (por. SXVI XXXIX 132). Jest to zatem metonimiczne użycie wyrazu *skala* w znaczeniu ‘szczelina, pęknięcie’.

Wyrazy *Chasma* i *carops* nie są powiązane semantycznie, więc objaśnienie J. Mączyńskiego niewiele wnosi do interpretacji hasła *WokSand*, poza wzmoczeniem wątpliwości, czy polski wyraz *skal* jest w ogóle trafnym odpowiednikiem *carops*. Nie jest nawet jasne, dlaczego leksykograf użył rzeczownika do objaśnienia przymiotnika²¹⁹. Niewykluczone, że dysponował on łacińskim tekstem źródłowym bądź komentarzem, w którym taka substytucja była możliwa, albo błędnie je zinterpretował, względnie zapis polskiego wyrazu jest niekompletny. Niestety, na tym etapie badań nie jestem w stanie precyzyjnie zdefiniować wyrazu *skal* poświadczonego w *WokSand*. Tymczasem proponuję definicję inspirowaną rozwiązaniami stosowanymi w podobnych przypadkach w Sstp: ‘wieloznaczne z powodu braku kontekstu’.

Szpak

WokSand zawiera nietypowe poświadczenie leksemu *szpak* – jako odpowiednika łac. *psittacus* ‘papuga’ (por. hasło 25.). To samo tłumaczenie pojawia się w dwóch innych późnych zabytkach z kanonu Sstp – w *Rozm* oraz *WokLub*. Redaktorzy Sstp pod hasłem *Szpak* wyodrębnili oba cytaty²²⁰ spośród poświadczeń w zoologicznym znaczeniu ‘*szpak*, *Sturnus vulgaris*’ i zamieścili je pod odrębną definicją ‘rodzaj papugi’ (VIII 577).

²¹⁸ Być może było ono nawet przewidziane jako zachęta, by panna sama zweryfikowała prawdziwość przechwałki. W tym sensie jest to argument przemawiający na korzyść postulowanego spotkania „na pisanej pierzynie” – i to przy świetle świecy. Zalotnik w podobny sposób prowokuje pannę po raz drugi w strofach 5.–6., kiedy proponuje oględziny jej „wianka” (tym razem przy świetle kaganka), lecz przekornie oznajmia, że już wie, jaki będzie ich wynik.

²¹⁹ Z podobnie niejasnym powiązaniem przymiotnika z rzeczownikiem mamy do czynienia w hasle nr 208.: *Legitimus... id est bonus, secundum legem habitus vel factus... wybor*.

²²⁰ Poświadczenia z *WokSand* brakowało w wydaniu, więc nie mogło być uwzględnione w Sstp.

W średniowieczu wypadki, gdy to samo stworzenie figurowało w tekstach pod różnymi nazwami bądź jedną nazwą określano znacznie różniące się od siebie gatunki, nie należały do rzadkości. Mogły one wynikać z niewystarczających kompetencji językowych tłumacza, braku znajomości opisywanych realiów, ale też z niedostatecznego poziomu rozwoju nauk przyrodniczych, a zwłaszcza taksonomii. W polszczyźnie przełomu XV–XVI w. funkcjonował również inny, bardziej precyzyjny odpowiednik *psittacus*, tj. *papuga*, wyraz *szpak* zestawiano natomiast z łac. *spicus* i *sturnus* (np. u Jana Stanki i Bartłomieja z Bydgoszczy²²¹) (por. Rostafiński 1900: I 407, 415).

Używanie wyrazu *szpak* jako odpowiednika *psittacus* niekoniecznie musi być przykładem braku precyzji w tłumaczeniu łacińskich nazw przyrodniczych w polszczyźnie, lecz może wynikać z charakteru zabytku i przyjętej konwencji translacyjnej. *WokLub*, *WokSand* i *Rozm* nie są przecież tekstami przyrodoznawczymi. Adnotacja „in brevologo” obok hasła *WokSand* wskazuje, że autor I części wokabularza znał objaśnienie wyrazu *psittacus* zapisane w *Brewilogu*. Treść hasła w starodruku nie pozostawia wątpliwości, że ów łaciński wyraz oznacza papugę, przypuszczalnie aleksandrettę obroźną: „Psitacus... quedam auis que in Indie littoribus gignitur, colore viridi, torquem habens puniceum circa collum... articulata verba exprimit, ita ut si eam non videas, hominem loqui putes”²²².

W *Rozm* wyraz *szpak* pojawia się w opisie ucieczki Świętej Rodziny do Egiptu jako ptak, który ludzkim głosem głosił, że rozpoznał w Dziecięciu Jezus stworzyciela świata²²³. W *WokLub* glosa *szpak* występuje bez kontekstu, gdyż zarówno wyraz *psitacus*, jak i jego polski odpowiednik zostały dopisane na marginesie inkunabułu, drukowany *Vocabularius Ex quo* nie zawiera tego hasła.

Choć szpaki i papugi znacznie różnią się wyglądem i miejscem występowania, tak że trudno je pomylić, łącząc je zdolność naśladowania dźwięków, w tym ludzkiej mowy. W wypadku papug cecha ta była znana od starożytności i często przytaczano ją w opisach encyklopedycznych oraz słownikowych. Dźwiękonaśladowcze umiejętności szpaków mogły być natomiast znane polskim pisarzom z obserwacji lub z opowieści. Wydaje się, że w wypadku współautora *WokSand*, podobnie jak tłumacza *Rozmyślania przemyskiego*, a zapewne także glosatora *WokLub*, substytucja nazw ptaków miała charakter arbitralny. Posłużyli się oni określeniem rodzimego stworzenia, które najlepiej odpowiadało opisowi egzotycznego zwierzęcia pod względem cechy istotnej w danym kontekście (naśladowania ludzkiej mowy). *Szpak* nie jest zatem polską nazwą bliżej nieokreślonego gatunku papugi, lecz jej przekładowym odpowiednikiem.

Ungielt

Hasło 202. zostało zapisane na karcie tytułowej *Vocabularius Breviloquus* i jest szczegółowym objaśnieniem wyrazu *coempcio*, który występuje w tekście *De consolatione philosophiae* Boecjusza²²⁴. Notatka glosatora odnosi się bezpośrednio do kontekstowego

²²¹ Natomiast pod hasłem *Psitacus* w glosowanym inkunabule Bartłomieja zostały odnotowane dwa polskie odpowiedniki: *papuga* i *szpak* (por. BzB 1544).

²²² Tłum.: Psitacus... to pewien ptak lęgnący się na wybrzeżach Indii, koloru zielonego, z różową obróżą na szyi... wydający dźwięki artykułowanej mowy, więc jeśliś go nie widział, uznasz, że mówi człowiek.

²²³ „Jest jeden rodzaj ptaszy, na imię szpak, jen jął przepowiadać głosem człowieczym przyrodzonego i przychodzącego krola” (*Rozm* 88). W łacińskiej podstawie przekładu *Rozm* mówiący ptak jest określony mianem *psitacus*.

²²⁴ „Cum acerbae famis tempore grauis atque inexplicabilis indicta coemptio profligatum inopia Campaniam prouinciam uideretur, certamen aduersum praefectum praetorii communis commodi

użycia wyrazu hasłowego i zawiera dokładną lokalizację cytatu: *Coempcio est institutio super aliqua porcione danda de re emenda vel vendenda invocatur wlgariter vngyelt et talis fuit instituta super Campaniam provinciam destruendam quam Boecius removit Libro I prosa 4 Boecii*²²⁵. Co istotne, w notatce podany jest polski odpowiednik wyrazu hasłowego – *ungielt*.

W SŁSP prymarnym znaczeniem *coemptio* jest I. 1. ‘zakup, skup’, 2. ‘dokupienie’, 3. ‘odkupienie, wykupienie’ (por. II szp. 537–538) – właśnie takie, w jakim omawianego wyrazu użył Boecjusz. Polskie odpowiedniki hasła *coemptio* w tym znaczeniu można odnaleźć np. w słowniku J. Mączyńskiego (*pokupienie*) oraz w 10-języcznej edycji słownika Calepina z 1588 r. (*skupienie*) (por. SXVI XXXIX 103). W łacinie średniowiecznej funkcjonowało również drugie znaczenie *coemptio*: II. ‘tzw. czopowe, podatek od obrotów handlowych, zwłaszcza od wyszynku’ (por. SŁSP II szp. 537–538) i zapewne to ono było w częstszym użyciu w codziennej komunikacji – w tekstach dotyczących wymiany handlowej, opłat i podatków.

Hasło *coemptio* nie występuje w *Brewilogu*, ale Bartłomiej z Bydgoszczy uwzględnił je w obu wersjach swojego słownika. Nie podaje jednak definicji wyrazu hasłowego (*coemcio*), lecz tylko polski odpowiednik – *cyza* bądź *czyża*²²⁶ (por. BzB I 118). W SXVI wyraz ten zdefiniowano jako ‘rodzaj podatku, zwłaszcza od wyszynku piwa’ (III 729). Artykuł hasłowy zawiera ponadto wskazówkę, że wyraz *cyza/czyża* może być pożyczką z łaciny średniowiecznej (*cisa*)²²⁷ lub niemieckiego (*Ziese*)²²⁸.

Staropolscy producenci napojów alkoholowych wnosili rozmaite opłaty: za korzystanie z określonych urzędów, pozyskanie półproduktów, a także wytwarzanie, kontrolę jakości, transport, składowanie, sprzedaż oraz wyszynk gotowych wyrobów – w polszczyźnie XV–XVI w. funkcjonowało kilkanaście nazw tego typu opłat (por. Zajda 1979). ‘Podatek od piwa, wina i miodu’ określano m.in. synonimicznymi nazwami *cyza/cyża*, *cyzowe/cyżowe*, *czopowe*. Glosator starodruku BDS 431 zaproponował inny odpowiednik łacińskiego wyrazu *coemptio* – *ungielt*²²⁹, który, podobnie jak *cyza/cyża*, jest zapożyczeniem z niemieckiego. W kartotece SXVI odnotowano trzy poświadczenia tej nazwy opłaty, w odmiankach *umgelt* i *ungielt* oraz zlatynizowanej *ungeltum* (wszystkie skatalogowane pod hasłem *Umgelt*). Jeden z cytatów dotyczy stosunków

---

ratione suscepi...., ne coemptio exigeretur, euici” (BoethiusLAT). W przekładzie Witolda Olszewskiego: *Gdy w czasie wielkiej klęski głodowej zapowiedziano ciężki i niewykonalny skup, który groził widoczną ruiną Kampanii, podjąłem dla ogólnego dobra walkę przeciw prefektowi pretorium..., aż doprowadziłem do tego, że zaniechano skupu* (BoethiusPL 11).

²²⁵ Tłum.: *Coemptio to ustalona część, jaka ma być oddana z rzeczy kupowanej lub sprzedawanej i potocznie nazywa się ungielt. I to zostało nałożone na wyniszczoną prowincję Kampanię, a zniósł to Boecjusz – księga I, proza 4 Boecjusza.*

²²⁶ Zgodnie z ustaleniami wydawców przytaczam głosę w dwóch możliwych wersjach transkrypcji. W Sstp artykuł hasłowy poświęcony temu leksemowi ma główkę *Cyża* czy *Cyza* (por. Sstp I 341).

²²⁷ Por. SŁSP II szp. 441.

²²⁸ Aleksander Zajda określa wyraz *cyża* jako germanizm. Źródłosłowem jest pochodzący z łaciny średniowiecznej wyraz *accisia* zapożyczony do języka polskiego za pośrednictwem średnio-górno-niemieckiego *zise* (por. Zajda 1979: 81). W dalszym rozwoju polszczyzny do zapożyczenia doszło ponownie, tym razem w postaci *akcyza*.

²²⁹ W pracy A. Zajdy poświęconej powinnościom feudalnym, daninom i opłatom nazwa *ungielt* nie została uwzględniona.

gospodarczych XVI-wiecznej Bawarii, pozostałe odnoszą się do opodatkowania handlu w Poznaniu²³⁰.

Ungeld (także w postaci *Umgeld*, *Ohmgeld*)²³¹ to podatek konsumpcyjny od produktów spożywczych (zwłaszcza napojów alkoholowych) pobierany początkowo przez władze miejskie, później przez władzę, niezależnie od cła, jako dodatkowa lokalna opłata. Początki stosowania *ungeldu* w niemieckich miastach sięgają XIII w. (por. Wagner 1908). Na podstawie dostępnych obecnie materiałów można przypuszczać, że w polszczyźnie wyraz *ungielt* w znaczeniu ‘podatek od trunków’²³² był używany tylko w Wielkopolsce, miałby zatem charakter historycznego regionalizmu. *Cyza* i *czopowe* są dokładnymi semantycznymi odpowiednikami tej nazwy, przy czym są od niej znacznie lepiej poświadczony w polszczyźnie i mają zasięg ponadregionalny.

Początkowo, tzn. w 2. poł. XV w., *czopowe* było w Polsce podatkiem nadzwyczajnym (por. Sstp I 341), nałożonym na piwowarów i szynkarzy w celu pozyskania dodatkowych środków na prowadzenie wojny z zakonem krzyżackim (por. Gloger 1900: I 293–294). Z czasem zaczęto je traktować jako stałe źródło dochodów władcy. Współcześnie funkcję *czopowego* pełni *akcyza* na alkohol – podatek pośredni zapewniający Skarbowi Państwa określony procent dochodów ze sprzedaży napojów alkoholowych. Jest on wliczony w cenę produktu, więc płatnikiem jest konsument.

Dodatkowe opodatkowanie popularnych dóbr konsumpcyjnych niezmiennie budzi niechęć i poczucie niesprawiedliwości, a w średniowieczu bywało nawet przyczyną rozruchów społecznych (por. Wagner 1908: 95), dlatego skojarzenie z sytuacją opisaną w *De consolatione...* ma pewne uzasadnienie, ale nie jest ścisłe. W definicji *coemptio* zapisanej w starodruku BDS 431 mowa o ustalonej części kwoty kupna-sprzedaży, jaką należy odprowadzić od transakcji, czyli o podatku. Boecjusz nie odnosił się jednak do zwiększenia obciążeń fiskalnych mieszkańców Kampanii, ale do próby uchwalenia przymusowego skupu zboża, co w czasie klęski głodu pozbawiłoby ich resztek żywności. *Coemptio* oznaczało w tym wypadku odebranie ludziom towarów, a nie pieniędzy. Glosator dobrał zatem wernakularny odpowiednik do wyrazu *coemptio* w innym znaczeniu niż w tekście, który cytuje. Zgodnie z podaną przezeń łacińską definicją *ungielt* oznacza ‘podatek od obrotów handlowych’. Ponieważ w kontekście, w jakim zapisano glosę w *WokSand*, nie ma wzmianki o napojach alkoholowych, nie ma też podstaw do utożsamienia *ungieltu* z *czopowym*.

²³⁰ W memoriale rachunkowym, zawierającym rachunki z pobytu młodego Stanisława Lubomirskiego w kolegium jezuickim w Monachium w latach 1594–1597, preceptor małopolskiego magnata, Jan Gębczyński, zapisał: „kupiłem niewielką beczkę wina... 36 zł, umgelt i anslag od niego 8 zł 26 gr” (*GębMemor* 197). W przypisie wydawcy objaśniają wymienione germanizmy odpowiednio jako ‘czopowe’ i ‘podatek’. Natomiast nazwę *ungeltum*, zapisaną w dokumencie z 1556 r. potwierdzającym uprawnienia miejskich szafarzy podatków w Poznaniu, autor opracowania, Witold Maisel, określił podobnie – jako ‘cło od piwa i wina’ (por. *PrzywPozn* 163–164).

²³¹ Wyraz jest derywatem rzeczownika *geld* ‘pieniądz’ z przedrostkiem *-un* w funkcji amplifikującej (por. DWG XXIV szp. 737, zn. 6).

²³² W innym znaczeniu *ungielt* jest notowany w SW, opisano go bowiem jako wyraz przestarzały, należący do leksyki specjalnej górnictwa w Olkuszu w znaczeniu ‘wszelkie kosza potoczne, na utrzymanie kopalń tygodniowo wypłacane, prócz zapłaty górników’ (VII 306). Sstp, SXVII–SXVIII i SJPL nie notują poświadczeń tego leksemu.

Żerzec

W wypadku hasła 81. w wydaniu *WokSand* przytoczono tylko łaciński wyraz hasłowy *architriclinus* i pierwszy polski odpowiednik *staroswat* (będący jedynym poświadczeniem tego hasła w Sstp VIII 420), z pominięciem łacińskiego objaśnienia²³³ i drugiego polskiego odpowiednika. A. Brückner opatrzył to miejsce wokabularza komentarzem: „zwykle żerca, żerzec”, wykazując znakomitą intuicję, a raczej orientację w późnośredniowiecznej leksyce biblijnej. Wyraz *architriclinus* występuje bowiem w Wulgacie w biblijnym opisie wesela w Kanie Galilejskiej²³⁴, a jego odpowiednikiem w przekładach na język polski oraz w słownikach był najczęściej *żyrcza* bądź *żyrzec*, rzadziej *starosta*, *podczasze*²³⁵. W istocie w *WokSand* inna ręka niż ta, która zapisała II część słowniczka, dodała przy hasle *architriclinus* dopisek *żerzec* (najwyraźniej pominięty podczas ekscerpcji przez ks. J. Rokosznego).

Wyrazy *żyrcza*, *żyrzec* (*żerca*, *żerzec*) uważane są za relikty słowiańskiej leksyki doby przedchrześcijańskiej, oznaczają bowiem kapłana-ofiarnika, który pełnił również jakieś funkcje obrzędowe podczas zawierania małżeństw (por. Urbańczyk 1948: 70–71; SEBr 669–670).

Poświadczenia wyrazów *żerca* oraz *żerzec* w Sstp (XI 585, 587), z których najstarsze są datowane na początek XV w., występują wyłącznie w odmianie fonetycznej z *-y-*, nie zaś z *-e-*, tj. *żyrcza* i *żyrzec*. W obu wyrazach rozwój samogłoski powstałej z *jeru* został zakłócony: *żyrcza* < *žbrьca (zamiast *žerca) oraz *żyřec* < *žbrьcbь (zamiast *žřec). W całej grupie wyrazów z ps. rdzeniem **žbr-* doszło do wyrównań analogicznych. „*Žerca* zmienił się w *żyrcza*, a następnie, gdy we wszystkich polskich wyrazach *-ir-* i *-yr-* zmieniły się na *-er-*, powstał *żerzec* i *żerca*” (Urbańczyk 1948: 71). Poświadczenie z *WokSand* dokumentuje istnienie tej nowszej odmianki na początku XVI w.

²³³ Objasnienie *qui in crastino fit* (tłum.: *który przypada nazajutrz*) nie ma wyraźnego związku z treścią hasła.

²³⁴ „Dicit eis Iesus: Haurite nunc et ferte architriclino... gustavit architriclinus aquam vinum factam... vocat sponsum architriclinus” (Jo 2, 8–9). Tłum.: *I rzekł im Jezus: Czerpajcież teraz, a doniesicie przelożonemu wesela... skosztował przelożony wesela wody, która się stała winem... wezwał oblubieńca przelożony wesela.*

²³⁵ Z czasem wyrazy *żyrcza*, *żyrzec* (*żerca*, *żerzec*) wyszły z użycia, a *starosta* (weselny) zachował się głównie w gwarach. W polskich drukowanych przekładach Pisma Świętego posługiwano się przeważnie określeniami opisowymi, często zawierającymi bohemizm *sprawca* (por. Urbańczyk 1948: 68–69). U Bartłomieja z Bydgoszczy: „architriclinus dicitur princeps convivii triclinii... sprawcza, zyrzec” (BzB 1544 c6).

6. Wokabularz sandomierski jako źródło Sstp i SŁŚP

Artykuł A. Brücknera opublikowany w „Rozprawach” (1910) jest jednym ze źródeł Sstp oraz SŁŚP. Pokrótkę przybliżę, w jakim stopniu materiał leksykalny z *WokSand* został wyzyskany w obu opracowaniach leksykograficznych.

6.1. *WokSand* w Sstp

W Sstp odnalazłam 97 cytatów z *WokSand* (opatrzonych skrótem R XLVII 354–356). Część materiału leksykalnego zapisanego w tym zabytku (tj. wyrazy nieuwzględnione w wydaniu A. Brücknera i 4 nazwy własne) nie mogła, rzecz jasna, być wykorzystana. Ze względu na późne datowanie zabytku w 16 wypadkach cytaty z *WokSand* zostały pominięte w ilustracji materiałowej na rzecz starszych poświadczeń. Za to 11 określeń dwuwyrzowych zacytowano pod dwoma hasłami.

Warto nadmienić, że materiał leksykalny z *WokSand* zamieszczony w Sstp jest prezentowany w nieco inny sposób niż w edycji. Zgodnie z konwencją przyjętą w Sstp w poświadczeniach z wokabularzy podawano najpierw polski wyraz, a po nim łaciński wyraz hasłowy. Choć w Sstp wszelkie uzupełnienia kontekstów pochodzące spoza tekstu zabytku podawano w nawiasie okrągłym, w cytatach z *WokSand* w Sstp nie odróżniano łacińskich wyrazów hasłowych odczytanych z rękopisu od tych uzupełnionych przez A. Brücknera, tj. podanych w wydaniu w nawiasie, por. np. „(tina) vaszka vel donyca” (1910: 354); „Vaszka vel donyca tina ca 1500 R XLVII 354” (Sstp II 134).

Niedostatki wydania w kilku wypadkach przełożyły się na błędy w makro- i mikrostrukturze Sstp. Z powodu błędnego odczytania z rękopisu hasła 21. *Culex komor* w wydaniu znalazł się wyraz *komar*. Na tej podstawie w Sstp wyodrębniono wariant fonetyczny *komar* obok *komor* (por. III 321). W rzeczywistości postać *komar* nie jest jak dotąd poświadczona w źródłach Sstp.

Poważniejsza usterka wynikała z błędnego odczytania hasła 168. *Guva banyka quod ventosa dicitur seu cu[cub]curbita*. Hasło to nie zostało w pełni odczytane przez ekskryptora, więc wydawca podał jako prawdopodobną podstawę łacińską wyraz *proscriptus*, a polski odpowiednik – w postaci *banyta*. W Sstp cytat wydrukowano pod hasłem *Banita* z zaledwie jednym poświadczeniem²³⁶. W rzeczywistości w *WokSand* zapisano wyraz *bańka* jako odpowiednik łac. *guva*, zapewne w tym samym znaczeniu co poświadczenia ze słownika Jana Stanki i *WokLub*, wydrukowane w Sstp z definicją ‘naczynie cyrulickie do spuszczenia krwi’, w których *bańka* jest odpowiednikiem łacińskiego wyrazu *ventosa* (por. Sstp I 60).

---

²³⁶ W SXVI poświadczony jest wyłącznie rzeczownik *banit*.

Skutkiem błędnego odczytania polskiego wyrazu w haśle 23. *WokSand* było wyodrębnienie w Sstp hasła 2. (*Mięta*) *Mienta* w znaczeniu *zool.* ‘miętus’ (IV 249). W zabytku końcówkę polskiego wyrazu zapisano skrótem (pisarz używa go zwykle w wyrazach łacińskich), nie jest to zatem *myentha*, lecz *myenthus* – nazwa ryby poświadczona w kilku innych XV-wiecznych słownikach łaciny, będąca odpowiednikiem wyrazu *allota*. Poświadczenie powinno zatem trafić pod hasło (*Miętus*) *Mientus*, *Mientus*. Oznacza to, że *mięta* w staropolszczyźnie ma wyłącznie znaczenie botaniczne.

Za sprawą podania przez A. Brücknera w haśle 123. jako prawdopodobnej podstawy łacińskiej (w miejsce nieodczytanej) wyrazu *merenda* (por. poprzednie hasło *merenda swaczyna*) w Sstp błędnie opisano znaczenie polskiego wyrazu *snyadanye*. Poświadczenie z *WokSand* znalazło się pod def. ‘~ podwieczorek’ (uznano je za nietypowe użycie wyrazu oznaczającego przeważnie ‘posiłek poranny, lekki posiłek przed obiadem’, por. Sstp IX 32). W rzeczywistości w zabytku wyrazu *śniadanie* użyto w takim samym znaczeniu jak w *RozPaul* i *WokLub* – jako odpowiednik łacińskiego wyrazu *ientaculum* ‘śniadanie’.

Ponieważ w wydaniu *WokSand* łacińska podstawa tłumaczenia hasła 100. *Infermuit spiritu rosnamyączyl szye vel rosrzewnyl szye w sobye* została odczytana tylko częściowo i niedokładnie w postaci: *super populum*, A. Brückner uzupełnił ją prawdopodobnym czasownikiem (*miseruit*). Na tej podstawie w Sstp (VII 549) fragment biblijny zidentyfikowano jako Mat 15, 32. Nie jest to jednak cytat z opisu rozmnożenia chleba, lecz ze sceny wskrzeszenia Łazarza – Io 11, 33.

W wydaniu niepoprawnie podano także podstawę tłumaczenia hasła 143. Osobliwy zapis *c nomen*, emendowano w Sstp pod hasłem *Węgielnica*, uzupełniając: *C<umuli> nomen*, i na tej podstawie zinterpretowano polski wyraz *wągyelnycza* jako ‘kopiec graniczny usypany na zbiegu granic’ (por. X 96). W *WokSand* wyraz hasłowy ma jednak postać *gnomon*. Zapewne pisarz, podając jako jego polski odpowiednik wyraz *węgielnica*, miał na myśli nie ‘kopiec graniczny’, lecz ‘przyrząd służący do wyznaczania kątów prostych’²³⁷.

Większość materiału leksykalnego *WokSand* trafiła jednak do Sstp w nieskażonej formie, w tym niebudzące wątpliwości wyrazy mające w Sstp status hapaksów. Są to: *Inkaust* (III 32), *Kurwatura* (III 470), *Lysica* (III 133)²³⁸, *Masztalerz* (IV 167), *Ochotny* (V 404), *Okręt* (V 563), *Picula* (VI 82), *Poliwać* (VI 349), *Przekrzywiać* (VII 142), *Roznamięcić się* (VII 549), *Staroswat* (VIII 420), *Stęchlina* (VIII 441), (*Ślusarski*) *Ślosarski* (IX 19), *Świegot* (IX 62), *Trzebiświnia* (IX 199), *Wazka* (X 50), *Wdowiec* (X 65), *Zaszykowanie* (XI 214). W *WokSand* znajduje się ponadto dokumentacja znaczeń niewystępujących w innych źródłach Sstp, np. *mamka* w znaczeniu ‘położna’²³⁹, *błędny* ‘obłąkany’²⁴⁰.

Z kolei materiał nieuwzględniony w wydaniu A. Brücknera wzbogaca Sstp o nowe hasła: *Obara*, *Pantofla*, *Schowa*, *Skal*, *Skryptural*, *Swaczyna* oraz *Ungielt*. Dzięki ekscerpcji uzupełniającej kilka istniejących haseł Sstp zyskało nowe warianty fonetyczne: *basyhyk* – pod hasłem *Basalyk* (I 70); *chwijolek* – pod hasłem *Fiolek* (II 360); *wieszczorka* – pod hasłem *Jaszczurka* (III 123); *żerzec* – podstawowy wariant dotąd niepoświadczony w Sstp, por. (*Żerzec*) *Żyrzec* (XI 587). W *WokSand* pojawiły się ponadto nowe formy fleksyjne haseł Sstp: (*Krerać*) *Kryrać* (1. os. 1. poj. czasu teraźniejszego) i *Twierdza* (mianownik

²³⁷ Por. SŁŚP: *Gnomon* zn. II. *geom.* ‘przyrząd mierniczy zwany kwadratem geometrycznym’ (IV 568).

²³⁸ Drugie poświadczenie hasła, pochodzące z *RozOss* I, zostało zamieszczone w bazie danych RPG oraz BLŚP.

²³⁹ Por. Sstp (IV 159). Znaczenie to jest poświadczone w SXVI (por. XIII 139).

²⁴⁰ Por. Sstp (I 108). Znaczenie to jest poświadczone w SXVI (por. II 215).

l. poj. w podstawowym wariancie *twierdza*). Niektóre hasła Sstp zyskały nowe znaczenia, np. *Wybór* ‘podjęcie decyzji w sprawie wyznaczenia na jakieś stanowisko kogoś spośród wielu kandydatów’; *Nogieć* ‘nicpoń, ladaco’; *Kachel* ‘gliniane naczynie stołowe lub kuchenne’.

6.2. *WokSand* w SŁŚP

Omawiany zabytek był również źródłem SŁŚP. W opublikowanych dotąd 73. zeszytach (hasła do *Sum*) udało mi się zidentyfikować cytaty z *WokSand* w 27 artykułach hasłowych, gdzie opatrzone je skrótem RFil XLVII p. 354–356²⁴¹. Co zrozumiałe, dla redaktorów szczególnie interesujące były leksemy poświadczone w *WokSand*, które nie występowały w innych zabytkach (por. *Agamus*, *Hemina*, *Numella*²⁴², *Pennicillus*, *Pipio*, *Putor*). Podobnie jak w wypadku Sstp, nieścisłości wydania A. Brücknera spowodowały niekiedy niewłaściwą interpretację materiału leksykalnego w artykułach hasłowych SŁŚP.

Cytat z *WokSand* jest jedynym poświadczeniem hasel *Fumagium* oraz *Fumatorium* ‘komin’ (IV szp. 432, 433), które opracowano na podstawie błędnego odczytania zabytku w wydaniu A. Brücknera. W rzeczywistości w wokabularzu łaciński wyraz oznaczający ‘komin’ pojawia się tylko raz – jest to rzeczownik *fumarium* (por. nr 48.).

W artykule hasłowym *Artocopus* (I szp. 796) zacytowano dwa hasła *WokSand*. Znaczenie I. ‘piekarz’ zilustrowano materiałem z pozycji 173., podając cytat zgodnie z zapisem w zabytku. W znaczeniu II.1. ‘gatunek chleba’ wykorzystano natomiast pozycję 178. zawierającą błędnie odczytaną podstawę tłumaczenia – *artocopus*. W rzeczywistości w zabytku zapisano *artos grece*. Leksem *artos* nie jest notowany w SŁŚP. Kolejnym przykładem błędnego odczytania zapisu z *WokSand* jest hasło nr 57. – wyraz hasłowy w SŁŚP *Blathra* (I szp. 1119) powinien mieć postać *Blathea*.

Pozycję 1. *Manubrium koszyszko* wykorzystano w artykule hasłowym *Manubrium* (SŁŚP VI szp. 106) jako ilustrację znaczenia II. ‘werbena pospolita, *Verbena officinalis* Linn.’, co oznacza, że polski zapis zinterpretowano jako nazwę rośliny. Zapewne kierowano się analogią do trzech XVI-wiecznych zapisów *koszyszko*, które J. Rostafiński zamieścił w zestawieniu polskich odpowiedników łacińskiego wyrazu *verbena* (por. 1900: I 277)²⁴³. Tymczasem w Sstp cytat z *WokSand* wydrukowano pod hasłem *Kosisko* w znaczeniu ‘stylisko kosy’ (III 355)²⁴⁴ i ta interpretacja zapisu wydaje się trafniejsza. W SŁŚP cytat powinien był zatem trafić pod znaczenie I. ‘rękojeść, rączka’.

SŁŚP nie zawiera 16 leksemów poświadczonych w materiale *WokSand*, a pominiętych w wydaniu, np. rzeczowników: *affa*, *artavus*, *cespis*, *ganearia*, *pegina*; a także

²⁴¹ W t. IV z błędnym oznaczeniem numeru strony (454 zamiast 354). Cytaty z *WokSand* są w SŁŚP niejednolicie datowane („saec. XV”, „a. 1454”, „saec. XV med.”, „saec. XV ex.”, „a. 1500”, „a. fere 1500”, „circa 1500”, „a. 1501”).

²⁴² Redaktorzy poprawili błędną lekcję wydawcy *pamywnye na panny na szye* (por. SŁŚP VI szp. 784), czyli *panny na szyje*. W rzeczywistości w zabytku zapisano **pamy czo w nye szadzayą*, tzn. *panny, co w nie sadzają*, co zasadniczo nie zmienia interpretacji łacińskiej podstawy tłumaczenia, mowa bowiem o przyrządzie służącym do unieruchamiania szyi i kończyn przestępców podczas wymierzania kary – *panna* to zatem ‘kajdany’ lub ‘dyby’.

²⁴³ Por. hasło *Koszyszczko* w Sstp z licznymi odmiankami fonetycznymi (III 358).

²⁴⁴ Drugi cytat ilustrujący to hasło „de manubrio s coszyszka” pochodzi z artykułu A. Brücknera (por. 1892: 503). Badacz podał w nawiasie swoją interpretację glosy – *kosisko*.

czasowników *blictrio* i *biblio*²⁴⁵ oraz *squamo*. Cztery hasła opublikowane w SŁŚP nie zawierają znaczeń poświadczonych w analizowanym zabytku: *argutus* ‘śpiew ptaków’; *cestus* ‘rzemienny bicz z uwiązanymi kawałkami ołowiu’²⁴⁶; *circumactus* ‘wpleciony’; *psitacus* ‘szpak’.

---

²⁴⁵ Por. hasło nr 102. *Blictrit ceruisia kysza, biblit vinum, bulit aqua*. W SŁŚP występuje natomiast rzeczownikowe hasło *Bibio* (w pisowni *biblio*) ‘maleńki owad rodzący się rzekomo w zepsutym winie’ (I szp. 1096), poświadczone jednym cytatem z BzB 1532.

²⁴⁶ Hasło 1. *Cestus* w SŁŚP ma definicję ‘napiętnik starożytnych pięściarzy’ opracowaną na podstawie łacińskiego opisu podanego w *Brewilogu*, ale *basatyk* (głosa Bartłomieja z Bydgoszczy zapisana w słowniku z 1532 r.) nie jest trafnym polskim odpowiednikiem *cestus*.

7. Zakończenie

Podjęcie na nowo opracowania słownictwa z *WokSand* miało początkowo na celu jedynie sprawdzenie poprawności pierwszej ekscerpcji i poprawienie ewentualnych usterek wydania, a doprowadziło do znaczącej rewizji dotychczasowych ustaleń na temat jego zawartości. Zapomniany zabytek językowy spoczywający w sandomierskiej bibliotece ukazał się w zupełnie nowym świetle.

Analiza dowiodła ponadto, że *WokSand* nie mógł powstać przed 1500 r., a zatem w zasadzie powinien zostać usunięty z kanonu źródeł Sstp, byłaby to jednak być może pochopna decyzja. Nie jest to przecież jedyny zabytek datowany na XVI w., z którego czerpany jest materiał do haseł Sstp, by wymienić choćby *Rozmyślanie przemyskie*, modlitewnik Nawojki, łacińsko-polski słownik wyrazów prawa magdeburskiego z rękopisu BN 3068 III²⁴⁷ czy rozważania o męce i śmierci Chrystusa z rękopisu BN 8028 I²⁴⁸. Słownictwo z tekstów dochowanych jedynie w XVI-wiecznych przekazach, które niegdyś włączono do materiału Sstp, znacząco wzbogaca zawartość haseł, a jego pominięcie przyniosłoby szkodę badaniom nad rozwojem polskiej leksyki, gdyż nie będzie ono wykorzystane w SXVI.

Jak starałam się wykazać, *WokSand* jest bliższy XV- niż XVI-wiecznej tradycji leksykografii łacińsko-polskiej, dokumentując okres przejściowy pomiędzy średniowieczną a humanistyczną fazą jej rozwoju. Dokładniejszy opis tego okresu, w tym pełne porównanie polskiego materiału leksykalnego poszczególnych wokabularzy sprzed poł. XVI w., wymaga odrębnego opracowania.

---

²⁴⁷ W Sstp materiał z tego zabytku opatrzone skrótem *OrtZab*. Cytowano go w odpowiednim miejscu chronologicznym między *ca* 1455 a 1456–1460, nie podając daty przy cytatach (por. OŹSstp 118).

²⁴⁸ W Sstp materiał z tego zabytku opatrzone skrótem *Kalużn* 270–276 i 289 (por. OŹSstp 81). Wspomniane polskie modlitwy pasyjne nie były dotąd cytowane, zostaną wykorzystane w BLŚP.

Wykaz skrótów

Większość skrótów używanych w niniejszej monografii ma charakter konwencjonalny (cz. – część, im. – imienia, ks. – ksiądz, m.in. – między innymi, np. – na przykład, nr – numer, ok. – około, poł. – połowa, por. – porównaj, r. – rok, s. – strona, św. – święty, t. – tom, w. – wiek), poniższy wykaz został zatem ograniczony do łacińskich i polskich skrótów stosowanych w publikacjach językoznawczych i bibliotekoznawczych.

bot. – botaniczny
czes. – czeski
czyt. – czytaj
et al. – i inni
fot. – fotografia
geom. – geometryczny
gr. – grecki
hebr. – hebrajski
inc., ink. – inkunabuł
Io – Ewangelia wg św. Jana
Jer – Księga Jeremiasza
k. – karta
kol. – kolumna
l. poj. – liczba pojedyncza
l. mn. – liczba mnoga
Luc – Ewangelia wg św. Łukasza
łac. – łaciński, łacina
Mat – Ewangelia wg św. Mateusza
niem. – niemiecki
nlb. – nieliczbowany
os. – osoba
p. – pagina (strona)
r. męś. – rodzaj męski
sygn. – sygnatura
szp. – szpalta
średn. – średniowieczny
tłum. – tłumaczenie
tur. – turecki
vlg. – vulgariter (pospolicie)
w. – wiersz
wyd. – wydał, wydanie
z. – zeszyt
zn. – znaczenie
zool. – zoologiczny

Bibliografia

Inkunabuły i starodruki słowników omawiane w pracy

Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie:

Reuchlin Johannes, *Vocabularius Breviloquus*, Köln, [Joannes Koelhoff], 1497 (Ink. 413).

Reuchlin Johannes, *Vocabularius Breviloquus*, Nürnberg, [Antonius Koberger], 1498 (Ink. 62).

Reuchlin Johannes, *Vocabularius Breviloquus*, Nürnberg, [Antonius Koberger], 1498 (Inc. 184).

Reuchlin Johannes, *Vocabularius Breviloquus*, Strasburg, [Georgius Husner], 1493 (Ink. 238).

Vocabularius Ex quo, Nürnberg, [Georg Stuchs], 1490 (Ink. 78d) – por. *WokLub*.

Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu:

Reuchlin Johannes, *Vocabularius Breviloquus*, Strasburg, [Georgius Husner], 1493 (Inc. 107).

Archiwum Prowincji oo. Bernardynów w Krakowie:

Reuchlin Johannes, *Vocabularius Breviloquus*, Nürnberg, [Antonius Koberger], 1494 (ABKr XV 227).

Biblioteka Diecezjalna w Sandomierzu:

Reuchlin Johannes, *Vocabularius Breviloquus*, Strasburg, [Georgius Husner], 1501 (431) – por. *WokSand*.

Biblioteka Jagiellońska:

Reuchlin Johannes, *Vocabularius Breviloquus*, Lyon, Petrus Ungarus, 1482 (St. Dr. Inc. 3171).

Reuchlin Johannes, *Vocabularius Breviloquus*, Strasburg, [Georgius Husner], 1496 (St. Dr. Inc. 1674).

Biblioteka Narodowa w Warszawie:

Reuchlin Johannes, *Vocabularius Breviloquus*, Strasburg, [Georgius Husner], 1489 (SD Inc.F.1182), [online]: polona.pl/item-view/6fa7170c-750e-4496-b471-3803574eb29c?page=0 (dostęp 8.11.2024).

Biblioteka Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk:

Reuchlin Johannes, *Vocabularius Breviloquus*, Strasburg, [Georgius Husner], 1495 (18892. III).

Biblioteka Prowincjalna Prowincji św. Antoniego i bł. Jakuba Strzemię Zakonu Braci Mniejszych Konwentualnych w Krakowie:

Reuchlin Johannes, *Vocabularius Breviloquus*, Nürnberg, [Antonius Koberger], 1498 (Inc. 51.III), [online]: polona.pl/preview/4968107c-277c-48ca-ab4b-9fc7e74fa918 (dostęp 8.11.2024).

Biblioteka Uniwersytecka w Poznaniu:

Reuchlin Johannes, *Vocabularius Breviloquus*, Strasburg, [Georgius Husner], 1488 (Inc. I/169), [online]: wbc.poznan.pl/dlibra/publication/11238/edition/18203/content (dostęp 8.11.2024) – BzB 1544.

Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich:

Reuchlin Johannes, *Vocabularius Breviloquus*, Strasburg, [Georgius Husner], 1491 (Inc. XV-320), [online]: dbc.wroc.pl/dlibra/publication/35106/edition/31800/content (dostęp 8.11.2024).

PAN Biblioteka Kórnicka:

Reuchlin Johannes, *Vocabularius Breviloquus*, Nürnberg, [Antonius Koberger], 1494 (Inc.Qu.23).

Vocabularius Ex quo, Strasburg, [Georgius Husner], ca 1498 (Inc.Qu.84).

Materiały archiwalne

Biblioteka Diecezjalna w Sandomierzu:

ADS Sygn. Z-111 Akta instytutów życia konsekrowanego i stowarzyszeń życia apostoł-
skiego, akta klasztoru filipinów w Studziannie [1811] 1852–1866.

BDS R 2023 Dokumenty xx. filipinów świeckich w Studziannie z lat 1818–1859, s. 61–
129.

Inventarium Bibliothecae Seminarii Dioecesanii Sandomiriensis nry 1.–4000.

Teksty źródłowe

W poniższym wykazie pozycje zapisane kursywą to skróty przyjęte w słownikach i ba-
zach danych historycznej polszczyzny, w których poszczególne teksty źródłowe są cyto-
wane: BLŚP, RPG, Sstp, SXVI, SXVII–XVIII.

BJW – *Biblia w przekładzie księdza Jakóba Wujka z 1599 r. Transkrypcja typu „B” ory-
ginalnego tekstu z XVI w. i wstęp ks. Janusz Frankowski*, wyd. 2, Warszawa 1999.

BoethiusLAT – Boethius Anicius Manlius Severinus, *De consolatione philosophiae*,
[online]: perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:2008.01.0678 (dostęp
8.11.2024).

BoethiusPL – Boethius Anicius Manlius Severinus, *O pocieszeniu, jakie daje filozofia*,
przełożył W. Olszewski, Warszawa 1962.

ChmielAteny – Chmielowski B., 1755, *Nowe Ateny*, Lwów, [online]: [polona.pl/preview/
cdb5bb6f-44b0-422e-9901-c99183d2318a](https://polona.pl/preview/cdb5bb6f-44b0-422e-9901-c99183d2318a) (dostęp 8.11.2024).

GalfredusLAT – Galfredus de Vino Salvo, *Poetria nova*, [online]: [hs-augsburg.de/~harsch/
Chronologia/Lspost12/GalfredusVinoSalvo/gal_poe5.html](https://hs-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lspost12/GalfredusVinoSalvo/gal_poe5.html) (dostęp 8.11.2024).

- GębMemor* – Gębczyński J., *Memoriał rachunkowy (1594–1597)*, [w:] W. Czapliński, J. Długosz, *Podróż młodego magnata do szkół*, Warszawa 1966.
- GroicPorz* – Groicki B., 1559, *Porządek sądów i spraw miejskich prawa majdeburckiego w Koronie Polskiej*, Kraków, [online]: wbc.poznan.pl/dlibra/publication/1168/edition/1774/content (dostęp 8.11.2024).
- JuvenalLAT – Juvenal, *Satura IV*, [online]: data.perseus.org/texts/urn:cts:latinLit:phi1276.phi001.perseus-lat1 (dostęp 8.11.2024).
- JuvenalPL – *Trzej satyrycy rzymscy. Horacy, Persjusz, Juwenalis*, tłum. J. Czubek, J. Sękowski, wstęp i komentarz L. Winniczuk, Warszawa 1958.
- LucanLAT – Marcus Annaeus Lucanus, *Pharsalia*, [online]: thelatinlibrary.com/lucan/lucan3.shtml (dostęp 8.11.2024).
- LucanPL – *Wojna domowa*, tłum. i oprac. M. Brożek, Kraków 1994, [online]: biblioteka.kijowski.pl/antyk%20rzymski/06.%20lukan%20marek%20anneusz%20-%20wojna%20domowa.pdf (dostęp 8.11.2024).
- LucChrośPhar* – *Pharsalia po polsku przetłumaczonego Lucana albo raczej wojna domowa między Pompejuszem a Cezarem... z łacińskiego na ojczysty język przez Wojciecha Stanisława Chrośnińskiego... w Roku Pańskim 1690 przełożona*, Oliwa 1690, [online]: polona.pl/item-view/775eb360-b4c1-4338-af7c-214ac432bd53?page=53 (dostęp 8.11.2024).
- PliniusLAT – Gaius Plinius Secundus, *Naturalis historia*, [online]: penelope.uchicago.edu/Thayer/L/Roman/Texts/Pliny_the_Elder/10*.html (dostęp 8.11.2024).
- PliniusPL – K. *Pliniusza Starszego Historii naturalnej ksiąg XXXVII, przełożonej na język polski przez Józefa Łukaszewicza*, Poznań 1845, [online]: polona.pl/preview/65b09e46-047f-4781-bdb9-3f78d49c2c25 (dostęp 8.11.2024).
- PrzywPozn* – *Przywileje miasta Poznania XIII–XVIII wieku*, wyd. W. Maisel, Poznań 1994.
- Pseudo-BernardLAT – Pseudo-Bernard z Clairvaux, *Carmen paraeneticum ad Rainaldum*, PL 148, [online]: binetti.ru/bernardus/159.shtml (dostęp 8.11.2024).
- RoffredusPL – Szymańska A., 2015, *Fragmenty literatury starożytnej w «Quaestiones sabbatinae» Roffredusa Beneventanusa*, [w:] *Justynian i prawo rzymskie. Refleksje w 1450. rocznicę śmierci cesarza*, pod red. K. Szczygielskiego, Białystok, s. 137–154.
- RozDom* – *Rozariusz dominikański*, rękopis Archiwum Polskiej Prowincji Dominikanów w Krakowie, sygn. L.XV.12.
- RozKap* – *Rozariusz kapitulny*, rękopis Archiwum i Biblioteki Krakowskiej Kapituły Katedralnej, sygn. Ms 224.
- Rozm* – *Rozmyślanie przemyskie*, [w:] *Staropolskie apokryfy Nowego Testamentu*, [online]: apocrypha.amu.edu.pl (wersja z maja 2023, dostęp 8.11.2024).
- RozOss I* – *Rozariusz Ossolińskich I*, rękopis Lwowskiej Narodowej Naukowej Biblioteki Ukrainy im. W. Stefanyka, sygn. Fond 5 DE-520.
- RozOss II* – *Rozariusz Ossolińskich II*, rękopis Lwowskiej Narodowej Naukowej Biblioteki Ukrainy im. W. Stefanyka, sygn. Fond 5 DE-431.
- RozPaul* – *Rozariusz pauliński*, rękopis Archiwum Jasnogórskiego, sygn. Ms II 25.
- RozWroc* – *Rozariusz wrocławski*, rękopis Biblioteki Uniwersytetu Wrocławskiego, sygn. IV Q 95.
- TerentiusPL – Terencjusz Afrykańczyk Publiusz, *Eunuch*, [w:] *Komedie. Eunuch – Bracia – Teściowa*, przeł. i oprac. M. Brożek, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1971, s. 1–119. (Biblioteka Narodowa II 167).

- ThomasPL – Andrzejuk A., *Chrystocentryczny charakter Eucharystii w teologii św. Tomasza z Akwinu*, [online]: katedra.uksw.edu.pl/001wydarzenia/2011/presov/christ_euchar_tekst.pdf (dostęp 8.11.2024).
- WokJag* – *Wokabularz jagielloński*, rękopis Biblioteki Jagiellońskiej, sygn. 2454.
- WokLub* – *Wokabularz lubiński*, rękopiśmienne adnotacje w inkunabule Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie, sygn. Inc. 78d.
- WokPet I* – *Wokabularz petersburski I*, rękopis Cesarskiej Biblioteki Publicznej w Petersburgu, sygn. Lat.Q.ch.XVI.33.
- WokPet II* – *Wokabularz petersburski II*, rękopis Cesarskiej Biblioteki Publicznej w Petersburgu, sygn. Lat.F.ch.XVI.12.
- WokRacz* – *Wokabularz Raczyńskich*, rękopis Biblioteki Raczyńskich w Poznaniu, sygn. 1360/I.
- WokSand* – *Wokabularz sandomierski*, rękopiśmienne adnotacje w starodruku Biblioteki Diecezjalnej w Sandomierzu, sygn. 431.
- WokTryd* – Urbańczyk S., 1962, *Wokabularz trydencki*, „Język Polski” XLII, z. 1, s. 15–29.

Słowniki, atlasy i bazy danych

- BLŚP – *Baza leksykalna średniowiecznej polszczyzny*, [online]: blsp.ijp.pan.pl (dostęp 8.11.2024).
- BzB – *Słownik Bartłomieja z Bydgoszczy. Wersja polsko-lacińska*, oprac. E. Kędełska, I. Kwilecka, A. Łuczak, L.A. Jankowiak, t. I–VI, Warszawa 1999–2019.
- DWG – *Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm*, digitalisierte Fassung im Wörterbuchnetz des Trier Center for Digital Humanities, Version 01/23, [online]: woerterbuchnetz.de/DWB (dostęp 8.11.2024).
- ESSC – *Elektronický slovník staré češtiny: webové hnízdo pramenů k poznání historické češtiny*, Praha, oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., 2006–2020, [online]: vokabular.ujc.cas.cz (dostęp 8.11.2024).
- KORBA – *Elektroniczny korpus tekstów polskich z XVII i XVIII w.*, [online]: korba.edu.pl (dostęp 8.11.2024).
- MAGP – *Mały atlas gwar polskich*, oprac. przez Pracownię Atlasu i Słownika Gwar Polskich Zakładu Językoznawstwa PAN pod kier. K. Nitscha, M. Karasia, Z. Stamirowskiej, t. I–XIII, Wrocław 1957–1970.
- MSGP – *Mały słownik gwar polskich*, red. J. Wronicz, Kraków 2010.
- OŹSstp – *Opis źródeł Słownika staropolskiego*, pod red. W. Twardzika we współpracy z E. Deptuchową i L. Szlachowską-Winiarzową, Kraków 2005.
- RPG – Deptuchowa E., Frodyma M., Jasińska K., Klapper M., Kołodziej D., Leńczuk M., Szlachowska-Winiarzowa L., Wanicowa Z., *Rozariusze z polskimi glosami. Internetowa baza danych*, red. nauk. E. Deptuchowa, oprac. inf. M. Godny, [online]: rozariusze.ijp.pan.pl (dostęp 8.11.2024).
- SEBań – Bańkowski A., 2000, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. 1–2, Warszawa.
- SEBor – Boryś W., 2005, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków.
- SEBr – Brückner A., 1927, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków.
- SEK – Boryś W., Popowska-Taborska H., 1994–2010, *Słownik etymologiczny kaszubszczyzny*, t. I–VI, Warszawa.

- SEMSNO I – *Słownik etymologiczno-motywacyjny staropolskich nazw osobowych. Cz. 1, Odapelatywne nazwy osobowe*, oprac. A. Cieślíkowa przy współudziale J. Szymowej i K. Rymuta, Kraków 2000.
- SEMSNO II – *Słownik etymologiczno-motywacyjny staropolskich nazw osobowych. Cz. 2, Nazwy osobowe pochodzenia chrześcijańskiego*, oprac. M. Malec, Kraków 1995.
- SGK – Sychta B., 1967–1976, *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej*, t. I–VII, Wrocław.
- SGPK – Karłowicz J., 1900–1911, *Słownik gwar polskich*, t. I–VI, Kraków.
- SGP PAN – *Słownik gwar polskich*, red. M. Karaś et al., t. I–X, Wrocław–Kraków 1977–.
- SHETJP – Stachowski S., 2014, *Słownik historyczno-etymologiczny turcyzmów w języku polskim*, Kraków.
- S I – *Słownik staropolski. Suplement cz. I (verba absentia)*, red. E. Deptuchowa, Kraków 2014.
- SJPDor – *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, t. I–XI, Warszawa 1958–1969.
- SJPL – *Słownik języka polskiego przez M. Samuela Bogumiła Linde. Wydanie drugie, poprawione i pomnożone*, t. I–VI, Lwów 1854–1860 (wydanie fototypiczne tej edycji: Warszawa 1951).
- SŁŚP – *Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce*, red. M. Plezia, K. Weysenhoff-Brożkowska, M. Rzepiela, t. I–IX, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1953–, [online]: ellexicon.scriptores.pl (dostęp 8.11.2024).
- Sstp – *Słownik staropolski*, red. S. Urbańczyk, t. I–XI, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1953–2002.
- SW – *Słownik języka polskiego*, red. J. Karłowicz, A.A. Kryński, W. Niedźwiedzki, t. I–VIII, Warszawa 1900–1927.
- SWil – *Słownik języka polskiego*, red. A. Zdanowicz et al., t. I–II, Wilno 1861.
- SXVI – *Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. M.R. Mayenowa et al., t. I–XXXIX, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1966–, [online]: spxvi.edu.pl (dostęp 8.11.2024).
- SXVII–XVIII – *Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i I. połowy XVIII wieku*, red. W. Gruszczyński, Kraków 1996–, [online]: sxvii.pl (dostęp 8.11.2024).
- WSJP PAN – *Wielki słownik języka polskiego*, red. P. Żmigrodzki, 2007–, [online]: wsjp.pl (dostęp 8.11.2024).

Literatura

- Ackermann M.R., 1999, *Der Jurist Johannes Reuchlin (1455–1522)*, Berlin. (Schriften zur Rechtsgeschichte Heft 77).
- Baluch J., 2013, *Zamazany inkaustem rękopis, czyli śląsko-czeska sprośna śpiewka*, Kraków.
- Bargiel M., 1969, *Cechy dialektyczne polskich zabytków rękopiśmiennych pierwszej połowy XVI wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Borowiec K., 2017, *Założenia a transkrypcja. Uwagi na marginesie książki Jacka Balucha Zamazany inkaustem rękopis (Kraków 2013)*, [w:] *Staropolskie Spotkania Językoznawcze*, t. 2: *Jak wydawać teksty dawne*, red. K. Borowiec, D. Masłej, T. Mika, D. Rojszczak-Robińska, Poznań, s. 219–238.
- Brückner A., 1892, *Neue Quellen zur Geschichte der polnischen Sprache und Literatur*, „Archiv für Slavische Philologie” XIV, s. 481–512.

- Brückner A., 1895, *Z rękopisów petersburskich, cz. II: Średniowieczne słownictwo polskie*, „Prace Filologiczne” V, z. 1, s. 1–52.
- Brückner A., 1910, *Przyczynki do dziejów języka polskiego*, „Rozprawy Akademii Umiejętności, Wydział Filologiczny” XLVII, s. 337–385.
- Cieślíkowa A., 1980, *Czy staropolski Żegota to Ignacy?*, „Onomastica” XXV, s. 115–122.
- Cieślíkowa A., 1996, *Portret nazwy osobowej Zawisza*, [w:] *Antroponimia słowiańska*, pod red. E. Wolnicz-Pawłowskiej i J. Dumy, s. 75–82.
- Deptuchowa E., 2020, *Wstęp*, [w:] *Rozariusze z polskimi glosami*, pod redakcją naukową E. Deptuchowej, Kraków, s. 7–21.
- Dębiński A., 1994, *Poena cullei w rzymskim prawie karnym*, „Prawo Kanoniczne” 37/3–4, s. 133–146.
- Eder M., Twardzik W., 2006, *Czy staropolska kicz/kić naprawdę była wyrazem nieprzyzwoitym? („Cantilena inhonesta” odczytana na nowo)*, [w:] *Od fonemu do tekstu. Prace dedykowane Profesorowi Romanowi Laskowskiemu*, pod red. I. Bobrowskiego, K. Kowalik, Kraków, s. 163–175.
- Falińska B., 1974, *Polskie słownictwo tkackie na tle słowiańskim. T. I. Słownik polskich gwarowych nazw tkackich*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Falińska B., 1977, *Polskie słownictwo tkackie na tle słowiańskim. T. II. Zróżnicowanie geograficzne; Obróbka włókna, cz. 1. Tekst, cz. 2. Mapy*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Frodyma M., 2020, *Rozariusz pauliński*, [w:] *Rozariusze z polskimi glosami*, pod redakcją naukową E. Deptuchowej, Kraków, s. 121–137.
- Gloger Z., 1900–1903, *Encyklopedia staropolska*, t. I–IV, Warszawa.
- Grobelna-Mazurek P., 2019, „Słownik” z 1532 roku ze zbiorów Biblioteki Naukowej w Ołomuńcu, „Prace Filologiczne” LXXIII, s. 91–98. DOI 10.32798/pf.485.
- Grubmüller K., 1967, *Vocabularius Ex quo. Untersuchungen zu leteinisch-deutschen Vokabularen des Spätmittelalters*, München.
- Grubmüller K., 1978, *Brevilogus*, [w:] *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*, red. W. Stammler, Berlin, t. I, szp. 1033–1034.
- Gruszczyński W., 1997, *Dwa najstarsze drukowane słowniki polskie w wydaniu faksymilowym*, [w:] *[Francisci Mymeri] Dictionarium trium linguarum [i] Dictionarius Ioannis Murmellii variarum rerum* [wydanie faksymilowe], Kraków, s. nlb.
- Handke K., 1972, *Kaszubsko-słowiańskie protetyczne v- przed nagłosowymi j- oraz i-*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” XI, s. 96–99.
- Janowska A., Pastuchowa M., 2005, *Słowotwórstwo czasowników staropolskich. Stan i tendencje rozwojowe*, Kraków.
- Jaromin H., 1970, *Zarys historii kongregacji oratorium św. Filipa Neri w Polsce (1668–1968)*, „Nasza Przeszłość” XXXII, s. 5–146.
- Jaromin H., 1989, *Filipini*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, pod red. L. Bieńkowskiego [et al.], t. V, Lublin, szp. 210–212.
- Jasińska K., 2020, *Rozariusz Ossolińskich II*, [w:] *Rozariusze z polskimi glosami*, pod redakcją naukową E. Deptuchowej, Kraków, s. 77–98.
- Jasińska K., 2021, *Znad badań nad wpływem języka czeskiego na język staropolski – łaciński Cornutus z glosami polskimi i czeskimi*, [w:] *Księga pamiątkowa Profesora Stanisława Urbańczyka w 110. rocznicę urodzin*, red. L. Bednarczuk, W. Boryś, M. Stachowski, Kraków, s. 132–138.

- Jasińska K., Klapper M., Kołodziej D., 2020, *Czym właściwie jest rozariusz?*, [w:] *Rozariusze z polskimi glosami*, pod redakcją naukową E. Deptuchowej, Kraków, s. 23–33.
- Jasińska K., Kołodziej D., Leńczuk M., 2022, *Dwa łacińskie rozariusze z polskimi glosami. Rozariusz dominikański, Rozariusz wrocławski*, Kraków.
- Kaczyńska B., 2019, *Wokabularz trydencki jako przykład leksykografii średniowiecznej*, „*Studia Źródłoznawcze*” LVII, s. 47–97. DOI: 10.12775/SZ.2019.03.
- Kaliszuck J., 2016, *Codices deperditi. Średniowieczne rękopisy łacińskie Biblioteki Narodowej utracone w czasie II wojny światowej*, t. I–II, Wrocław.
- Karplukówna M., 1973, *Słownik Jana Cervusa z Tucholi*, Wrocław.
- Kędelska E., 1986, *Łacińsko-polskie słowniki drukowane pierwszej połowy XVI wieku i ich stosunek do źródeł czeskich*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.
- Kędelska E., 1989, *Pierwsze drukowane słowniki łacińsko-polskie jako źródła Bartłomieja z Bydgoszczy*, „*Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*” XXV, s. 31–45.
- Kędelska E., Kwilecka I., Łuczak A., 1999, *Wstęp*, [w:] *Słownik Bartłomieja z Bydgoszczy. Wersja polsko-łacińska*, t. I, oprac. E. Kędelska, I. Kwilecka, A. Łuczak, Warszawa, s. 11–53.
- Klapper M., 2020a, *Wokabularz lubiński*, [w:] *Rozariusze z polskimi glosami*, pod redakcją naukową E. Deptuchowej, Kraków, s. 161–190.
- Klapper M., 2020b, *Wokabularze petersburskie*, [w:] *Rozariusze z polskimi glosami*, pod redakcją naukową E. Deptuchowej, Kraków, s. 203–230.
- Klementowski M.L., 2005, *Zaostrzenie kar śmierci z udziałem zwierząt w średniowiecznych i wczesnonowożytnych państwach europejskich*, „*Rejent*”, R. 15, nr 3, s. 149–169. u227.e-cryptex.pl/app/appStowarzyszenieS/publikacje/2005/3/1383.pdf
- Kleszczowa K., Chlebicka E., Grybsiowa A., Janowska A., Jędrzejko E., Ostaszewska D., Pastuchowa M., Rudnicka-Fira E., Siuciak M., Sobczykowa J., 1996, *Słotwórstwo języka doby staropolskiej. Przegląd formacji rzeczownikowych*, pod red. K. Kleszczowej, Katowice.
- Kleszczowa K., 2003, *Staropolskie derywaty przymiotnikowe i ich perspektywiczna ewolucja*, Katowice.
- Korytkowski J., 1883, *Pralaci i kanonicy katedry metropolitalnej gnieźnieńskiej od roku 1000 aż do dni naszych. Podług źródeł archiwalnych opracował ks. Jan Korytkowski*, t. I–IV, Gniezno.
- Kuraszkiewicz W., 1951, *Oboczność -‘ew|-‘ow w dawnej polszczyźnie i w dzisiejszych gwarach*, Wrocław.
- Kuraszkiewicz W., 1956, *Pochodzenie polskiego języka literackiego w świetle wyników dialektologii historycznej*, [w:] *Pochodzenie polskiego języka literackiego*, pod red. K. Budzyka, Wrocław, s. 242–336.
- Kuraszkiewicz W., 1986, *Słowniki w Polsce XVI wieku*, [w:] *Fragen der polnischen Kultur im 16. Jahrhundert*, red. R. Olesch, H. Rothe, Giesen 1980, s. 83–107; [przedruk w teżej:] *Polski język literacki: studia nad historią i kulturą*, Poznań 1986, s. 730–753.
- Kwilecka I., 1965, *Nieznaný pisarz wielkopolski Tomasz Łysý ze Zbrudzewa*, [w:] *Munera Poznaniensia. Księga pamiątkowa Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu dla uczczenia 600-lecia założenia Uniwersytetu Jagiellońskiego*, pod red. G. Labudy, Poznań, s. 207–233; [przedruk w teżej:] *Studia nad staropolskimi przekładami Biblii*, Poznań 2003, s. 23–48.

- Kwilecka I., 1981, *Juliana Wojtkowskiego „Glosy i drobne teksty polskie do 1550 roku”*. *Uwagi językoznawcy*, „Język Polski” LXI, z. 3, s. 101–108.
- Kwilecka I., Popowska-Taborska H., 1977, *Bartłomiej z Bydgoszczy. Leksykograf polski pierwszej połowy XVI w.*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk. (Prace Slawistyczne 1).
- Leńczuk M., 2015, *Zapisy polskie w słownikach i glosariuszach XV w. – terminy, źródła, perspektywy badawcze*, „Polonica” XXXV, s. 103–114.
- Lewandowski I., 1996, *Leksykograficzne źródła i wzory*, [w:] *Leksykon łacińsko-polski Jana Mączyńskiego: wybór tekstów – opracowanie*, wybór tekstów W. Kuraszkiewicz, oprac. H. Barycz, W. Kuraszkiewicz, I. Lewandowski, Lublin, s. 91–133.
- Libowski Ł., 2022, „*Jak uderzę kijem w krzaki, wypłoszę zajączka*”. *Lektura uważniejsza Piosnki nieprzystojnej zapisanej przez Mikołaja z Koźła*, „Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego” XLII, nr 2, s. 155–175. DOI: 10.25167/sth.4748.
- Łopaciński H., 1897, *Najdawniejsze słowniki polskie drukowane*, [odbitka z „Prac Filologicznych”, t. V].
- Łoś J., 1912, *Mamotrekt z r. 1471*, „Materiały i Prace Komisji Językowej Akademii Umiejętności w Krakowie” V, s. 1–172.
- Łoś J., 1922, *Gramatyka polska. Część I: Głosownia historyczna*, Lwów–Warszawa–Kraków.
- Mańka K. i M., 1993, *Choroby drzew i krzewów leśnych*, Warszawa.
- Mazurkiewicz R., 2003, *O węzach, żmijach i jaszczurkach w literaturze polskiego średniowiecza, a osobnie o jednym robaczku albo wężu przez jadu*, „Teksty Drugie” 1, s. 157–172.
- Muszyński M., 1968, *Glosy, zapiski i niektóre teksty polskie w starych drukach i rękopisach Biblioteki Kórnickiej do roku 1550, cz. II*, „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej”, z. 9–10, s. 154–282.
- Najbar B., 1995, *Plazy i gady Polski*, Zielona Góra.
- Nater W., Stanik S., 1992, *Dzieje Sanktuarium Matki Boskiej w Studziannie*, Studzianna.
- Nehring W., 1893, *Beiträge zum Studium altpolnischer Sprachdenkmäler*, „Archiv für slavische Philologie, herausgegeben von Jagić V[atroslav]” XV, s. 529–545.
- Piotrowicz L., 1881, *Historia i stan Biblioteki Seminarium Duchownego w Sandomierzu*, „Przegląd Katolicki”, R. XIX, nr 29, s. 475–476, nr 31, s. 508–511.
- Pirożyński J., 2002, *Johannes Gutenberg i początki ery druku*, Warszawa.
- Plezia M., 1959, *Dzieje leksykografii łacińskiej w Polsce*, [w:] *Słownik łacińsko-polski*, red. M. Plezia, t. I, Warszawa, s. V–XXXIV.
- Popowska-Taborska H., 2001, *Leksyka kaszubska*, [w:] *Kaszubszczyzna*, pod redakcją naukową E. Brezy, Opole, s. 257–266.
- Rokoszyński J., 1902a, *Stare druki przechowywane w Bibliotece Seminaryjnej w Sandomierzu*, „Kwartalnik Teologiczny”, R. I, z. 3/4, s. 1–6.
- Rokoszyński J., 1902b, *Ze starych szpargałów*, „Biblioteka Warszawska”, t. I, s. 158–166.
- Rostafiński J., 1900, *Symbola ad historiam naturalem medii aevi*, t. I, Kraków.
- Rozwadowski J., 1923, *Historyczna fonetyka, czyli głosownia*, [w:] T. Benni, J. Łoś, K. Nitsch, J. Rozwadowski, H. Ułaszyn, *Gramatyka języka polskiego*, Kraków, s. 57–206.
- Schnell B., 1999, *Vocabularius Lucianus*, [w:] *Deutsche Literatur in Mittelalters. Verfasserlexikon*, red. C. Stöllinger-Löser, t. X, Berlin, New York, s. 475–478.
- Sochaniewicz K., 1929, *Ślad, półśledzie, kwarta i kęs roli (Ze studjów nad miarami roli w Wielkopolsce w XVI i XVII w.)*, „Roczniki Historyczne” V, s. 90–102.

- Starczewski Z., 2010, *Formy działalności apostołskiej w kongregacji oratorium św. Filipa Neri w Polsce w latach 1668–2010*, Gostyń, Święta Góra.
- Szelachowska-Winiarzowa L., 2020, *Rozariusz kapitulny*, [w:] *Rozariusze z polskimi glosami*, pod redakcją naukową E. Deptuchowej, Kraków, s. 35–54.
- Szeptyński R., 2020, *Dwa „nowe” wyrazy staropolskie: (1) czetnik, (2) skał*, [prezentacja online]: academia.edu/46261484/Dwa_nowe_wyrazy_staropolskie_1_czetnik_2_ska%C5%82 (dostęp 8.11.2024).
- Szewczyk J., 1968, *Włoka – pojęcie i termin na tle innych średniowiecznych jednostek pomiaru ziemi*, Warszawa.
- Sztyber R., 2022, *Facelet*, [w:] *Poradnia językowa Uniwersytetu Zielonogórskiego*, [online]: poradnia-jezykowa.uz.zgora.pl/wordpress/?p=2044 (dostęp 8.11.2024).
- Taszycki W., 1934, *Z dawnych podziałów dialektycznych języka polskiego. Cz. II. Przejście ja ≥ je*, „Archiwum Towarzystwa Naukowego we Lwowie”, Dział I, t. VI, z. 2; [przedruk w tegoż:] *Rozprawy i studia polonistyczne*, t. II, Wrocław–Kraków–Warszawa 1961, s. 71–148.
- Taszycki W., 1947, *Przejście chw w f w staropolszczyźnie*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń PAU” XLVIII, s. 40–45; [przedruk w tegoż:] *Rozprawy i studia polonistyczne*, t. II, Wrocław–Kraków–Warszawa 1961, s. 217–223.
- Treder J., 2001, *Fonetyka i fonologia*, [w:] *Kaszubszczyzna*, pod redakcją naukową E. Brezy, Opole, s. 107–124.
- Urbańczyk S., 1948, *Przeżytek pogaństwa: stpol. żyrzec*, „Język Polski” XXVIII, z. 3, s. 68–72.
- Urbańczyk S., 1962a, *Wokabularz trydencki*, „Język Polski” XLII, z. 1, s. 15–29.
- Urbańczyk S., 1962b, *Zarys dialektologii polskiej*, Warszawa.
- Urbańczyk S., 1967, *Słowniki, ich rodzaje i użyteczność*, Wrocław.
- Voleková K., 2015, *Česká lexikografie 15. století*, Praha.
- Wagner K., 1908, *Das Ungeld in den sehwbäbisehen Städten biß zur zweiten Hälfte des vierzehnten Jahrhunderts*, Marburg, [online]: archive.org/stream/dasungeldindens00wagngoog/dasungeldindens00wagngoog_djvu.txt (dostęp 8.11.2024).
- Wisłocki W., 1877, *Katalog rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Jagiellońskiego*, z. 1, Kraków.
- Włodek Z., Zathey J., Zwiercan M., 1980, *Katalog łacińskich rękopisów średniowiecznych Biblioteki Jagiellońskiej. Catalogus codicum manuscriptorum medii aevi Latinorum qui in Bibliotheca Jagellonica Cracoviae asservantur*, t. I, Wrocław.
- Wojtkowski J., 1965, *Glosy i drobne teksty polskie do 1500 roku. Z inkunabułów Kalisza, Kazimierza Biskupiego, Kola, Sieradza i Warty*, Poznań.
- Wojtkowski J., 1977, *Glosy i drobne teksty polskie do 1500 roku. Z inkunabułów Biblioteki Kapitulnej i Seminarystycznej w Gnieźnie*, Warszawa.
- Wojtkowski J., 1992, *Glosy i drobne teksty polskie do 1550 r. Z inkunabułów Archiwum Archidiecezjalnego w Poznaniu*, Poznań.
- Wolff A., 1955, *Nazwy miejscowe na Mazowszu, cz. I*, „Onomastica” I, s. 60–116.
- Wójcik W., 1960, *Włączenie zbiorów poklasztornych do Biblioteki Seminarium Duchownego w Sandomierzu*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, t. I, nr 2, s. 50–65. <https://doi.org/10.31743/abmk.6185>
- Wójcik W., 1965, *Ks. Józef Rokoszny (1870–1931)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, t. X, s. 281–293. <https://doi.org/10.31743/abmk.6457>
- Wydra W., 1973, *Polskie dekalogi średniowieczne*, Warszawa.

- Zajda A., 1979, *Nazwy staropolskich powinności feudalnych, danin i opłat (do 1600 roku)*, Warszawa–Kraków.
- Żurowska-Górecka W., 1979, *Słowniki polskie przed Bartłomiejem z Bydgoszczy*, [w:] *Bartłomiej z Bydgoszczy i jego dzieło*, red. H. Popowska-Taborska, Warszawa–Poznań, s. 59–69.
- Żurowska-Górecka W., Kyas V., 1977–1980, *Mamotreky staropolskie*, cz. I–III, Wrocław.

Indeks omawianych wyrazów

Indeks zawiera formy polskich wyrazów omawianych w pracy. Podane są one w transkrypcji, zaś te, których zapis odbiega od ortografii współczesnej, również w transliteracji (kursywą).

akcyza	81, 82	broda	37, 49, 54, 58, 59
banita		<i>brroda</i>	37, 54
<i>banyta</i>	<i>patrz</i> bańka	brona	40, 59
bańka	41, 54, 59, 85	bróg	59
<i>banyka</i>	41, 54, 85	brog	35, 55
barchan	18	<i>brok</i>	35, 55
barchanka	18	brzemię	45
<i>barchanca</i>	18	brzoza	34, 52, 59
basalyk	40, 42, 51, 52, 59, 67, 69, 86, 88	<i>brzosza</i>	34, 52
<i>baschalyk</i>	42, 52	buda	48
<i>bassalyk</i>	40, 52	bukwica	35, 53, 55, 59
basyłyk	43, 51, 59, 69, 86	<i>bukwycza</i>	35, 53, 55
<i>baszylyk</i>	43	but	
bawełna	18	bot	59, 67
<i>bauelna</i>	18	bota	36, 48
Białota		<i>botha</i>	36
<i>*Bylotha</i>	37	bylica	36, 52, 59
Bi<a>łota	37, 66	<i>bilicza</i>	36, 52
biały	67	cał	77
bierzmo		cały	77
birzmo	34, 45, 48, 52, 56, 59	chałupa	36, 55, 59
Biłota	<i>patrz</i> Białota	<i>chalupa</i>	36, 55
blaskaty	38, 57, 59	chleb	41, 53, 58, 59
błędny	37, 51, 57, 59, 86	<i>chlyeb</i>	41, 53
<i>blądny</i>	37, 51	flep	77
błonie	40, 59	chlew	48
<i>blonye</i>	40	chłodnica	38, 45, 59
Bogumił	66	<i>chlodnycza</i>	38
bosy	36, 52, 59	chwist	49
<i>boszy</i>	36, 52	ciemierzycza	37, 51, 59
Bożęta	37, 52, 66	<i>czemyerzycza</i>	37, 51
<i>Bożątha</i>	37, 52	cieplice	40, 51, 59
bóbr	59	<i>czeplycze</i>	40, 51
bobr	36, 54		

- cietrzew 36, 39, 40, 51, 54, 59
     czetrzew 36, 51, 54
     czyethrzew 39, 40, 54
 co 38, 59
     czo 38
 cyza ..... *patrz* cyża
 cyzowe ..... *patrz* cyżowe
 cyża 81, 82
 cyżowe 81
 Czarnota 67
 czemierzyca ..... *patrz* ciemierzyca
 czop 38, 53, 54, 59
 czopowe 81, 82
 czwiertnia ..... *patrz* ćwiertnia
 ćma 43, 53, 54, 59
     czmq 43, 53, 54
 ćwiertnia 34, 35, 43, 45, 51, 59
     czwyerthna 34, 43, 51
     czwyerthnya 35, 51
 darń
     darn 40, 54, 60
 dawno 40, 60
 dęga 43, 51, 60
     dąga 43, 51
 długo 40, 54, 60
     dlugo 40, 54
 dłuto
     dlotho 35, 53
     dłoto 35, 53
     dłóto 60
 Dobrogost 66
 Dobrzęta 66
 donica 34, 45, 60
     donycza 34, 85
 dranica 48
 drobny
     drobne 18
 drożdża 60
     drosdze 33, 43, 52, 54
     drożdże 43, 52, 54, 60
 drzewo 73
 duchownie 17
     duchownye 17
 dział 68
 dziedzina 68
 facelet
     facileth 38, 53, 54
     facylet 38, 53, 54, 60, 67
 fałszywy
     chwalszywy 55
 faska ..... 49, 53, 54, *por. też* wazka
 figiel
     chwigiel 55
 fiolek 55
     chwiałek 55
     chwielek 55
     chwijałek 55
     chwijolek 43, 55, 56, 60, 68, 86
     chwilek 55
     chwiołek 55
     chwiołek 55
     chwyolek 43, 55
     fijolek 55
 forleba 37, 41, 51, 53, 60, 67
     forlyeba 41
 gamrat 49
 garbarz 36, 53, 54, 55, 60, 67
     garbqrsz 36, 53, 54, 55
 garnek 34, 60, 68
 garniec
     garnec 76
 garść 39, 52, 54, 60
     garsczy 39, 52, 54
 gizek 39, 51, 52, 55, 60, 68
     gyezek 39, 51, 52, 55
 głąskać 37, 54, 60
     glaskacz 37, 54
 głąb 41, 51, 60
     glqb 41, 51
 gołębiatko
     gołębiatko 49
 gołębię 42
     golqmbya 42, 51
     gołębię 42, 49, 51, 60
 grab 34, 60
 gracia 34, 54, 60, 67
     gracza 34, 54
 hetman 37, 55, 60, 67
     hethman 37, 55
 inkaust 41, 52, 54, 55, 60, 67, 86
     incausth 41, 52, 54, 55
 inochodnik
     innochodnik 39, 52, 54, 60
     innochodnyk 39, 52, 54
 ja 56, 60
 mie 38, 56, 57

mię	56	<i>kysza</i>	38, 88
<i>mye</i>	38	klin	34, 48, 61
jarzmo	47	<i>klyn</i>	34
<i>gyrzmo</i>	34, 53, 56	kłoda	36, 61
jrzmno	34, 45, 47, 53, 56, 60	<i>kloda</i>	36
jaszczeryca	70	kmin	36, 49, 61, 67
jeszcze<r>yca	70	<i>kmyn</i>	36
jeszczeryca	47, 70	knap	36, 53, 61, 67
<i>veszczerycze</i>	56	<i>knpp</i>	36, 53
wieszczeryca	56	kobierzec	36, 54, 61, 67
wieszczeryce	56	<i>kobyierzecz</i>	36, 54
wjuszczeryca	56	kołęda	38, 51, 54, 61, 67
jaszczeryczy	70	<i>koląda</i>	38, 51, 54
jaszczur	70	komar	85
jaszczor	70	komor	34, 45, 61, 85
jaszczura		komin	35, 52, 61, 67
wjeszczóra	56	<i>komyn</i>	35, 52
jaszczurka	69, 70, 71, 72, 73	komnata	
<i>iaszczorka</i>	40, 52, 53, 56	kownata	41, 61
jaszczorka ...	40, 47, 51, 52, 53, 56, 69, 70, 71	<i>kownatha</i>	41
jaszczórka	60	komornik	61
wieszczorka	43, 51, 56, 68, 69, 71, 73, 86	komor<nik>	37
wieszczórka	56, 60	<i>*na komor</i>	37
wieszczurka	56	koniusz	40, 45, 52, 53, 58, 61
wjuszczórka	56	<i>konyvsch</i>	40, 52, 53
wjuszczurka	56	kopiec	61
<i>wyesczorka</i>	44, 56, 71	kopce	39, 57
jata	34, 41, 47, 48, 51, 53, 60	<i>kopcze</i>	39
<i>yatha</i>	34, 41, 51, 53	korab	61
jatka	47	korab	43, 53
jawor	34, 45, 53, 60	<i>korqpy</i>	43, 53
<i>yawor</i>	34, 53	kosisko	34, 49, 61, 87
jedwab		<i>koszyszko</i>	34, 87
<i>iadwab</i>	18	kostka	61
jadwab	18	<i>kosthky</i>	44
jen	60	kostki	44
nie	38	koszyszczko	
<i>nye</i>	38	<i>koszysko</i>	87
kachel	38, 47, 54, 60, 67, 87	krerać	
kaplica	41, 61, 67	kryrać	61, 86
<i>kaplycza</i>	41	kryram	42, 52, 57
karczma		kret	41, 48, 61
kaczma	42, 53, 57, 61	<i>kreth</i>	41
kiła	49	kręgiel	
kisać	61	<i>kregel</i>	39
kisa	38, 45	kregiel	39, 48, 61, 67
		kropla	41, 61
		<i>kroplya</i>	41

krój	61	<i>masthalerz</i>	40, 54
kroj	36, 53	miedza	35, 47, 54, 62
kroy	36, 53	<i>myedza</i>	35, 54
kuchmistrz	42, 58, 61, 67	miedziany	76
<i>kuchmysthrz</i>	42	miejsce	
kuchnia	41, 61, 67	mieście	36, 62
<i>kuchnya</i>	41	mieściece	62
kukła	48	<i>myeszcz<></i>	36
kula	48	mięta	86
kurewnik		<i>myentha</i>	86
kurewnicy	49	miętus	
kurwatura	36, 48, 49, 53, 54, 55, 58, 61, 67, 86	mientus	34, 51, 52, 62
<i>kurwathura</i>	36, 53, 54, 55	<i>myenthus</i>	34, 51, 52, 86
kwiczeć	61	miodunka	
<i>kyycza</i>	42, 51	miodonka	43, 62
kwiczę	42, 51, 57	<i>myodonka</i>	43
Lasota	25, 66	Młodota	67
lesica	39, 41, 51, 53, 61	Mokrota	67
<i>lyeszycza</i>	41	motyka	34, 37, 51, 53, 62
<i>lyeszycza</i>	39, 51, 53	<i>mothyka</i>	34, 37, 53
lewiatan		motyl	35, 52, 62
<i>leuiatan</i>	18	<i>mothyl</i>	35, 52
lewiwatan	18	naślednik	68
lichwnik		niebieski	17
lifnik	18	<i>niebieskich</i>	17
<i>lywnyk</i>	18	Niemierza	67
lin	34, 54, 61	nogieć	44, 62, 87
lyn	34, 54	<i>nogyecz</i>	44
lud	61	obara	73, 74, 75
ludu	38	obara	39, 53, 58, 62, 73, 74, 75, 86
<i>ludv</i>	38	obarzać	58
łan	48	obarzyć	74
ławka	48	obrus	41, 52, 53, 62
łaźnia	38, 45, 52, 54, 61	<i>obrvsch</i>	41, 52, 53
<i>lasznya</i>	38, 52, 54	obwar	73
łopata	40, 53, 62	obwara	73
<i>lopatha</i>	40, 53	obyczajnie	
łoże	40, 48, 62	<i>*obicaynye</i>	17
<i>loze</i>	40	obycc<z>ajnie	17
łysica	34, 48, 62, 86	ochla	58, 75, 76
<i>lyszycza</i>	34	hachla	75
maczuga	48, 49	ochlica	41, 52, 58, 62, 68, 75, 76
mały		<i>ochlycza</i>	41, 52, 75
mał	79	ochotny	37, 49, 52, 62, 86
mamka	34, 48, 53, 62, 86	<i>ochothny</i>	37, 52
mastalerz	<i>patrz</i> masztalerz	oczywiście	17
masztalerz	40, 45, 54, 62, 67, 86	<i>oczywysznye</i>	17
		ognisko	41, 62

okręt	40, 62, 86	podbródek	
<i>okrąth</i>	40	podbrodek	49
opończa	38, 39, 51, 53, 54, 62, 67	podczaszy	
<i>oponycza</i>	38, 39, 53, 54	podczesze	83
ostrowidz	35, 54, 58, 62	podolek	34, 45, 53, 54, 63, 68
<i>osthrowycz</i>	35, 54	<i>podolek</i>	34, 53, 54
owczarnia	41, 48, 51, 58, 62	poduszka	34, 52, 58, 63
<i>owczarnya</i>	41	pokupienie	81
owczarznia	48	poliwać	63, 86
<i>pamywnye</i>	<i>patrz</i> panna	poliwany	34, 52, 57
panew	62, 67	pomaścić	
panew	36, 53	pomaszczony	49
<i>panewi</i>	36, 53	porubnik	
panna	62, 87	porobnik	49
<i>*pamy</i>	38, 87	pożądanie	17
panny	38, 87	<i>pozadanye</i>	17
pantofel	67	przedmieście	39, 51, 52, 54, 63
pantofla	40, 43, 51, 53, 58, 62, 67, 86	<i>przethmyszczye</i>	39, 51, 52, 54
<i>pantowla</i>	40, 43, 53	przekrzywić	35, 51, 54, 57, 63, 86
papuga	49, 80	<i>przekrzywacz</i>	35, 51, 54
pasierb		przymowa	41, 53, 63
pasirb	36, 43, 47, 51, 53, 57, 62	przymowny	41, 57, 63
<i>paszyrb</i>	36, 43, 47, 53	pustka	
pędzel		<i>pusthky</i>	34, 52
pynzel	40, 49, 63, 67	pustki	34, 52
pędzelek		puzdro	39, 52, 53, 63, 67
pynzulki	49	<i>pusdro</i>	39, 52, 53
pęporzezka	48	raróg	63
pica	58	rarog	36, 55
picuła	37, 49, 52, 53, 58, 63, 86	<i>rarok</i>	36, 55
<i>pyczvla</i>	37, 52, 53	rodzaj	63
piec	38, 63	rodzaju	38, 53, 54, 57
<i>pyecz</i>	38	<i>rodzayv</i>	38, 53, 54
piegża	48	rozmoczyć	37, 63
piekarz	41, 63	<i>*rosmaczycz</i>	37
<i>pyekarz</i>	41	roznamięcić się	63, 86
piłśnianka	35, 63	<i>rosnamyqczyl szye</i>	38, 52, 88
<i>*pyrsznyanka</i>	35	roznamięcił się	38, 52, 56, 57
piła	40, 63	rozpiąć	63
<i>pyla</i>	40	<i>rospyqathy</i>	39, 52
piłka	40, 63, 64	rozpięty	39, 52, 57
<i>pylka</i>	40	rozrzewnić się	63
piołun	35, 51, 53, 63	<i>roszrzewnyl szye</i>	38, 52, 56, 86
<i>pyolwn</i>	35, 51, 53	rozrzewnił się	38, 52, 56, 57
piwnica	38, 45, 63	rufian	
<i>*pynwycza</i>	38, 45	rufijanowie	49
płocica	34, 45, 63	ryba	63
<i>plocyzcza</i>	34	<i>riby</i>	35, 52

ryby	18, 35, 49, 52, 64	<i>sthąchlyna</i>	39, 54
rynna	37, 54, 63, 67	stolec	47
<i>rinna</i>	37, 54	stołek	34, 45, 47, 48, 52, 64, 68
rzecz	17	<i>sztholek</i>	34, 52
<i>rzeczi</i>	17	Strachota	66
rzeczy	17	strug	36, 54, 64
sadzać	64	<i>struk</i>	36, 54
sadzają	38, 54, 57	strzał	77
<i>szadzayq</i>	38, 54	strzecha	48
sanie	40, 64	stypa	38, 52, 64, 67
<i>szanye</i>	40	swaczyna	39, 58, 64, 67, 68, 86
schowa	41, 52, 58, 64, 68, 76, 86	swadliwy	<i>patrz</i> zwadliwy
schować	58	synowica	37, 64
siebie	64	<i>synowycza</i>	37
sobie	38	szczebiotanie	64
<i>soby</i>	38	<i>sczyebyothanv</i>	35, 51, 52, 53
się	56	szczebiotaniu	35, 51, 52, 53, 57
sie	38, 51, 56, 57	szczenię	45
<i>szye</i>	38	Szczęśny	66
skal	77	szkudła	35, 48, 64, 68
skål	77	<i>szkudla</i>	35
skał	39, 58, 64, 76, 77, 78, 79, 86	szpak	34, 49, 52, 64, 79, 80
<i>skal</i>	39, 76, 77	szpica	48
skała	78, 79	szpital	
skałka	78	<i>spythal</i>	38, 52
skarb	77	špital	38, 52, 64, 67
skąpość	18	szron	
<i>skąposcz</i>	18	<i>szron</i>	39
skryturał	41, 54, 55, 58, 64, 67, 86	šron	39, 64
<i>scriptural</i>	41, 54, 55	* <i>szthczky</i>	35, 51, 64
skupienie	81	szyk	48
słojek	34, 53, 64	szyszka	73
<i>szloyek</i>	34, 53	ślad	35, 48, 54, 64, 68
smard	49	<i>szlath</i>	35, 54
smolny		ślusarski	
smolne	73	<i>szlyoszarska</i>	37, 52
sosna	73	šłosarska	40, 52, 57, 63, 64
sprawca	83	šłosarski	64, 86
sprawiać	35, 64	śmieci	36, 52, 64
<i>sprawyacz</i>	35	<i>szmyeczy</i>	36, 52
stać		śniadanie	39, 52, 53, 64, 86
stał	77	<i>snydanye</i>	39, 52, 53, 86
stojące	48	świegot	40, 64, 86
stal	77	<i>szwegoth</i>	40
starosta	83	talerz	39, 54, 65, 67
staroswat	37, 52, 58, 64, 83, 86	<i>talersz</i>	39, 54
<i>staroszwath</i>	33, 37, 52	tanecznik	38, 65
stęchlina	39, 54, 64, 86	<i>thanecznyk</i>	38

tarcica	35, 53, 65	wągielnica	<i>patrz</i> węgielnica
<i>tharczycza</i>	35, 53	wdowiec	37, 54, 65, 86
tarka		<i>wdowiecz</i>	37, 54
<i>tarlka</i>	42	węzglowie	34, 52, 65
tarłka	42, 49, 65	<i>wesglowye</i>	34, 52
tatarka	18	węborek	40, 65, 68
<i>tatarca</i>	18	<i>węborek</i>	40
tłoka	68	węgielnica	40, 55, 65, 86
tłuk	49	<i>wągyelnycza</i>	40, 55, 86
toporzysko	49	wicher	35, 53, 55, 65
trąba	41, 51, 65	<i>wycher</i>	35, 53, 55
<i>thraqba</i>	41, 51	wiecha	40, 53, 65
trzebiświnia	42, 52, 58, 65, 86	<i>wyecha</i>	40, 53
<i>trzebyszwynya</i>	42, 52	wiecheć	36, 48, 65
trzewik	41, 54, 65	<i>*wyeczecz</i>	36
<i>thrzewyk</i>	41, 54	wielki	65
twaróg	65	wielka	40, 57
<i>thwarok</i>	41, 55	<i>wyelka</i>	40
twaróg	41, 55	wiercioch	40, 49, 51, 55, 65
twierdza	39, 51, 52, 65, 87	<i>wyerczoch</i>	40, 51, 55
<i>*thwyerdzya</i>	39, 51, 52	wiertel	35, 45, 53, 65, 67, 68
twierdze	52	<i>wyerthel</i>	35, 53
<i>twyerdzie</i>	52	Wilk	66
ty		winny	65
cie	56	<i>vinne</i>	33, 43
cię	56	winne	43, 60
umgelt	81	wisieć	78
ungielt	81	wisi	78
ungeltum	81, 82	włoka	68
ungielt	42, 53, 58, 65, 67, 80, 81, 82, 86	włoka	48, 68
<i>vngyelt</i>	42, 53, 81	wojski	37, 65
upleść		<i>woysky</i>	37
upleciony	<i>patrz</i> wpleść	wpleść	65
upominek	19	wpleciony	39, 53, 54
<i>vpomynek</i>	19	<i>wplyeczony</i>	39, 53, 54
usta	35, 53, 65	wstęga	34, 49, 51, 52, 65
<i>wstha</i>	35, 53	<i>*wstyaga</i>	34, 51, 52
utłuścić	65	wstępień	65
<i>utluszczony</i>	41, 52, 53	<i>wstapnye</i>	37, 51
utluszczony	41, 49, 52, 53, 57	wstępnie	37, 49, 51
uznanie	65	wybór	65, 87
<i>*wsnanu</i>	38	<i>vybor</i>	43, 53, 79
uznaniu	38	wybor	43, 53
w	38, 51	wynętrzyć	48
warkocz	41, 47, 54, 65, 67	wypitwać	48, 49
waska	53	wysoki	
wazka	34, 49, 53, 54, 65, 86	<i>wissy</i>	78
<i>vaszka</i>	34, 53, 54, 85	wyszy	78

wyszyć się		zwodziec	
wyszy <się>	78	zwodziec	49
wywnętrzać	35, 48, 49, 51, 53, 54, 66	źreb	68
<i>wywnatrzacz</i>	35, 51, 53, 54	żec	66
z	36	żeglarz	40, 55, 66, 67
<i>sz</i>	36	<i>żeglyarz</i>	40, 55
zadawek	19	Żegota	25, 37, 52, 66
zamsz	42, 52, 66	<i>Szegota</i>	37, 52
<i>szamsz</i>	42, 52	żerca	83
zapona	19	żyrca	47, 83
zasiąść		żerzec	37, 47, 52, 54, 57, 66, 83, 86
<i>*szaszyecz</i>	36	<i>zerzecz</i>	33, 37, 52, 54
zasięść	36, 66	żyrzec	57, 83
zaszyjek	48	źmija	71
zaszyjkowanie	35, 48, 52, 53, 66, 86	<i>smya</i>	37
<i>szaszykowanye</i>	35, 52, 53	źmija	37, 66, 70, 71
zawić	66	źmijowy	
Zawisza	37, 52, 66	<i>smyewy</i>	38, 52, 55
<i>Zawyscha</i>	37, 52	źmijewy	38, 52, 55, 57, 66, 71
zawiścić	66	żołna	39, 52, 66
zawora	40, 52, 66	<i>zolna</i>	39, 52
zwadliwy	36, 48, 66	żółw	66
<i>szwadlyvy</i>	36	<i>zolwy</i>	39, 52, 53
zwodnik		żółw	39, 52, 53
zwodnicy	49		

Summary

The *Glossary of Sandomierz* and Polish glosses written in *Vocabularius Breviloquus* (printed in 1501) from Diocesan Library in Sandomierz, shelf mark 431

The monograph is the result of an individual research project aimed at revisiting the Polish words recorded in the pages of the early print *Vocabularius Breviloquus* (1501) held at the Diocesan Library in Sandomierz, shelf mark 431. The print contains a number of handwritten annotations in the form of a translation glossary and glosses added to some dictionary headwords. Polish equivalents of about 200 Latin words in total are attested. Of these, only about two-thirds have been published so far.

The dissertation consists of seven chapters. Chapter one is an introduction, which outlines the main objectives of the research project and the principles for the preparation and presentation of the material.

In the second chapter, I present selected issues from the history of Latin lexicography in the second half of the 15th and the first half of the 16th century. I discuss the first printed editions of dictionaries such as *Catholicon* and *Vocabularius Ex quo*, with particular emphasis on *Vocabularius Breviloquus*, as well as the earliest Latin dictionaries that include printed Polish vocabulary (the dictionaries of Murmelius and Mymer, the dictionary of Jan Cervus from Tuchola, the so-called *Słowarz*, and the lexicon of Jan Mączyński). I then turn to the beginnings of Latin-Polish lexicography, analyzing the techniques used to enrich manuscript dictionaries with additional lexical material through glossing, adding new entries, and even creating new collections of words. These same practices were later employed by users of printed dictionaries.

As examples, I present the glossed manuscript copies of the Polish edition of *Vocabularius Ex quo* (the so called *rozariusze*), along with other Latin dictionaries (the St. Petersburg dictionaries), the dictionary of Brother Jan from the Benedictine Abbey in Mogilno (BJ 228), and that of Julian of Kruchów (CBP Pet Lat.F.ch.I.254). I also discuss a group of glossed copies of printed dictionaries – *Vocabularius Breviloquus* and *Ex quo* – focusing on the lexicographical practices of Bartłomiej of Bydgoszcz and the glossators of the *Wokabularz lubiński*. On this basis, I draw conclusions regarding the purposes for which Polish equivalents of dictionary entries were recorded in the Latin lexicons. In most cases, the glossators spontaneously documented the translation of selected words; however, at times, the structure of the printed dictionary itself served as a template for creating more extensive bilingual lists, possibly with the intention of publishing them in print.

In the third chapter, I review the state of research on the *Glossary of Sandomierz*, specifically the first paper presenting the vocabulary from the codex, published by Aleksander Brückner in 1910, based on materials sent to him by the curator of the Library of the Seminary in Sandomierz, Father Józef Rokoszy. Upon verifying the content of Brückner's article against the original manuscript, I found that his reading of the entries in the glossary is incomplete and contains errors that affect the interpretation of the Polish vocabulary. Latin headwords in the vocabulary, which do not have Polish equivalents, were omitted in Brückner's paper, as were a few Polish glosses found alongside the headwords of *Vocabularius Breviloquus* and on the blank pages of the codex.

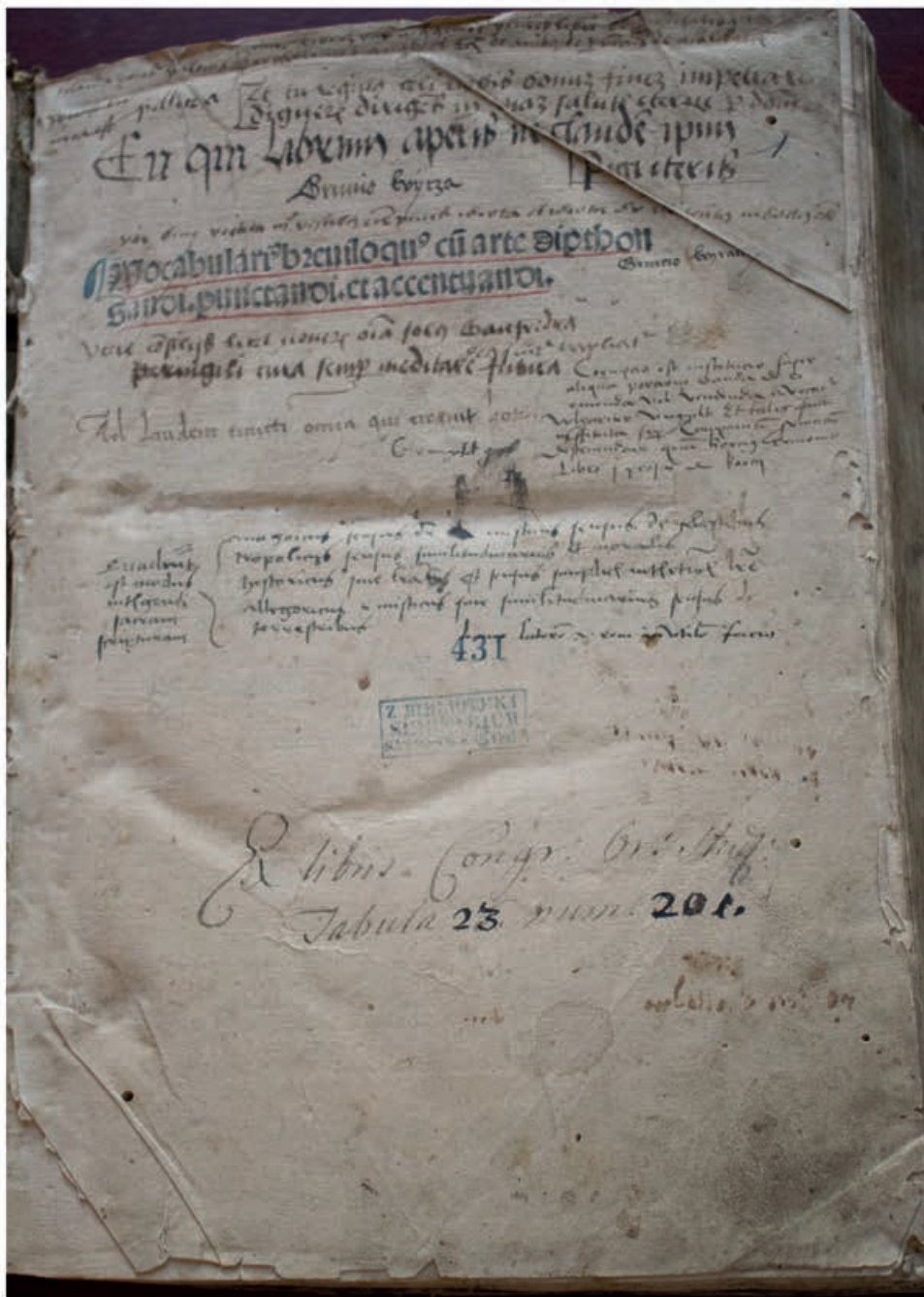
Chapter four is dedicated to the description of the codex: the early printed of *Vocabularius Breviloquus* and the handwritten annotations contained within it. I have determined

that the glossary consists of two sections, prepared by two different scribal hands; most of the glosses are also their work, although some entries originate from other users. I also attempt to establish the provenance and dating of the vocabulary. Following this, I present the Polish lexical material attested in the codex: 199 entries from the manuscript glossary (the *Glossary of Sandomierz*) and 18 glossed entries from *Vocabularius Breviloquus*. This part of the dissertation concludes with a characterization of the glossary's content and a comparison with selected Latin-Polish dictionaries from the second half of the 15th century and the first half of the 16th century.

In chapter five, I describe the linguistic features of the Polish vocabulary attested in the manuscript, focusing on its graphical, phonetic, inflectional, word-formation, and semantic characteristics. I provide definitions for all the extracted autosemantic common words found in the text. Additionally, I discuss the proper names recorded in the glossary (four male first names), loanwords, and regionalisms. A detailed analysis of selected words: *basatyk*, *jaszczorka*, *obara*, *ochlica*, *schowa*, *skal*, *szpak*, *ungielt*, and *żerzec* is also presented.

In chapter six, I examine the use of lexical material from the vocabulary in the *Słownik staropolski* (*Old Polish Dictionary*) and the *Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce* (*Dictionary of Medieval Latin in Poland*), focusing on how editorial errors in the Brückner's paper have influenced the interpretation of the vocabulary by the editors of both dictionaries.

The final chapter provides a brief conclusion, followed by a list of abbreviations, the bibliography, and an index of discussed terms.

Fot. 1. Karta tytułowa kodeksu (1r) z adnotacjami glosatorów, notą proveniencyjną i pieczęcią Biblioteki Seminarium w Sandomierzu

*Aluulus a latro coluui dicitur
et latro coluui qui vult dicitur
munda parum dicitur*

Aluulus. id est paruus aluus
Uenter cōsumit: vterus parit: egerit aluus.

Arca dicitur ab arceo es. quia arceat et prohibet visum
Ite arca testamēti dicitur testificatio Exo. xxxv
id est scriniū in quā posita est testificatio. i. tabu-
le in quibus scriptus erat testamētū. tñ quibus ibi
reposita pōt dici testamēta. Uñ in p̄dicta
arca posita erat vna aurea plēa māna i te-
stificatiōe: quia panē dedit eis de celo. tabu-
le i testificatiōe: quia legē naturalē sopitā in
cordibz: etiā suscitaret i sc̄pto. Virgā aarō
in testioniū qd dixerāt. Dia q̄ dixit dñs fa-
ciem? Uñ tres arce fuerūt i tribz t̄pibz. vñ.
T̄pibz tres esse tribz coguim⁹ arcas. P̄ria
Exo. xxxv Floe. Doyli fuit altera. tertia xp̄i Ligna
p̄ma. sc̄da metallica. tertia neutruz. Octo

Cremitū. n. s. i. sacrificiū. qd et holocaustū di-
cebat. et dicitur a cremo as *Cremitū paritū*
Creas grece. latine dicitur caro
Creperō dubiū dicitur. In creper⁹ a. ū. i. dubi⁹

Creperō dicitur a creperō
Amīna n. f. p. qdā mēsurā mediū sextariū
cōtinēs ad emendū vinum vel annonam

Fot. 4. Fragmenty kart 18r, 26r, 67r i 82r z polskimi glosami

g Legifer ra. rñ. i. legē dans vel ferens
Legio. onis. f. g. dōz a lego. gis. qz legebāt. i.
eligebant q̄ deberēt esse de legiōe. *U* dōz a

Legitim^o a. ū. i. bon^o fm legē habit^o vel fa
ctus. z coz. añpenul. *U*ñ Qui. de arte. Les
gitimū finē flāma virilis habet *By Roz*

in uedouka
doz: gau
gumēta:
Lōcusta
cefa aial

bayz
Pegina ne. f. g. i. bacul^o | cū massa
mitate pēdente. z dōz pegina q̄ p
ancid dicebāt *U*ñ *U*ñ *U*ñ

ago no
Priuign^o gni. est q̄ ex priori viro genit^o ē. *Pabijro*
dicit^o q̄si priuigen^o. i. ex pōri viro genitus
vel q̄si priuat^o igni. i. dilectiōe. qz pax dis
ligit a nouerca v^l a vitrico. *U*ñ vulgo añ

dyga
Tibicosus a. ū. i.
Tibix c̄. i. frater
ga vel icisio vel

Fot. 5. Fragmenty kart 127r, 132v, 168r, 183r i 239v z polskimi glosami

Et h² viminal. 7 die. 7 viminalis. qui
da mōs i rōana civitate sic dicit⁹ ab abūda
Vinaciū cū. n. g. d² posteri⁹ (ria viminū.
vinū. qd etiā vinaceū d^r. 7 ē qsi sex totius
vini. vel illud qd remanet p⁹ exp⁹siōnē vi

Viminalis drosche

na parāt animū veneri si plima sumas
of w y a l e Viola le. f. g. qdā herba odorifera cui⁹ flos
sūt nūcupat. 7 cor. pe. Un̄ in Aurora. Flo
bilior violis ve tibi pue Joseph
Violace⁹ a ū. d^r a viola. vt aq̄ violacea. id
est a violis facta. vel q̄i colorē viole h̄ns
Violētis. o. g. 7 violēt⁹ ta tū. in eodē sens
su. i. crudelis malus vi plen⁹. In̄ hec vio
lencia tie. i. vis illata
w y f o r a l e Vipera re. f. g. qdā gen⁹ serpētū. a vi et pa
no dictū. eo q̄ vi pariat. Nā crepat dū vē
ter ei⁹ ad p^rū int^rierit. catuli nō expectan
tes maturā nāse solutōez corrosis ei⁹ late
ribz vi erūpūt cū m̄ris iteritu. Fert̄ aut̄ q̄n
mascul⁹ ore inserto vipe semē expuat. Illa
aut̄ ex voluptate libidis i rabie p̄sa. caput
masculi ore receptū p̄cidit. Ita fit vt parēs
vterqz peat. mascul⁹ dū coit. seia dū p̄urit
q̄ fert̄ sine vulua esse. sic mascul⁹ sine virga
Aristoteles i li. de mirabilibz audicionibz
diē. Vipa in coitu caput vipsecat p̄pter h̄
et filiū sic mortē patris nō p̄rāseūtes: ven
trē matris rūpunt. Ex vipa fiunt pastilli q̄
tyriaci vocant̄ a grecis. In̄ vipere⁹ a. um
et viperin⁹ na nū. pe. produ.

Cib. m. h. a
Augustinus N. v. r. a. v. N. g. r. 3
Sunt infestis ecclesia v. b. h. o. l. i. c. a. v. l. e. s. t. a. n. t. e. s. s. a. n. t. o. r. i. u. m.
et v. d. e. s. s. a. n. t. e. s. v. i. d. e. l. i. c. i. o. s. p. a. n. t. i. s. e. x. B. a. r. t. o. l. o. m. e. s. i. n. s. u. a. d. d. e. u. m.

Fot. 6. Fragmenty kart 240r, 240v i 321v z polskimi glosami

Vicariū aduer. penul. pdu. potest derivari a vicis. quasi p. vicos. vel de vico in vici. Vel potest derivari a vice. i. vicissim p. in vicissim aduerbiū. id est al. (gulas vices) terminatū mutuo per vices. Terdictet aduerbium affirmandi. i. nimirū certe. hęc vero. videre licet. et cōponit a vi dēre. i. licet. Vel est coniunctio copulatiua vel cōpositiua fm. Dug.

Vicis qm̄ est dictio cōposita. sic acuit ante penul. sed qm̄ sine cōpositioe accipit vt qm̄: runc accentū bz sup penul. seruata natura ipsi. enclitico. i. sic cā differēte amittit vni suā iunctio enclitica in vncis dicitōe cōposita. i. sili intelligendū est de vncis.

Vitiosus. i. tanq̄. pe. cor. Et cōponit ab vit. i. pote. ablatiuo de portis. vel pos potis.

Vitiosa. id est s̄bigraua. sicut. aduer. Et dicitur ibi pura esse syllabica adiectio. et sic erit simplicis figure. i. deriuatur ab vit. i. acuitur pma. qz accentus pncipalis nō debet poni sup syllabica adiectione. Vnc. j. Loz. xv. Non corpus qd futurū est semina: sed tuū granū vtputa futuri.

Vitringus aduerbiū. i. ex vtrāqz parte. Vnde. Ezech. iij. finis vtrinqz fm vna iram.

Vitrobis aduer. i. in vtrāqz parte. i. acuit pe.

Vtrū dialectica interrogatio habens se ad vtrūqz. i. ad affirmationē et negationē. vt cū dico: vtrū celū sit rotundū. pot̄ r̄ndē. ce lū est rotundū. celū nō est rotundū. Ite vtrū aliquid est nomē. i. ponit p. qz. Vñ qdā. No men dicit vtrū iunctio dō vtrū.

Vtrūlibet. i. quale ex his placet. Et cor. li. e est liber syllabica adiectione.

Vtrūnam. interrogatiua est. i. habet na syllabice. i. acuit penul.

Vocabularius. i. finit vocabularius Breuiologus: tripli et alphabete diuersis ex autoribus: necnō corpe vtriusqz turis collect. ad latinū sermōnem capessendū vtilissim. Impressus Argentine Anno dñi. M. v. j. finit. al sera die post Bartholomei.

Vicariū aduer. penul. pdu. potest derivari a vicis. quasi p. vicos. vel de vico in vici. Vel potest derivari a vice. i. vicissim p. in vicissim aduerbiū. id est al. (gulas vices) terminatū mutuo per vices. Terdictet aduerbium affirmandi. i. nimirū certe. hęc vero. videre licet. et cōponit a vi dēre. i. licet. Vel est coniunctio copulatiua vel cōpositiua fm. Dug.

Vicis qm̄ est dictio cōposita. sic acuit ante penul. sed qm̄ sine cōpositioe accipit vt qm̄: runc accentū bz sup penul. seruata natura ipsi. enclitico. i. sic cā differēte amittit vni suā iunctio enclitica in vncis dicitōe cōposita. i. sili intelligendū est de vncis.

Vitiosus. i. tanq̄. pe. cor. Et cōponit ab vit. i. pote. ablatiuo de portis. vel pos potis.

Vitiosa. id est s̄bigraua. sicut. aduer. Et dicitur ibi pura esse syllabica adiectio. et sic erit simplicis figure. i. deriuatur ab vit. i. acuitur pma. qz accentus pncipalis nō debet poni sup syllabica adiectione. Vnc. j. Loz. xv. Non corpus qd futurū est semina: sed tuū granū vtputa futuri.

Vitringus aduerbiū. i. ex vtrāqz parte. Vnde. Ezech. iij. finis vtrinqz fm vna iram.

Vitrobis aduer. i. in vtrāqz parte. i. acuit pe.

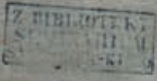
Vtrū dialectica interrogatio habens se ad vtrūqz. i. ad affirmationē et negationē. vt cū dico: vtrū celū sit rotundū. pot̄ r̄ndē. ce lū est rotundū. celū nō est rotundū. Ite vtrū aliquid est nomē. i. ponit p. qz. Vñ qdā. No men dicit vtrū iunctio dō vtrū.

Vtrūlibet. i. quale ex his placet. Et cor. li. e est liber syllabica adiectione.

Vtrūnam. interrogatiua est. i. habet na syllabice. i. acuit penul.

Vocabularius. i. finit vocabularius Breuiologus: tripli et alphabete diuersis ex autoribus: necnō corpe vtriusqz turis collect. ad latinū sermōnem capessendū vtilissim. Impressus Argentine Anno dñi. M. v. j. finit. al sera die post Bartholomei.

Handwritten notes in red ink:
 Vocabularius Breuiologus
 triplis et alphabete diuersis
 ex autoribus necnō
 corpe vtriusqz turis
 collect. ad latinū sermōnem
 capessendū vtilissim.
 Impressus Argentine
 Anno dñi. M. v. j. finit.
 al sera die post Bartholomei.

Fot. 7. Karta 320v zawierająca eksplicyt *Vocabularius Breuiologus*, łaciński dopisek glosatora i pieczęć Biblioteki Seminarium w Sandomierzu

Fot. 8. Oprawa kodeksu

